

ENGELLİLİK POSTHUMANİZM VE TÜRKİYE

EMRE TAŞGIN

KAPADOKYA
ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI

ENGELLİLİK, POSTHÜMANİZM
VE
TÜRKİYE

Emre Taşgın

KAPADOKYA
ÜNİVERSİTESİ

2025

Kapadokya Üniversitesi Yayınları: 108
Kültürel Çalışmalar Serisi: 7
ISBN: 978-625-96451-0-0
DOI: <http://doi.org/10.35250/kun/9786259645100>
URL: <https://hdl.handle.net/20.500.12695/3804>

© Ağustos 2025

ENGELLİLİK, POSTHÜMANİZM VE TÜRKİYE

Emre Taşgın

© Copyright, 2025, KAPADOKYA ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

Sertifika No: 43348

Bu eser Creative Commons “BY-NC-SA” (Atıf-GayriTicari-AynıLisanslaPaylaş) Lisansı ile lisanslanmıştır. Bu lisans, kullanıcıların eser sahibine atıf vermek koşuluyla eseri sadece ticari olmayan amaçlar için kullanmalarına ve uyarlamalarına izin verir. Buna ek olarak kullanıcıların eseri uyarlamaları hâlinde aynı veya uyumlu bir lisans kapsamında başkalarıyla paylaşmaları koşulunu getirir.

Seri Editörü: Sinan Akıllı ve Duygu Oylubaş Katfar

Redaktör: Duran Can Gazioğlu

Kapak Tasarım: Çağatay Sancar

Sayfa Tasarım: ademsenel.com

Kapadokya Üniversitesi tarafından yayımlanan basılı, elektronik veya diğer formatlardaki bilimsel yayınlar, sempozyum bildirileri ve ders içeriklerine ait bütün haklar Kapadokya Üniversitesine aittir. Tanıtım amacıyla kaynak gösterilerek yapılacak kısa alıntılar dışında, Kapadokya Üniversitesinin yazılı izni olmaksızın yayının tümünün elektronik, mekanik veya fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

Bu kitapta yayımlanan tüm bölümlerin içeriğinden yazarı sorumludur. Kitap, yazarın kendi düşüncelerini yansıtmaktadır.

Taşgın, E. *Engellilik, Posthümanizm ve Türkiye*. (2025). Nevşehir: Kapadokya Üniversitesi Yayınları.

190 s. 160x240 mm.

ISBN: 978-625-96451-0-0

DOI: <http://doi.org/10.35250/kun/9786259645100>

Anahtar Kelimeler: Engellilik, Posthümanizm, Yapay Zekâ.

KAPADOKYA
ÜNİVERSİTESİ

50420 Mustafapaşa, Ürgüp, Nevşehir

yayinevi@kapadokya.edu.tr

kapadokyayayinlari.kapadokya.edu.tr

0(384) 353 5009

www.kapadokya.edu.tr

ENGELLİLİK, POSTHÜMANİZM
VE
TÜRKİYE

Emre Taşgın

KAPADOKYA
ÜNİVERSİTESİ

2025

YAZAR HAKKINDA

Emre Taşgın, 1989 yılında doğdu. Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bölümü'nden 2011 yılında mezun oldu. Kapadokya Üniversitesi Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Araştırma Enstitüsü Kültürel Çalışmalar Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı'nı 2023 yılında "Engelliliğe Bakışta Yeni Bir Yaklaşım Olarak İnsanötesicilik" başlıklı teziyle tamamladı. 2009 yılında hayata geçen Görme Engelli Öğrenciler Platformu'nun ve 2013 yılında kurulan Eğitimde Görme Engelliler Derneği'nin kurucuları arasında yer aldı. T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Yenilik ve Eğitim Teknolojileri Genel Müdürlüğü Engelsiz EBA (Eğitimde Bilişim Ağı) Komisyonu; T.C. Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu Engelsiz Erişim Görme Engelliler Komisyonu ve Ölçme, Seçme ve Yerleştirme Merkezi (ÖSYM) tarafından kurulan, az gören adaylara yönelik tedbirler konulu komisyonda aktif olarak çalıştı. Engellilerin eğitimi, engelli hakları, engelli istihdamı, bilgiye erişim ve posthüman engellilik çalışmaları alanlarında çeşitli ulusal ve uluslararası akademik toplantılarda bildiriler sundu; gençlik organizasyonları tarafından düzenlenen seminerlerde yer aldı. Taşgın, Hollanda'da Erasmus+ Okul Eğitimi kapsamında düzenlenen Özel Eğitim Öğrencileri İçin Dijital Uyum Projesi'ne, Avusturya'da düzenlenen görme engelliler ve matematik konulu atölye çalışmasına, Almanya'da düzenlenen görme engelli gençlerin istihdama katılımı projesine ve Belçika'da engelliler alanında çalışan sivil toplum kuruluşlarının faaliyetlerini izleme projesine katıldı. Birleşmiş Milletler (BM) tarafından desteklenen ve ESSL Foundation tarafından kurulan ZeroProject kapsamında Avusturya'da gerçekleşen "ZeroConferans 2020" etkinliğinde, Eğitimde Görme Engelliler Derneği tarafından görmeyen müzisyenlerin notalara erişimi amacıyla yürütülen Engelsiz Nota projesini sundu. Bunun yanında TRT internet sitesinin görme engelliler için erişimi, Halkbank mobil uygulamalarının görme engelliler tarafından kullanımı, görme engelli bireylerin uçaklarda tek başına seyahat etmesi için yasal düzenlemelerin oluşturulması ve Elektronik Yabancı Dil Sınavı'na görme engelli adayların girebilmesi için gerekli düzenlemeler konularında gönüllü danışmanlık yaptı. T.C. Millî Eğitim Bakanlığı tarafından görme engelli öğrencilerin teknolojiye erişimi amacıyla dağıtılan Braille (kabartma) ekranların kullanımını konusunda eğitimler verdi. T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı tarafından altı ilde görme engellilere dağıtılan navigasyon cihazı *Görensöz*'ün öğreticiliğini yaptı. Sabancı Vakfı tarafından

desteklenen ve Eğitimde Görme Engelliler Derneği tarafından hayata geçen Engelli Üniversite Öğrencileri İnisyatifi projesini yürüttü. Söz konusu proje kapsamında yayımlanan “Üniversitelerde Engellilere Yönelik Mevcut Durum Analizi 2014/2015 ve 2015/2016” adlı raporları yayıma hazırladı. 2016 yılında üniversite sınavlarına hazırlanan görme engelli adaylara yönelik “Sesli Soru Bankası” adlı proje ile Kredi Kayıt Bürosu’nun “Hayal Edin Gerçekleştirilelim” adlı üniversite öğrencilerine yönelik gerçekleştirdiği proje yarışmasında “Eğitim” kategorisinin birincisi oldu. 2023 yılında Kapadokya Üniversitesi tarafından ortaöğretim öğrencilerine yönelik düzenlenen “Engelsiz Kurgular” temalı 4. Geleneksel Liseliler Arası Öykü Yarışması’nın seçici kurulunda yer aldı. Türkiye Engelsiz Bilişim Platformu tarafından düzenlenen 2022 ve 2024 Engelsiz Bilişim Ödülleri’nde jüri üyesi olarak bulundu. Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu tarafından desteklenen ve Sivil Toplum Geliştirme Merkezi (STGM) Derneği tarafından yürütülen Birlikte Hibe Programı’nın yararlanıcısı olan Eğitimde Görme Engelliler Derneği’nin bu program kapsamında gerçekleştirdiği faaliyetleri ve Türkiye Ulusal Ajansı tarafından K-3 Yapılandırılmış Diyalog Politika Reformuna Katkı kapsamında desteklenen “Benimle Birlikte Engelsiz Üniversite” projesini yürüttü. Görme engelliler ile onlara destek olmak isteyen gönüllüleri eşleştirmeyi sağlayan Engelsiz Destek Gönüllü Ağı Platformu’nun kuruluş sürecinde yer aldı. Ayrıca www.eged.org, www.brailletr.org ve www.engelsiznota.org internet sitelerinin tasarımını yaptı. Pandemi döneminde görme engellilerin uzaktan erişim sistemlerine erişimi hakkında İstanbul Üniversitesi ve Manisa Celal Bayar Üniversitesi tarafından gerçekleştirilen çevrim içi panellerde konuşmacı olarak yer aldı; T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı ile T.C. Millî Eğitim Bakanlığı’na geri bildirimlerde bulundu.

Taşgın, 28 Ocak 2013-8 Ekim 2022 tarihleri arasında Eğitimde Görme Engelliler Derneği Başkanı olarak görev yaptı. Hâlen Manisa Celal Bayar Üniversitesinin sekreteryasını yaptığı Türkiye Engelsiz Bilişim Platformu’nun Ankara Temsilciliği görevini yürütmektedir. Aynı zamanda Ankara’daki Doğan Çağlar Bedensel Engelliler Ortaokulunda 2014 yılından bu yana Sosyal Bilgiler öğretmeni olarak çalışmaktadır.

Emre Taşgın, şimdiye kadar farklı alanlarda yaptığı çalışmalarını kişisel adresi olan <https://www.emretasgin.com> internet sitesi üzerinde takipçileriyle paylaşmaktadır. Taşgın ile emre.tasginn@gmail.com e-posta adresi üzerinden iletişim kurulabilir.

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ	9
-------------	---

BÖLÜM I

TARİHSEL BOYUTUYLA ENGELLİLİK VE ENGELLİLİĞE YAKLAŞIMDA GÜNCEL MODELLER

Tarihten günümüze engelliliğe genel bir bakış.....	22
Engellilik modelleri.....	25

BÖLÜM II

POSTHÜMANİZM VE ENGELLİLİK ÇALIŞMALARI İLİŞKİSİ

Hümanizm: Ortaya çıkışı ve yükselişi	34
Hümanizmin yeni evresi transhümanizm ve engellilik ilişkisi.....	38
Posthümanizm ve engellilik ilişkisi	51
Posthümanizme zemin hazırlayan mücadelelerin posthüman engellilik çalışmalarıyla ilişkisi	60
Feminizm	60
Postantroposantrizm.....	65
Postkolonyalizm	70
Hayvan çalışmaları	76

BÖLÜM III

TÜRKİYE'DE ENGELLİLİK VE POSTHÜMANİZM

Engelli mevzuatı ve posthümanizm.....	88
Türkiye'de engelliliğe yaklaşım konusunda yapılan araştırmalar ve posthümanizm	110

BÖLÜM IV

YAPAY ZEKÂ, ENGELLİLİK VE POSTHÜMANİZM

Yapay zekânın tanımı, tarihsel gelişimi ve günlük yaşama etkileri.....	122
Yapay zekâ ve etik.....	124
Yapay zekânın engelli bireylerin yaşamına etkileri	127
Türkiye'de engelli bireylere yönelik yapay zekâ çözümleri	146
Yapay zekâ, engellilik, posthümanizm ve transhümanizm ilişkisi.....	149

SONUÇ.....	155
------------	-----

KAYNAKÇA	164
----------------	-----

SUNUŞ

“İyice görüyorum artık düzeni” dizesiyle şiirine başlıyor Alman şair ve oyun yazarı Bertolt Brecht. “Bütün düzen bir tahterevalli” sözleriyle de bitiriyor. Diyor ki “Çıkın buraya gelin ki, hepimiz olalım yukarıda” (aktaran Silier, 2013, s. 122)*. Esasen Brecht yukarıda oturan bir avuç insanın aşağıda oturan birçok kişiye “çıkın” şeklinde seslendiğini, ancak gözlendiğinde fark edilebileceği üzere yukarıdakilerin aşağıdakiler sayesinde orada olabildiklerini, tahterevalli metaforunu kullanarak anlatmıştır. Şairin şiirinde vurguladığı en önemli nokta, aşağıda daha fazla insanın olması gerekliliğidir. Brecht, “Bir de, aşağıda daha çok insan olmalı yukarıdakilerden. Yoksa durmaz tahterevalli” sözleriyle metaforunu açıklığa kavuşturmuştur. İşte, yukarıdakiler ve aşağıdakiler arasındaki derin ayrışmayı anlatan şair, bu yüzden şiirini “Bütün düzen tahterevalli” sözleriyle bitirmiştir. Bertolt Brecht bu şiiriyle yaşadığı dönemde kapitalizmi betimleyerek sınıflar arasındaki farklara ilişkin eleştirilerini ustaca dile getirirse de bu, bana kalırsa insanın yeniden tanımlanmaya çalışıldığı 21. yüzyıl dünyasında aşağıdakiler ve yukarıdakiler şeklinde bir hiyerarşiye direnen posthümanizmin derdini anlatabilmek için başvurabileceği en önemli edebî eserlerdendir. Bu metafor üzerinden devam edilecek olursa günümüz dünyasında, genellikle yukarıdakiler yerini korumaya çalışırken aşağıdakiler yukarı çıkmanın yollarını aramaktadır. Peki Brecht’in tahterevalliye benzettiği düzenin dışında yeni bir yol bulunamaz mı? Aşağıdakilerin yukarı çıkmak yerine orada bulunanları yerinden etmeyi düşündüğü, bir başka deyişle tahterevallinin olmadığı, yeni bir düzen hayali gerçeğe dönüşemez mi?

Engellilik hareketinin Brecht’in deyimiyle mevcut tahterevalli düzeninde yukarıdakiler seviyesine ulaşmaya çalışma potansiyeli barındıran yönlerinin olup olmadığının sorgulanması ve tüm aşağıda kalanlarla birlikte hiyerarşinin ve üstünlüğün bulunmadığı bir yaşama ulaşmaya çabalamak gibi bir rotanın uygulanabilirliğinin ne kadar mümkün olduğu sorusunun yanıtlanması, posthüman engellilik çalışmalarının ilgilendiği bir konu olabilir. İşte bu eser, böyle bir sorgulamanın ürünüdür. Hak temelli engellilik hareketinin, bugünkü noktaya birçok mücadelenin sonunda elde edilen

* Aksi bildirilmediği sürece, bu kitap içerisinde yayımlanmış Türkçe tercümesi bulunmayan tüm eserlerden yapılan tüm alıntıların Türkçesi kitabın yazarı tarafından yapılmıştır ve tüm sorumluluğu kitabın yazarına aittir.

kazanımlar neticesinde geldiği bir gerçektir. Ancak bu kazanımların ne kadar sürdürülebilir olduğu belirgin değildir. Bu belirsizliğin açıkça kendisini en net gösterdiği zaman aralığı, hiç kuşkusuz pandemi dönemidir. 2020-2022 yılları arasında dünyayı sarsan COVID-19 salgını, yasalarla korunan birçok hakkın uygulamada ne kadar yetersiz kaldığını gösteren somut olaylarla doludur. Solunum cihazı yetersizliğinin ortaya çıktığı dönemlerde ve aşıların kullanılmaya başlandığı süreçte bu olanaklardan öncelikle kimlerin yararlanması gerektiği üzerine dünyanın farklı bölgelerinde çeşitli tartışmalar yapılmış ve bazı ayrımcı uygulamalara rastlanmıştır. Örneğin, İsrail Sağlık Bakanlığı, solunum cihazı yetersizliğinin gündeme geldiği pandeminin ilk günlerinde kendi ihtiyaçlarını karşılayamayan bedensel ve zihinsel engellilerin bu cihazlardan en son yararlandırılabilceği yönünde bir belge yayınlamıştır (Topçu, 2020). Bu dönemde engellilik hareketinin Birleşmiş Milletler Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme ile teminat altına aldığı engellilerin tüm haklardan herkesle birlikte eşit olarak yararlanmasını vizyonuna uygun adımların atılıp atılmadığı tartışma konusudur. Küresel salgının hemen ardından Türkiye’de yaşanan ve ülkenin güneyini yıkıcı biçimde etkileyen 6 Şubat 2023 depremleri sonrasında engellilerin bilgiye ve hizmetlere erişiminde ciddi sorunlar yaşanmıştır. Engellilerin bireysel ihtiyaçlarından doğan gereksinimlerini karşılayabilecekleri yaşam ortamlarından mahrum kaldığı, farklı sivil toplum örgütlerinin gözlemleri ve verileriyle açıkça ortaya çıkmıştır. Uluslararası Af Örgütü, engellilerin afet sürecinde karşılaştığı olumsuz tutumlara ilişkin yayımladığı raporda, erişilebilirlik ve ayrımcılık gözetmeme de dâhil olmak üzere kapsayıcılık konusundaki taahhütlerin, acil durum müdahalesinde yeterli düzeyde uygulanmadığını vurgulamıştır (2023, s. 4). Son yıllarda Türkiye’de ve dünyada yaşanan bu olağandışı gelişmeler de göstermektedir ki şimdiye kadar ulaşılan kazanımların ötesine geçilmesi bir gerekliliktir. İşte bu çalışma, böyle bir ortamda yeni bir yol olarak engelliliğe posthümanist bir bakış açısıyla yaklaşmayı önermektedir.

Bu kitabın amacı, posthümanizm ile engellilik çalışmaları arasındaki kesişimi öne çıkarmak ve uygulanan politikaların ötekileştiricilikten uzak duruma gelebilmesinin kapsayıcı bir kavram olan posthümanist yaklaşımın benimsenmesi ile mümkün olabileceğini önermektir. Dolayısıyla posthümanizmin ayrımcılığa ve ötekileştirmeye maruz kalan tüm canlılar için şemsiye bir yaklaşım olduğu yönündeki görüşlerden yola çıkılmıştır. Hümanizmin yaygınlaşmasıyla ortaya çıkan Batılı, yetişkin, sağlam bedenli ve erkek ‘üstün

insan'ın baskılarından etkilenen gruplar, posthümanist yaklaşım hakkında yeterli bilgi ve farkındalığa sahip değildir. Son yıllarda Türkçe literatürde posthümanizme ilişkin bir ilgi olduğu dikkati çekmektedir. Bazı dergiler posthümanizme özel sayılar oluşturarak bu konudaki özgün makalelere ve ünlü kuramcılarının temel eserlerinin çevirilerine yer vermiştir. *Varlık* dergisi 1336. sayısında “Post-hümanizm” dosyasını işlemiş (2019); Yapı Kredi Yayınları'na ait *Cogito* dergisi 95-96. sayısını “İnsan Sonrası” olarak belirlemiş (2019); *Pasajlar Sosyal Bilimler Dergisi* ise 7. sayısını “Posthümanizm” temasına ayırmıştır (2021). Bunun dışında farklı dergilerde “posthümanizm”, “insan sonrası”, “insan ötesi” gibi tanımlamalarla söz konusu yaklaşıma ait makalelere rastlanmaktadır. Öte yandan posthümanizme ilişkin Türkçe yazılmış özgün kitaplar arasında Başak Ağın'a ait *Posthümanizm: Kavram, Kuram, Bilim-kurgu* (2020), Sümeyra Buran'ın editörlüğünde yayımlanan *Edebiyatta Posthümanizm* (2020), Sümeyra Buran ve Pelin Kümbet editörlüğünde yayımlanan *Çokdisiplinli Çalışmalarda Posthümanizm* (2022), Yaylagül Ceran Karataş'a ait *Posthüman: Şehir ve Beden* (2022), Esra Kartal Soysal'ın yazarı olduğu *Posthüman Dünyada Üreme: Felsefi Bir Giriş* (2023), Başak Ağın ve Z. Gizem Yılmaz'ın editörlüğünü yaptığı *Beşeri Bilimlerin 50 Rengi-Çevreci, Dijital, Tıbbi ve Posthüman Sesler* (2023) adlı eserler öne çıkmaktadır. Tüm bu içeriklere rağmen posthümanizme ilişkin konuları derinlemesine ele alabilmeyi sağlayacak daha fazla sayıda Türkçe yayın ihtiyacı olduğu da ortadadır.

Bu kitabın ilgi alanına giren ve engellilik ve posthümanizm ilişkisini doğrudan ele alan Türkçe akademik bir içeriğe rastlanmamıştır. Dolayısıyla Kapadokya Üniversitesi Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Araştırma Enstitüsü Kültürel Çalışmalar Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı'nda 2023 yılında “Engelliliğe Bakışta Yeni Bir Yaklaşım Olarak İnsanötesicilik” başlığı ile hazırladığım yüksek lisans tezinden türetilen bu eser, ötekileştirmeye ve ayrımcı muamelelere maruz kalanların mücadeleleri için kapsayıcı bir yaklaşım olma özelliği barındıran posthümanizm ile engellilik ilişkisini irdeleyen ilk Türkçe çalışma olması yönüyle özgün bir yere sahip olacaktır. Bu kitap ile posthümanist yaklaşım üzerine fikir üretenler, engellilik çalışmaları alanıyla ilgili daha derinlemesine düşünme fırsatı elde edebilecektir. Öte yandan engellilik araştırmacıları ise posthümanizm hakkında temel bilgi sahibi olarak bu yaklaşımın engellilik çalışmalarına sağlayabileceği katkılar üzerine tartışma zemini oluşturabilecektir. Dolayısıyla bu kitap

hem posthümanizm hem de engellilik araştırmacıları için birbirini tanıma fırsatı sağlayacaktır.

Öte yandan Türkiye’de hak temelli engellilik hareketine katkı sağlamaya çaba harcayan sivil toplum örgütlerinin üye ve yöneticileri ile bağımsız aktivistler hem posthümanizm ve ilişkili kavramlar hakkında fikir sahibi olabilecek hem de küresel çapta tartışılan güncel engellilik çalışmalarını inceleme, yorumlama ve kendi çalışmalarına uyarlama fırsatı bulabileceklerdir. Bu çalışma ile öne sürülen savların ve çözüm önerilerinin yaygınlaşması ve uygulama zemini bulması hâlinde posthümanizme dair farkındalık artacak, engellilik ve posthümanizm ilişkisini inceleyen daha fazla çalışma yapılabilmesinin önü açılacaktır. Ayrıca engellilerin hiyerarşik olarak üstün insanın seviyesine erişme çabasına girişmeden bireysel farklılık ve özellikleriyle konumlanmaya dair düşünsel altyapı geliştirebilmelerine katkı sağlanacak, posthümanizmin kapsayıcılığını temel alan uygulamaların hayata geçmesiyle ötekileştirmeye ve ayrımcılığa dayalı durumların ortadan kalkabilmesine zemin hazırlanacaktır.

Dünyada ve içerisinde bulunduğumuz coğrafyada engelliliğe ilişkin yaklaşımlar farklı evrelerden geçerek bugünkü konumuna ulaşabilmiştir. Engelliler, İlk Çağ’da Tanrı’nın topluma ve ailelere verdiği olumsuz bir mesaj olarak algılanmış ve bu nedenle diri diri mezarlara gömülme ve kendi başına ölüme terk edilme gibi uygulamalara maruz kalmışlardır. Orta Çağ’a gelindiğinde daha korumacı bir yaklaşımla bakımevleri ve akıl hastanesi gibi kurumlarda barınmaya başlayan engellilerin, çevrelerinden ve hayır kurumlarından gelen yardımlarla hayatta kalmaya çalışırken dilencilik gibi meslekleri yapabilmelerinin önü açılmıştır (Demirci, 2005, s. 113-115). Antik Yunan kültürü ve felsefesinin yeniden doğduğu Rönesans ile insanın merkeze alındığı bir dönem başlamış; engelliliğin nasıl tedavi edilebileceğine odaklanılmış ve eğitilebilenler için uygun yöntemlerin arayışı içerisinde bulunulmuştur.

On sekizinci yüzyılda başlayan Sanayi Devrimi ile üretime dayalı bir düzen kurulmuş, engelliler bu süreçte ekonominin çarklarını döndüremeyecek sınıfta görülmüştür. Yine de bu dönemde engellilerin eğitimi alanında önemli gelişmeler yaşanmaya başlamış, başta sağır ve körler olmak üzere farklı engel grupları için yatılı okullar açılmıştır (Braddock ve Parish, 2011, s. 125-126). Ancak 19. yüzyılda hız kazanan ve 20. yüzyılda önce ABD’de ve sonra Nazi Almanyası ile doruk noktasına ulaşan soy ışlahı uygulamaları nedeniyle birçok engelli öjeniyeye maruz bırakılmıştır (Aytemur

Sağiroğlu, 2020, s. 127). 20. yüzyılın ilk yarısında iki büyük savaş yaşayan dünyada birçok asker ve sivil sakat kalmış, devletler bu kişilerin topluma entegrasyonu üzerinde politikalar geliştirmek zorunluluğunu hissetmeye başlamıştır. Bu noktada, içinde bulunduğu yaşam koşullarından memnun olmayan engelliler örgütlenmeye başlamış, 1960'lı yıllarda ayrımcılığa maruz kalan diğer ötekilerin eylemliliğinin rüzgârını da arkasına alarak İngiltere ve ABD merkezli bir harekete zemin hazırlamıştır (Meşe, 2014, s. 83). Bu hareket 1980'li yıllardan itibaren engelliliğin yeti yitimlerinden değil de çevresel düzenlemelerden kaynaklandığını savunan sosyal modele dönüşmüştür (Shakespeare, 2011, s. 53).

Engelliler her geçen gün toplumun her alanında eşit yurttaşlar olabilmeyi hedefleyen kazanımlara odaklanmış, netice itibarıyla 21. yüzyılın ilk on yılı tamamlanmadan BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'nin yürürlüğe girmesini sağlamışlardır. Artık engellilerin hak mücadelesi bu sözleşme referans alınarak yapılmakta, kamu otoritelerinden bu belgede yer alan hükümleri uygulamaları talep edilmektedir.

Türkiye'de kendi sorunlarıyla ilgili inisiyatif almaya çalışan engellilerin örgütlenmesi, somut çıktılarını 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren vermiş, 2005 yılında yürürlüğe giren Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnemelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun ile önemli bir eşik aşılmış, 2009 yılında ise BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'ye taraf olunmuştur. Dolayısıyla içerisinde bulunduğumuz coğrafyada kökleri çok eskiye giden engelliliğe yaklaşım tarzı gerek Batılılaşmanın etkisiyle ve gerekse kendi sorunlarına sahip çıkan engelli kitlesinin güçlenerek savunuculuk çalışmaları yürütmesi sayesinde, mevzuat bakımından da olsa değişmeye başlamıştır. Tam da bu noktada, dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan engellilerin neden benzer bir kaderi paylaştığının üzerinde durulması yerinde olacaktır.

Aristoteles, MÖ 4. yüzyılda geliştirdiği doğa felsefesine göre oluşturduğu piramidin tepesine insanı yerleştirmiş; ondan sonra hayvan, bitki ve cansız varlıklar şeklinde bir hiyerarşi takip etmiştir. Bu taksonomide insanın en üstün konumda bulunmasının sebebi, onun zekâsı ve konuşma yeteneğidir. Dolayısıyla insan en üstün varlık olduğuna göre ondan aşağıda bulunan tüm varlıklar, en üstün olana, yani insana hizmet etmelidir (Akıllı, 2017, s. 65-66). Bu yaklaşım Rönesans ile başlayan ve Sanayi Devrimi ile doruk noktasına ulaşan döneme kadar etkisini güçlü bir şekilde koruyabilmiştir. Kuramcı Rosi Braidotti'nin dikkat çektiği, Rönesans'ın simgesi hâline gelen

Leonardo da Vinci'nin *Vitruvius Adamı* eskizinin de ifade ettiği üzere (2014, s. 23) mükemmel insan, kusursuz olmalıdır. *Vitruvius Adamı* bizleri beyaz, Avrupalı, kusursuz vücut hatlarına sahip, kendisinden beklenen işlevleri yerine getirebilen insan tanımına ulaştırmaktadır. Dolayısıyla bu tanımın dışında kalan her canlı 'öteki' konumundadır.

Sanayi Devrimi ile birlikte buhar gücünün hâkimiyeti başlamış, ekonomik ve sosyal yaşamda seri üretime dayalı yeni pratikler oluşmuştur. Bu dönemde fabrikada ağır iş şartlarında çalışabilir durumda olan insanlara, bir diğer deyişle 'Vitruvius Adamı'na ihtiyaç duyulmuştur. Söz konusu gereksinimleri karşılayamayan kişiler ise kendi kaderine terk edilmiştir. Sanayi Devrimi'nin bir diğer sonucu ise insanın doğa ile olan ilişkisinde hükmedici hâle gelmesidir. Piramidin zirvesinde bulunan insan, tüm canlıları ve doğayı kendi çıkarı için kullanmaktan çekinmemiş, doğa üzerinde etki gücüne sahip bir konuma erişmiştir. Bu ise doğal felaketlere, salgın hastalıklara ve bazı canlı türlerinin yok olma tehlikesiyle karşılaşmasına neden olmuştur. Öte yandan kusursuz vücut hatlarına sahip beyaz Avrupalı erkeğin dışında kalan ötekiler, kendi konumlarını sorgulamalarının sonucu olarak dışlandıkları kesimlerin haklarına sahip olma arzusuna, bir diğer deyişle eşitlik mücadelesine girişmiştir. Feminist hareketin rüzgârıyla başlayan bu mücadele, beraberinde siyahileri sürüklemiş; insanın doğa ve diğer canlılarla kurduğu ilişkide insanmerkezci olma durumunu sorgulayan düşünceler etkisini arttırmış; çevre hareketi ve hayvan çalışmaları yeni bir boyut kazanmıştır.

Engellilik çalışmaları, başta feminizm olmak üzere siyahiler, ekoloji hareketi ve hayvan çalışmaları gibi insanmerkezci paradigmayı değiştirmeye çalışan ötekilerin geliştirdiği teorilerden beslenmiş, yapılan mücadeleler sonucunda elde edilen kazanımlardan cesaret almıştır. Netice itibarıyla kendi yaşamları hakkında söz sahibi olamayan, asırlar boyunca her türlü dışlanmaya, ötekileştirmeye ve ayrımcılığa maruz kalan engelliler, seslerini yükselterek 'Vitruvius Adamı'na meydan okumuştur. İçerisinde buldukları olumsuz şartlardan kurtulmak isteyen engelliler, Batı'da İngiltere ve ABD merkezli bir harekete girişmiş ve çevresel düzenlemeler nedeniyle uğradıkları engellenmişlik durumundan kurtulmak için kamu otoritelerinden haklarını talep etmiştir (Shakespeare, 2011, s. 53-54).

Kusursuz vücut hatlarına sahip, beyaz ve üstün insanın konumuna karşı çıkan ötekilerin mücadeleleri, yeni düşünce akımlarının gelişmesine neden olmuştur. Bu düşünceler arasında günümüzde öne çıkan şemsiye yaklaşım

posthümanizmdir. Posthümanizm, insanı piramidin en üstünden alan ve doğadaki bütün canlılarla denk bir düzlemde gören bir yaklaşımdır (Bradidotti, 2014, s. 22). Bir diğer deyişle hümanizmin yarattığı insanmerkezci yaklaşıma meydan okuyarak mükemmel insana ulaşma aşkını yerinden etmekte, insanın hiyerarşik üstünlüğüne karşı çıkmaktadır (Ağın, 2020, s. 38). Posthümanizm; feminizm, hayvan çalışmaları, çevre hareketi, engelli hareketi gibi hiyerarşik olarak dışlanan tüm kesimlerin mücadelelerini kapsayan bir üst çatı olma hüviyetine sahiptir. Dolayısıyla posthümanizm, insanın doğaya hükmetme eğiliminden vazgeçmesini salık vererek tüm canlıları ortak bir paydada buluşturmaya çalışır.

Bu kitabın yazılmasına zemin hazırlayan posthümanist yaklaşım, Türkçede posthümanizm kelimesinin yanı sıra “insanötesicilik”, “insan sonrası”, “öte-insan” gibi adlarla; transhümanizm ise bu kelimenin dışında “insanaşırıclık” ve “insan ötesicilik” şeklinde anılmaktadır. Dolayısıyla şimdiye kadar Türkçede uzlaşmış bir söz birliğinden bahsedilmesi mümkün olamamıştır. Kitabının adında “posthümanizm” kelimesine yer veren Ağın, bunun gerekçesini şöyle açıklamıştır:

Posthümanizm anlayışında bir öncelik-sonralık veya son(luluk) algısı mevcut değildir. Bir son(lu-luk) varsa bile, bu, birebir çevirinin ima ettiği biçimde insandan, insanlıktan ve/veya insan varoluşunun sona erip neslinin tükenmesinden sonra meydana gelecek olasılıkları veya varsayımları kastetmemektedir. Bunların tam aksine, ‘posthuman’ terimindeki son(luluk), daha ziyade, belli kalıplara sıkıştırılmış ve alışageldiğimiz ‘insan’ algısının sonuna vurgu yaparken, posthümanizm ifadesindeki son(luluk) ise sorunlu hümanizm anlayışının sonuna işaret etmektedir. (2020, s. 22)

Çağdaş Dedeoğlu ise, özel sayı editörü olduğu *Pasajlar* dergisindeki giriş yazısında neden insanötesicilik kavramına yöneldiğini şu şekilde açıklamıştır:

Posthumanı ‘İnsan Sonrası’ olarak kullanmak, Transhümanizmin lineer, ilerlemeci bakış açısıyla uyumlu olsa da -Transhümanist vizyon, ilk aşama olarak insanın teknolojik imkanlarla desteklendiği ‘trans-insan’ı ve bir sonraki aşamada ise bunun da aşıldığı ‘post-insan’ını hedeflese de- biz, Posthüman araştırmacılar, belirli bir Aydınlanma vizyonunun uzantısı olarak gördüğümüz bu anlayışı eleştirmektediriz. Dolayısıyla, Posthümanizmin *Posthumanı*, ilerleyen insanlık tarihinin bir durağı değil; geçmişi, bugünü ve geleceği insanın ötesinde ele almanın ifadesidir. (2021, s. 14)

Her ne kadar yüksek lisans tezimde Dedeoğlu'nun yaklaşımından hareket ederek posthümanizm için "insanötesicilik", transhümanizm için ise "insanaşırıclık" kelimelerini kullanmışsam da bu eserde yaygınlaşmakta ve Türkçe kullanımda yerleşmekte olan posthümanizm ve transhümanizm ifadelerine yer vermeyi uygun buldum.

Feminizm, postkolonyalizm, hayvan çalışmaları ve postantroposantrizm gibi kuramlardan ve kavramlardan beslenen hak temelli engelli hareketi, hâlen bir konum arayışı içerisindedir. Hak temelli engelli hareketi, diğer ötekilerin hareketlerinde olduğu gibi hiyerarşik olarak en üstte olan kusursuz insana karşı çıkmakta ve uğradığı ötekileştirici uygulamalara direnerek haklarını talep etmektedir. Ne var ki bu noktada hak temelli engelli hareketinin hangi amaca ulaşmak istediği sorunsalı karşımıza çıkmaktadır. Hak temelli engelli hareketinin hiyerarşik olarak en üstte bulunan kusursuz insanın ayrıcalıklarına sahip olmak mı istediği, yoksa taksonomik olarak bir sınıflamaya dâhil olmadan ötekileştirmeye uğrayan tüm canlılarla ortak paydada buluşmak suretiyle varlığını sürdürmeye mi çalıştığı sorusunun yanıtlanması önem arz etmektedir. Elinizdeki bu kitap, bir önceki cümlelerin ikinci bölümünden yola çıkarak antihyerarşik bir yaşam düzeninin gerçekleşme ihtimali üzerinde durmaktadır.

Türkçe literatürde posthümanizm ile engellilik olgusunu doğrudan ilişkilendiren bir çalışmaya rastlanmamıştır. Oysaki posthümanizm, engelliliğe dair güncel tartışmaları bünyesinde barındırarak besleyebilecek öneme sahip, kapsayıcı bir yaklaşımdır. Bu kitap ile engelliliğe bakışta posthümanizmin neden çatı bir yaklaşım olabileceği üzerinde durularak engellilik ve posthümanizm ilişkisini içeren literatürün gelişimine katkı sağlanmış, böylelikle engellilik hareketinin istikametinin belirlenmesi sürecinde yeni bir perspektif ortaya konmaya çalışılmıştır.

Kitabın birinci bölümünde engellilerin geçmişten bugüne kat ettiği mesafe, tarihsel açıdan ele alınmış; engellilikle ilgili tıbbi model, sosyal model, insan hakları modeli ve biyopsikososyal model tanıtılmıştır. İkinci bölümde hümanizmin ortaya çıkışı ve yükselişinin özetlenmesini takiben, onun devamı olarak nitelendirilen transhümanizme değinilmiştir. Devamında posthümanizm yaklaşımının nasıl bir ortamda gündeme geldiği açıklanarak bu akımın gelişimine katkı sağlayan feminizm, postantroposantrizm, postkolonyalizm ve eleştirel hayvan çalışmaları alanları üzerinde durulmuştur. Ayrıca bu alanlarla transhümanizm, posthümanizm ve engellilik arasındaki ilişki açıklanmıştır. Üçüncü bölümde yapılan

mevzuat değişiklikleri ve Türkiye’de engelliliğe dair araştırmaların sonuçları üzerinden engellilik hareketiyle posthümanizm arasındaki ilişkiye değinilmiştir. Dördüncü bölümde günümüzde insanlığın yaşamını kökten değiştirme potansiyeli barındıran yapay zekâ ve engellilik ilişkisine değinilmiş; yapay zekâ, posthümanizm ve engellilik arasındaki bağıntı üzerinde durulmuştur. Kitabın sonuç bölümünde Türkiye’de ve dünyada posthümanist yaklaşımın benimsenebilmesi için uygulanabilecek politika önerilerine yer verilmiştir. Bu kitabın, insanlığın yeniden tanımlandığı, insanın doğadaki canlı ve cansız varlıklarla olan bağlantısallığının güçlü biçimde vurgulanmaya başladığı ve teknolojiyle insan etkileşiminin yoğun biçimde yaşandığı bir çağda, engellilik araştırmalarının posthümanist yaklaşım bağlamında sorunsallaştırabileceği alanları öne çıkararak bunlara dair öneriler sunabilmek bakımlarından önemli olduğunu düşünüyorum.

Gelelim, önce lisans eğitimimin üzerinden uzun bir süre geçtikten sonra yeniden yüksek lisans serüvenine atılma ve sonrasında bitirdiğim tezi kitap hâline dönüştürme serüvenime. Pandemi sürecinde kendimle baş başa kaldığım ve geleceğe dair planlarımın ne olabileceğini sorguladığım döneme denk gelen yeni yüksek lisans girişimime, Kapadokya Üniversitesinde başlamak bir şanstı. Gerçekten de bu üniversitede Kültürel Çalışmalar alanıyla ilgili yeni bakış açıları kazandıran ve disiplinler arası çalışmanın önemini bir defa daha fark etmemi sağlayan hocalardan ders aldım. Söz konusu kişiler arasında, bu kitabın temeli olan yüksek lisans tezimin danışmanı Doç. Dr. Sinan Akıllı’ya şükranlarımı sunuyorum. Buradaki eğitim yaşantımın başlangıcından itibaren ihtiyaç duyduğum her alanda destek veren Dr. Öğretim Üyesi Duygu Oylubaş Katfar’a içtenlikle teşekkür ediyorum. Tez savunma sınavımda jüri üyesi olarak yer alarak olumlu düşünceleriyle motivasyonumu arttıran Prof. Dr. Kenan Çayır’a ve yapıcı geri bildirimleriyle tezin son hâlini almasına önemli katkıları olan, tez savunma sınavı jüri başkanı Dr. Öğretim Üyesi Fatma Aykanat’a teşekkür ederim. Hiç şüphesiz, kendime hedef olarak belirlediğim alanlarda ilerlemeye çalışırken yanımda her zaman beni destekleyen aile üyelerinin olduğunu bilmek, en büyük şanslarımdan biri. Verdiği her türlü destekten dolayı kardeşim Erol Taşgın’a, daima yanımda olan annem Naime Taşgın ve babam Emrullah Taşgın’a, tez ve kitap çalışmasında her zaman itici güç olarak beni motive eden ve her şartta yanımda durma yüceliğini gösteren eşim Ayşegül Taşgın’a teşekkür ederim.

Bu kitabın, ömrünü memleketini uygar bir hâle getirmeye adayan, her defasında hayatta en hakiki kılavuzun bilim olduğunu vurgulayan ve bu yolda nitelikli bir eğitimin gereğine inanarak günün şartlarında uygulanması zor olan birçok yeniliği hayata geçiren, en büyük fikir hocam olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün belirlediği misyona bir nebze de olsa katkı sağlamasını dilerim.

Görme engelli bir kişi, türlü erişilebilirlik sorunuyla mücadele ederek ve kendi yöntemlerini geliştirerek bilgi üretebilir dersen, herhalde bütün kör arkadaşlarımın bu fikre katılması durumuna mazhar olabilirim. Bu nedenle, elinizdeki kitabı okuyan görme engelli arkadaşlarımdan akademik çalışma yapmak veya yazarlık hedefi olanların fikir edinebilmesi amacıyla tez yazım sürecinde yaşadığım deneyimlerden kısaca bahsetmek isterim. Bu deneyimlerimin benzer yöntemleri kullanacak kör arkadaşlarım için katkı sağlayıcı olmasını dilerim. Ayrıca kör olmayan kişilerin körlere akademik çalışmalarında karşılaştığı erişilebilirlik sorunları hakkında bir farkındalık kazanmasını umarım.

Bu araştırmada veri toplama ve analiz yöntemi olarak doküman incelemesinden yararlandım. Öncelikle kısaca doküman incelemesinden bahsetmek isterim. Araştırılan konuyla ilgili her türlü yazılı, işitsel ve görsel malzeme doküman olarak adlandırılır (Kıral, 2020, s. 173). Kitaplar, dergiler, gazeteler, yasal metinler, sözleşmeler, günlükler, araştırma raporları, anılar, röportajlar, videolar, ses kayıtları ve fotoğraflar gibi kaynaklar doküman niteliği taşır (Yıldırım ve Şimşek, 2018, s. 184). Bununla birlikte literatüre kaynaklık edecek eserlerin bulunmasında farklı yöntemler kullandım. Özellikle İngilizce kaynakları dijital ortamda bulmak daha kolaydı. Yerli eserlerden daha yaygın olanlara da dijital ortamda ulaşmakta zorlanmadım. Ancak yerli kaynakların bir bölümü dijital ortamda bulunmadığından bunları satın alarak veya körlere hizmet veren kütüphanelerden talepte bulunarak taranmasını sağlamak yoluyla dijital hâle getirdim. Öte yandan, yararlandığım dokümanların orijinal sayfa numaralarına ulaşmak benim oldukça fazla zamanımı aldı. Bazı dokümanlar, körlere hizmet veren kütüphanelerin kataloglarında dijital ortamda bulunmasına rağmen erişilebilir hâle getirilirken orijinal sayfa numaralarını muhafaza etmeye önem verilmediğini fark ettim. Dolayısıyla bu kaynakların orijinal sayfa numaralarına çalışmamda yer verebilmek için yeniden taranmasını sağlamak zorunda kaldım. Ayrıca her dokümanın orijinal sayfa numarasına ulaşmak o kadar kolay değildi. Bu nedenle her belgede farklı yöntemler deneyerek ve

bunların doğruluğundan emin olmak için sağlamasını yaparak doğru sayfa numaralarına ulaştım. Bazen orijinal bir sayfa numarasının doğruluğundan emin olmak için yaklaşık 15-20 dakika zaman harcadığımı söylemem gerekiyor. Gören bir araştırmacı için çoğu zaman bu sürenin saniyelerle sınırlı olduğunu varsaydığımızda, kör araştırmacıların erişilebilirlikle ilgili sorunlarının onların verimliliğini doğrudan etkileyen bir unsur olduğunu deneyimler yaparak fark ettim. Bir bakıma verileri ayrıştırmak ve anlamlı hâle getirmek kadar onları teknik olarak işlemek de bir süreç.

Öte yandan ofis yazılımlarını iyi derecede kullanabildiğimi düşünmeme rağmen daha önce tecrübesi olmayan kişiler için oldukça karmaşık olabilen akademik yazım kurallarına uygun bir doküman oluşturabilmek için gören bir kişiden destek almak zorunda kaldım. Bu deneyimlerden yola çıkarak şunu vurgulayabilirim ki bugün için kör bir araştırmacı, araştırmasını doküman hâline getirebilmek için harcaması gereken zamanın bir bölümünü erişilebilir olmayan süreçleri çözüme kavuşturmak için kullanmak zorunda. Yine de bütün bu deneyimler, bana bilmediğim teknik bilgiler öğretti, yeni tecrübeler kazandırdı ve bundan sonraki çalışmalarını daha kolay yürütebilme cesareti verdi.

Bu çalışmanın kimseyi dışarıda bırakmamayı ilke edinen posthümanist bir vizyona ulaşma serüveninde bir katkı olmasını dilerim...

Emre Taşgın
Ankara, Mayıs 2025

BÖLÜM I

TARİHSEL BOYUTUYLA ENGELLİLİK VE ENGELLİLİĞE YAKLAŞIMDA GÜNCEL MODELLER

Tarihten günümüze engelliliğe genel bir bakış

Yazının icadından itibaren elde edilen bulgulardan yola çıkarak engelliliğin tarihini yazmak ve bunlardan birtakım çıkarımlar yapmak, hiç şüphesiz bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Gelgelelim günümüzde engelliler ve engelli olmayanlar şeklinde oluşan bu düalist bakış açısına neden olan etkenler üzerinde durabilmek için engellilerin çağlar boyunca ve farklı toplumlarda nasıl algılandıklarına dair temel birtakım gelişmelere kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Antik Yunan ve Roma'da engelliliğe ilişkin farklı tutumlar söz konusudur. Tanrı'nın bir sebepten dolayı sakat olarak yarattığı engelli kişi aracılığıyla toplumu lanetlediği ve bu şekilde doğanların diri diri toprağa gömüldüğü; sakat doğan bir çocuk vasıtasıyla kâhinlerin geleceğe dair öngörülerde bulunabildiği ve engellilerin doğaüstü yaratıklar olarak görüldüğü durumlara rastlanmaktadır (Braddock ve Parish, 2011, s. 106-108). Ayrıca eski Atinalılar engellilere bakım ödemeleri sağlamış ve bu kişileri askerlik hizmetinden muaf tutmuş; bununla beraber Spartalılar, engelli doğan bebekleri öldürme yoluna gitmişlerdir (Penrose, 2015, s. 511-512). Öte yandan Braddock ve Parish savaşta yaralanan askerlerin devlet yöneticileri ve toplum nazarında oldukça değer gördüklerini ve birçok maddi desteğin kendilerine sunulduğunu söylerken (2011, s. 108); Başak Işıl Çetin, sözü edilen duruma ilişkin yeterli bilginin olmadığını ifade etmektedir (2016, s. 170). Görüşleri günümüze kadar ulaşmış dönem filozoflarından Platon, "Yargıç ve hekimler, beden ve ruhen sağlıklı olanlar ile uğraşmalı, bedenlerinde hastalık taşıyanları ise ölüme terk etmelidirler. Ruhu yaradılıştan kötü ve iyileştirilemez olanları öldürmekten başka çaremiz yok. Kendileri için de, devlet için de en makul yol buymuş gibi gözüküyor." (2005, s. 97) ifadeleriyle engellilerin mevcut hâlleriyle toplumun kendisinden beklenenleri yerine getiremeyeceğini ve toplumun sırtına yüklenmektense ölüme terk edilmelerinin gerekli olduğunu düşünmektedir. Garret Merriam, Aristoteles'in engelliliğin iyi yaşamayı imkânsız hâle getirdiğine inandığını ifade etmektedir (2010, s. 139-140). Gerçekten de Aristoteles (2000), fiziksel engeli olan çocukların yaşamasını engelleyecek bir yasanın olması gerektiğini savunarak engelliliğin hiyerarşik olarak alt seviyede olduğuna işaret etmektedir.

Mezopotamya uygarlıklarında engellilerin birtakım sosyal haklardan yararlandırıldıklarına dair bulgulara ulaşılmıştır (Kağnıcı, 2020, s. 54-57).

Engellilerin aileleri tarafından evlerinde bakıldıkları ve tapınaklarda istihdam edildikleri gibi örnekler bu döneme ilişkin uygulamalar arasındadır (Walls, 2018, s. 373-374). Ayrıca bu kişiler devletin idari işleyişinde farklı görevlere de getirilmiştir (Kağnıcı, 2018, s. 429). Öte yandan Babil kralı Hammurabi'den başlayıp Orta Çağ Avrupa'sına kadar ulaşan dönemde suç işleyen kişilerin ölüm cezasına çarptırılmaktansa bir merhamet göstergesi olarak gözlerinin kör edildiği, kolunun kesildiği ve daha başka uygulamalara maruz bırakılarak sakat hâle getirildiği durumlar da mevcuttur (Metzler, 2013, s. 13).

Orta Çağ'da engellilere ilişkin farklı tutumların etkili olduğu söylenebilir. Engelli doğmanın bir günahın bedeli, ilahî bir ceza veya uğursuzluk olarak algılanması gibi durumların sonucu olduğu inancıyla bu kişilerin kilise tarafından ölüme terk edildiği uygulamalar mevcuttur (Metzler, 2013, s. 11-14). Ayrıca engellilerin üst rütbeli insanlar tarafından eğlence amaçlı soytarı olarak istihdam edildikleri de bilinmektedir (Çetin, 2016, s. 175). Öte yandan yine aynı dönemde tek tanrılı dinlerin hayırseverliği öne çıkarmasının etkisiyle engelliler, bakımevleri ve hastane gibi kurumlarda yaşamış, çevrelerinden gelen desteklerle hayatta kalmaya çalışmıştır (Braddock ve Parish, 2011, s. 110-112). Körler gibi engel durumu elverişli olanlar ise dilencilik yaparak geçimlerini sağlamaya devam etmiştir (Demirci, 2005, s. 113-115).

Rönesans ile Batı'da yerleşen Hümanizm düşüncesi, üstün olmayan insanların üstün olanlardan ayrıştırılarak birbirinden uzaklaştırılmasını örgütlemesine ve beraberinde tıbbi düşüncenin gelişimiyle sonuçlanan bakımevleri ve akıl hastanelerinin ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır (Foucault, 2006, s. 435). Aydınlanma düşüncesinin bir yansıması olarak gelişen normallik kavramı ve istatistik biliminin doğuşu, öjeni savunucularını arttırmıştır. Bunun sonucunda standart olarak belirlenen kusursuz vücutlara sahip olmayan tüm insanların yok edilmesi fikri, 19. yüzyılın son dönemlerinde, 1880'de İngiliz bilim adamı ve Charles Darwin'in kuzeni Sir Frances Galton'un öncülüğünde savunularak Batı toplumlarında uygulanmaya başlamıştır (Davis, 2011, s. 193). Engelliler öjeniye 20. yüzyılda önce ABD'de ve daha sonra Hitler Almanya'sında maruz kalmıştır. İkinci Dünya Savaşı döneminde Almanya'da ilk olarak fiziksel ve zihinsel engelli tüm insanların kısırlaştırılmasını gerektiren bir yasa çıkarılmıştır. Savaşın çıkmasından bir ay sonra başlayan ve 1945 baharına kadar devam eden süreçte ise binlercesi öldürülmüştür (Brown, 2018, s. 421-433). Öte yandan özellikle

15. yüzyıldan itibaren başta sağır ve körlerin eğitimi, rehabilitasyonu ve bazı mesleklerde istihdam edilebilmesine dönük çalışmalar hem Batı toplumlarında (Stiker, 2000) hem de Osmanlı İmparatorluğu sınırlarında başlamış (Balci, 2013, s. 51), 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar teknolojinin gelişmesiyle paralel biçimde çeşitli evrelerden geçmeyi başarmıştır.

Geride bıraktığımız yüzyıl, dünyayı derinden etkileyen iki büyük savaşa sahne olmuştur. Sonuçta dünya genelinde engelli nüfusu, hatırı sayılır bir oranda artmış ve bu durum, beraberinde engelli hâle gelen nüfusun rehabilitasyonu sorununu gündeme getirmiştir (Çetin, 2017, s. 108-109). Yirminci yüzyılın başlangıcından üçüncü çeyreğe kadar geçen dönemde engelliliğin tedavi edilmesi gerektiği inancıyla hareket edilmiştir. Son dönemde ise bizzat engelliler tarafından geliştirilen ve engelliliğin toplumun tutum ve davranışlarından kaynaklı oluştuğunu öne süren bir yaklaşım, Batı'dan dünyaya yayılmaya başlamıştır. Öte yandan bu dönem postkolonyal çalışmaların hız kazandığı, feminist hareketin dalgalar hâlinde ilerlediği ve eleştirel hayvan çalışmalarının konuşulmaya başladığı bir zaman dilimi olması yönüyle de dikkat çekicidir. Denebilir ki hak temelli engellilik hareketi, hiyerarşinin en tepesindeki üstün insan algısı karşısında ötekileştirilen kesimlerin yürüttüğü mücadelelerin rüzgârını da arkasına almış ve bunların geliştirdiği teorilerden beslenerek özgüven kazanmıştır.

Gerek teknik ilerlemelerin engellilerin yaşamlarını değiştirmesi gerekse bakımevi gibi kurumlarda yaşayan engellilerin maruz kaldıkları kötü muamelelere karşı gösterdikleri tepkiye paralel olarak İngiltere ve ABD kökenli bir engelli hareketinin etkili olmaya başlaması, engellilik hareketi için en önemli kırılma anları arasındadır (Braddock ve Parish, 2011, s. 149-157). İngiltere'de bakımevlerinde kalan engellilerin gizlice örgütlenerek kurdukları UPIAS, engelliliğe yeti yitimlerinin değil, toplumun yol açtığını savunmuş ve daha sonra sosyal model olarak anılacak yaklaşımın önünü açmıştır (The Union of the Physically Impaired ve The Disability Alliance, 1975).

Dünya ölçeğinde yürütülen engelli hakları mücadelesinde engelli aktivistlerin baskı unsuru olarak gördükleri kurum, Birleşmiş Milletler (BM) olmuştur. Yürütülen müzakereler sonucunda, yıllar içerisinde BM tarafından engellilerin haklarını geliştirmeye dönük belgeler peşi sıra yayımlanmış ve politikalar geliştirilmiştir. Sözü edilen mücadelenin en somut çıktısı, 2006 yılında ülkelerin imzasına açılan BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'dir. ABD'de ise 1960'larda engelli aktivistlerin başını çekerek gerçekleştirdiği protestolar ve hak talebi adına açtıkları davalar meyvesini

vermiştir. 1973 yılında engellilerin haklarını yasal olarak kabul eden ilk yasal metin, burada yürürlüğe girmiş (The Rehabilitation Act of 1973); daha sonra 1990 tarihinde Amerikalı Engelliler Yasası kabul edilmiştir (Americans with Disabilities Act of 1990). Diğer taraftan sivil bir tepki olarak ortaya çıkan bu hareketin akademide yer bulması gecikmemiş; engelliliğe yol açan etmenlerin ne olduğu sorusuna yeniden yanıt aranmaya başlanmıştır. Dolayısıyla farklı üniversitelerde birbiri ardına engellilik araştırmaları alanı disiplin olarak gelişme göstermiştir. Buna paralel olarak sosyoloji, psikoloji, antropoloji ve kültürel çalışmalar gibi sosyal bilim dallarında da engellilik ilgi çeken bir konu olmuştur.

Uzun yüzyıllar boyunca toplumlarda engelliliğin kusurlu, hastalıklı ve iyileştirilmesi gereken bir olgu şeklinde algılanması, engellilik araştırmacılarının ilkel bir yaklaşım olarak görülmüştür. Bununla birlikte geçtiğimiz asırda hak temelli engellilik hareketinin gelişerek akademik bir disiplin hâline yönelmesi, engelliliğe ilişkin farklı bakış açılarını gündeme getirmiş, yeni engellilik modelleri ortaya çıkmıştır. Günümüzde engelliliğe ilişkin geleneksel bakış açısının yanı sıra farklı yaklaşımlar tartışılarak gelişme göstermeye devam etmektedir. Kitabın bir sonraki alt bölümünde engelliliğe dair yaklaşımlar tıbbi model, sosyal model, insan hakları modeli ve biyopsikososyal model çerçevesinde incelenmiştir.

Engellilik modelleri

Bir önceki bölümde tarihsel olarak detaylı biçimde ele alındığı üzere 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar engellilik, yalnızca bir hastalık ve kusur olarak algılanmaktaydı. Dolayısıyla vücutta meydana gelen körlük, sağırılık, bedensel yeti yitimleri gibi bozuklukların nasıl düzeltilebileceğine odaklanılmaktaydı. Ayrıca engellilerin görünümleri veya yeti yitimleriyle yüzleşerek bu hâlde yaşamak zorunda olduklarını kabullenmeleri üzerine çalışılmakta; onların içinde buldukları durumdan kaynaklı kederlerinin azaltılması ve yaşamlarının daha kolay hâle gelebilmesi için yardımların yapılması gerektiği değerlendirilmekteydi (Prilleltensky, 2012; Siebers, 2011). Bugün tıbbi model veya 'kişisel trajedi' modeli olarak adlandırılan bu yaklaşıma göre engellilerin neyi yapıp yapamayacağına, hangi alanlarda başarı sağlayıp sağlayamayacağına ve onlar için neyin iyi olduğuna karar verenler tıp uzmanlarıdır ve engellinin bu kararı kabullenmekten başka bir şansı yoktur (Prilleltensky, 2012, s. 311-333).

Tıbbi model, engelliliği bireysel yetersizlikler üzerinden tanımlar ve dolayısıyla söz konusu yetersizliklerin tedavisine odaklanılır. Patolojik olarak yetersiz görülen engelliler, toplumda anormal olarak kabul edilir ve yardıma muhtaç konumdadır. Tıbbi model, kişinin neye ihtiyaç duyduğundan ziyade neyin yanlış olduğuyla ilgilenmekte; engellilerin kendileriyle ilgili beklentilerini düşürmelerine, dahası yaşamlarında bağımsız biçimde seçimlerini yapabilme ve bunları kontrol edebilme olanağını kaybetmelerine yol açmaktadır. Dolayısıyla bu modele göre engelliler, bir özne olmaktan çok nesne hâline indirgenmiştir (Smart ve Smart, 2006, s. 29-30). Bir diğer deyişle bu modele göre engelliler, birey olarak görülmekten ziyade körler, sağırklar veya akıl hastaları gibi ifadelerle nesneleştirilerek bir kategoriye hapsedilmişlerdir (Smart ve Smart, 2006, s. 29-30). Engelliliğin tıbbi bir sorun olarak görülmesi ile birlikte biyofiziksel anormallik sosyal hâle dönüşmüş; bu ise engellilerin toplumdan tecrit edilmelerine ve ayrımcı uygulamalara maruz kalmalarına yol açmıştır (Blackmore ve Hodgkins, 2012, s. 70-71).

Couser (2011, s. 23), tıbbın birçok engelli insana hayat verdiğini vurguladığı makalesinde, görüşünü epilepsi ve şizofreni gibi durumlar nedeniyle geçmişte zulüm görmüş ve hatta idam edilmiş kişilerin bugün tedavi edilmelerinin mümkün olduğunu örnek vererek somutlaştırmıştır. Esasen tıbbi modele yapılan eleştiriler, tıp uzmanlarını engelliliğe ilişkin problemlerin çözümünde bir paydaş görmeyi reddetmek demek değildir. İtiraz, gücün yalnızca tıp biliminde toplanmasının yeni açmazları beraberinde getirmesi üzerinedir (Burcu, 2015, s. 36-37). Goodley'in de ifade ettiği gibi (2014, s. 5-6) engellilik çalışmaları, fiziksel, duyuşsal ya da bilişsel engellerin yarattığı sorunların bireyselleştirmesine itiraz etmektedir. Sorun, tıp uzmanlarının uygulanması mümkün olan bir tedaviye karar vermenin ötesine geçip kişinin yaşam biçimini belirlemeye kalktığında ortaya çıkmaktadır (Brisenden, 1986, s. 173-174). Yakın tarihli bir örnek vermek gerekirse son yıllarda Türkiye'de engelli bir öğretmen adayı, sınavı kazanıp da göreve atanmaya hak kazandığında engel durumunun öğretmenlik yapmaya elverişli olup olmadığını belgeleyebilmek için sağlık raporu almak zorundadır (Millî Eğitim Bakanlığı, 2023). Yaşanan deneyimler, tıp uzmanlarının bu belgeyi verme konusunda tereddüt yaşadığını göstermektedir. Rapor almaya çalışan öğretmen adaylarından alınan geribildirimlere göre tıp uzmanları ya kendilerinin bu raporu vermeye yetkili olmadığını ya da kişinin öğretmenlik yapamayacağını düşündüğü için bu raporu vermek istememektedir (Eğitimde Görme Engelliler Derneği, 2020b). Gerçekten de tıbbi modelin

uygulanmadığı bir kurum politikasında doktorların bir kişinin öğretmen olup olamayacağını belirlemeye yetkisi olmaması gerekir. Bununla birlikte sağlık kurumlarının kişinin engeli nedeniyle görevini yapamayacağı kanaatine ulaşarak bu raporu düzenlememesi, beraberinde sağlamlılık (*ableism*) olarak tabir edilen kavramı gündeme getirir.

Türkçede sağlamlılık olarak tabir edilen İngilizce *ableism* kavramı, engeli olmayanların engelliliğin aşağıda bir konumda yer aldığına ilişkin tutum ve davranışlarını açıklamak için kullanılmaktadır (Campbell, 2009, s. 7). Sağlamlılık, engelli kişilere karşı önyargılı tutumları ve ayrımcı davranışları ifade etmektedir (Wolbring, 2012). Sağlamlılık, engelli bir kişinin hâl ve hareketlerinden yola çıkarak ona “Engelli gibi davranmıyorsun.” demek, “Engelli olmasaymış çok güzel bir kız/yakışıklı bir erkek olurmuş.” şeklinde bir ifadede bulunmak, engelli bir kişinin çocuk sahibi olmasına veya bir işte başarılı olmasına şaşırarak engeline rağmen bunu başardığını düşünüp onu engellilerin genelinden ayırtırmak gibi davranışlarda gözlemlenebilir. Benzer şekilde, fiziki alanları ve bilgi teknolojilerini erişilebilir kılmayarak engellilerin bu hizmetlerden yararlanabileceğini göz ardı etmek, bir kişinin engeli olmasını dinî inancının zayıf olmasına bağlamak gibi engellilerin hayatın her alanında ve her an karşılaşma olasılığı bulunan eylem ve söylemler de sağlamlılık örnekleridir (Nario-Redmond, 2019). Öte yandan Goodley, “Refah devleti dünya çapında yaygınlaşıp yeni emek, uzmanlık ve sermaye biçimleri yarattıkça, engelliler tedavinin temel nesnelere hâline geldi.” (2014, s. 10) diyerek ortaya çıkan yeni bir tehlikeye dikkat çekmektedir. Gerçekten de engelliliğin iyileştirilebilecek bir olgu olduğu bakış açısından hareketle kurulan tıbbi merkezler, engellilere ve onların ailelerinin umutlarını kendilerine bağlamalarına yol açmaktadır. Engelliler ve aileleri, hayatı boyunca iyileşme beklentisiyle hareket ederek bu merkezlerde tedavi olabilmek için tüm kaynaklarını seferber etmekte ve devletin kendilerine bu yönde destek olması yönünde talepte bulunmaktadır. Özetle denilebilir ki tıbbi model kişinin yeti yitimini bir eksiklik, kusur ve iyileştirilmesi gereken bir durum olarak görmektedir. Bu durum, engelli kişinin hayatını olumsuz etkileyen sağlamlı muamelelere maruz kalmasına yol açmaktadır. Uzun yıllar süregelen kültürel anlayışın bir uzantısı olarak geçtiğimiz yüzyılın ikinci yarısına kadar hâkim olan ve hâlen birçok alanda yoğun itirazlara rağmen etkinliğini koruyan tıbbi model, engellilerin yaşam beklentilerini yükseltmelerinin önünde bir bariyer olarak aşılmayı beklemektedir. Ancak

bu dönemden sonra başlayan engellilik hareketi, sosyal model olarak adlandırılan yaklaşımın gelişmesine zemin hazırlamıştır.

Yirminci yüzyılın son çeyreğine yaklaşırken kuzey yarım küre menşeli ortaya çıkan engelli hareketi, engelliliğe yol açan etkenlerin yeti yitimlerinden değil, toplumun ortaya koyduğu bariyerlerden kaynaklandığını savunmuştur (Shakespeare, 2011, s. 53). Tom Shakespeare'e göre "Sakat kişilerin sorunları tarihsel olarak ilahi cezalandırma, karma düşüncesi ya da ahlaki kusur üzerinden, aydınlanma sonrasında biyolojik kusur üzerinden açıklanmışken, sakat hareketi toplumsal baskıya, kültürel söyleme ve çevresel engellere odaklanmıştır." (2011, s. 51). Bir diğer deyişle sosyal model, engellilerin eğitim, istihdam ve yoksulluk gibi sorunlarının temelinde yeti yitimlerinin değil, toplum tarafından sistem dışına itilmişliğin yattığına inanmaktadır (Prilleltensky, 2012, s. 333). UPIAS (1975), engelliliğe sosyal koşulların yol açtığını ifade eden en güçlü yapılanmalardan biri olarak bu modelin gelişiminde önemli bir örgüttür. Carol Thomas'a göre UPIAS, yeti yitiminin kısıtlayıcılığını kabul etmesine rağmen bunun sakatlığın oluşmasına yol açmadığını savunmakta; kendisi ise uzmanların çoğunlukla yeti yitimlerinin sonuçlarıyla ilgilendiğinden toplumun yarattığı sınırlamaları çoğu zaman göz ardı ettiğini düşünmektedir (2011, s. 37). Sosyal modelin akademiye kazandırılmasında mühim bir rol oynayan Mike Oliver, Sanayi Devrimi'nde makineleri çalıştırmaya yönelik fiziksel yeteneklere ve dünyanın dayattığı yeni çalışma disiplinlerine cevap veremeyen engellilerin kapitalizmin yükselişi ile birlikte anormal olarak tanımlandığını; dolayısıyla da engelliliğin patolojik bir durum olarak algılandığını düşünmektedir (1990, s. 45-46). Oliver, engelliliğe yaklaşımda bireysel modelin temelini oluşturan fikrin kişisel trajedi, sosyal modelin arka planının ise dışarıdan dayatılan kısıtlama olduğunu ileri sürmektedir (2004, s. 20-21). Bununla birlikte sosyal model, tıbbi müdahalelerin ve tedavinin değerini azaltmaz; eşitliği ve engellilerin yaşadığı toplum kaynaklı dezavantajlara odaklanmayı gerektirir (Hughes, 2010, s. 509).

Sosyal model, öncelikle bireysel engellilik modelini, engellilerin bizzat kendileri tarafından engelliliğin doğrudan deneyimlenmesi ve anlaşılmasında yer alan bir bakış açısıyla yapışökümüne uğratmayı ve ona karşı koymayı amaçlar (Terzi, 2004, s. 144-145). İlknur Meşe'nin de ifade ettiği üzere, "Engelliliği bireysel, çevresel, hukuki, siyasi vb. birçok faktörün bir araya gelerek oluşturduğu bir deneyim olarak görüp, araştırma odağını engelli birey ve ailesinden uzaklaştırıp geniş toplumsal dünyaya yöneltmesi

açısından sosyal modelin değeri, bugün engelli araştırmaları yapan çoğu bilim disiplininin insanlar için tartışılmaz olmuştur.” (2014, s. 88).

Sosyal modele göre görmemek, duymamak, konuşmamak veya yürüyememek vb. durumlar bir engel olarak algılanmazken buna göre gerekli düzenlemeleri yapmayan toplum yüzünden engellilik durumu ortaya çıkar. Söz gelimi bir bina girişine rampa konulduğunda yürüyemeyen bir kişinin engeli ortadan kalkacak; fakat bu mevcut olmadığında bu kişi engelli hâle gelecektir. Bir film işaret diliyle sunuluyorsa işitmeyen kişinin bir engeli kalmayacak; tam tersi durumda ise bu kişiden engelli olarak bahsedilebilecektir. Bir dokümanın Braille veya erişilebilir dijital bir sürümü yoksa görmeyen bir kişi engellenmiş olacak; aksi durumda herkes gibi aynı belgeyi okuyabilecek, dolayısıyla da ortada bir engel kalmayacaktır. Özetle sosyal model, günümüzde bireyin yeti yitimi üzerinden onun yetersizliğine odaklanan bir tanımı reddederek engeli oluşturanın, toplum tarafından gerçekleştirilmemiş olan düzenlemeler olduğunu öne sürmektedir. Şayet ‘kişisel olan politiktir’ yaklaşımı engellilik çalışmalarına uygulanacak olursa sosyal model, bunun için uygun teorik alt yapıyı sunabilecek niteliktedir (Yardımcı, 2015a, s. 16).

Sosyal model, engellilerin hak ve sorumluluklar çerçevesinde topluma tam ve etkin biçimde dâhil olabilmesini hedeflemektedir. Bir diğer deyişle sosyal model, engellileri haklara sahip vatandaşlar olarak yeniden konumlandıran bir paradigma değişikliğidir (Burcu, 2015, s. 31-32). Dolayısıyla bu model, engellilerin kendi haklarını savunabilmek için karar alabilen özneler hâline gelebilmelerini sağlayan bir yaklaşımdır (Mladenov, 2022, s. 9). Yeni bin yıla yaklaşıldığında sosyal modelin nasıl uygulama alanı bulabileceğine odaklanılmış, engelli aktivistler hak temelli yaklaşımı benimseyerek ve sosyal modelin alt yapısından yararlanarak yasal metinlerde engelli haklarının güçlü biçimde tanınmasını savunmaya başlamıştır. Bundan hareketle insan hakları modeli olarak adlandırılan yaklaşım gündeme gelmiştir.

2000’li yıllara gelindiğinde engelli haklarıyla ilgili yeni paradigmlar hayata geçmeye başlamıştır. Şüphesiz bunlardan en kapsamlı olanı Birleşmiş Milletler (BM) Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme’dir. İnsan Hakları Beyannamesi ile tüm insanların temel hak ve özgürlüklerinin güvence altına alınmasına rağmen engellilerin bunlardan tam ve eşit şekilde yararlanmadığı bakış açısıyla BM bünyesinde bir komisyon kurularak söz konusu Sözleşme’nin hazırlanması ve yürürlüğe girmesi sağlanmıştır. Dünya Sağlık Örgütü de engelliliği bir insan hakları sorunu olarak ele almaktadır (2011,

s. 9). Toplumsal Haklar ve Araştırmalar Derneği, engellilerin dünyanın her yerinde hak kaybına ve ayrımcılığa uğrayan bir grup olarak kabul edilmesine paralel olarak insan hakları alanında gerçekleştirilen çalışmalar arasında yoğun şekilde bu konuya odaklanıldığını ve tıbbi modelden insan hakları modeline geçildikçe bu çalışmaların kapsam ve nitelik bakımından arttığını öne sürmektedir (2021, s. 12). Abdurrahman Mengi de araştırmalarında günümüzde engelli aktivistlerin en fazla insan hakları modelini benimsedikleri sonucuna ulaşmıştır (2018, s. 212). Feryal Subaşı, verdiği röportajda “Toplumda yaşayan tüm bireylerin eğitim, sağlık, istihdam, spor gibi hizmetlere ulaşmalarının insan hakları bağlamında herkes için benzer ve eşit olduğu her fırsatta vurgulanmalıdır.” sözleriyle engelliliğe yaklaşımda insan hakları modeline atıfta bulunmuştur (Cumhuriyet, 2021).

İnsan hakları modeline göre engellilerin özel ihtiyaçları olduğundan hareket edilerek geliştirilen hak kavramı, bu kesimi bir azınlık hâline getireceğinden, hakların evrenselliğine odaklanmak kapsayıcı bir yaklaşım olacaktır (Zola, 1989). Dolayısıyla BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme’de evrensel tasarım ilkesi ve makul uyumlaştırma gibi ilkeler benimsenmiş, engelliler için geliştirilen destek teknolojilerinin bu ilkelerin uygulanmasını kolaylaştırabilecek nitelikte olduğu vurgulanmıştır (2009). Nitekim İdil Işıl Gül de bu konuya dikkat çekerek BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme’nin yeni haklar yaratmak yerine var olan insan haklarının engellilik bağlamında yeniden ele alındığını ifade etmektedir (2015, s. 31-33).

Berghs, Atkin, Hatton ve Thomas, sosyal modelin günün koşullarında yeterliliğinden kuşku duyarak engellilik araştırmalarının gündemini belirleyebilecek daha aktif bir modele ihtiyaç olup olmadığını sorgulamakta ve daha güçlü bir insan hakları sosyal modeli önermektedir (2019, s. 1034). Christopher A. Riddle ise, daha güçlü bir sosyal model yerine daha sağlam bir adalet anlayışına ihtiyaç duyulduğunu belirterek bu görüşe olan itirazını dile getirmektedir (2020, s. 1-5). Theresia Degener’e göre sosyal model, sadece engelliliğin nasıl kaynaklandığına değinirken; insan hakları modeli, insan onurunu kabul eden engellilik politikasına yönelik değerleri kapsamakta ve sadece bu model, tüm engellilerin neden yasalar önünde eşit olarak tanınma hakkına sahip bulunduğunu açıklayabilmektedir (2017, s. 43-44). Anna Lawson ve Angharad E. Beckett, insan hakları modelinin sosyal modelin iyileştirilmiş hâli olduğuna itiraz ederek iki modelin birbirinin tamamlayıcısı olduğu tezini savunmaktadır (2020, s. 348-349). Gerçekten de insan hakları modeli, engelliliğin yeti yitiminden kaynaklandığı düşüncesini

yerinden ederek sorunu toplumda gören anlayışın gerek akademide ve gerekse engelli aktivistlerce benimsenmesi neticesinde gelişmeye devam eden bir yaklaşımdır. Bir diğer deyişle bu yaklaşım, kaynağını sosyal modelin birikimlerinden alan ve teoriyi pratiğe dönüştürmeye yönelik bir formül geliştirme girişimidir. Engelliliğe yaklaşımda insan hakları modelinin akademisyenler ve aktivistler tarafından benimsenmesi, ilerleyen yıllarda bu konuya ilişkin daha kapsamlı bir literatürün oluşmasına da zemin hazırlayabilir. Bununla birlikte sosyal modelin teorisinden beslenerek gelişme gösteren yaklaşımlar engelliliğin bireysel deneyimleri göz ardı ettiği eleştirisine maruz kalmaktadır. Bundan hareketle Dünya Sağlık Örgütü hem bireysel yaşanmışlıkları hem de çevresel faktörleri dikkate alan biyopsikososyal modeli tartışmaya açmıştır.

Sosyal modele karşı yapılan en güçlü eleştirilerden biri, engelliliğin yalnızca toplumun koyduğu bariyerler nedeniyle ortaya çıktığını öne sürmenin bireysel deneyimleri ve onun ortaya çıkardığı farklı yaşanmışlıkları yok saymasıdır. Buradan hareketle son yıllarda gündeme gelmeye başlayan yaklaşımlardan biri biyopsikososyal modeldir. Bu modele göre kişinin yeti yitimi ile çevresel düzenlemeler arasında bir ilişki kurulur ve sorunun çözümünde gerek kişinin bedensel özellikleri gerekse de çevresel katılımı engelleyen bariyerlerin ortadan kaldırılmasına odaklanılır (Dünya Sağlık Örgütü, 2011). Dünya Sağlık Örgütü, engelliliği “Yetersizlikler, aktivite sınırlılıkları ve katılım kısıtlamaları için kullanılan ve (herhangi bir sağlık durumu bulunan) birey ile o bireyle ilgili bağlamsal faktörler (çevresel ve kişisel faktörler) arasındaki olumsuzluklara atıfta bulunan bir çatı terim” (2011, s. 4) şeklinde tanımlayarak, kuramsal olarak biyopsikososyal modeli benimsemektedir. Dünya Sağlık Örgütü’nün bu tanımını daha sade biçimde ifade etmek gerekirse engellilik, bir kişinin vücudunun özellikleri ile içinde yaşadığı toplumun özellikleri arasındaki etkileşimi yansıtan, karmaşık bir fenomendir (Goulden, 2018, s. 20-21).

Biyopsikososyal model, engelliliği, bireyin sağlık durumu ile onu çevreleyen toplum arasındaki bir kombinasyon olarak görür (Berghs, 2020). Bir diğer deyişle biyopsikososyal model, tıbbi ve sosyal modelin bir sentezini vücuda getirmektedir (Thomas, 2011, s. 36). Bu model hem sosyal hem de tıbbi modelin hükümlerini kabul etmekle birlikte sözü edilen hükümlerin birbiriyle ilişkili olduğu hâlde kendi başlarına yeterli olmadığını öne sürmektedir. Buna paralel olarak örnek vermek gerekirse engelli bir bireyin istihdam ve toplumsal faaliyetlere tam katılımı, kişinin sağlık durumundan

ve bu doğrultuda aldığı tedavilerden, eğitiminden, yetenek ve becerilerinden ve aynı zamanda toplumun tutumu, altyapı ve çevre gibi bağlamsal faktörlerden etkilenmektedir (Petasis, 2019). Biyopsikososyal modelden, biyolojik, psikolojik ve sosyal faktörlerden kaynaklanan ayrımcı sorunların yanı sıra acıya ilişkin problemleri anlayarak bunlarla başa çıkmak için de yararlanılabilmektedir (Petasis, 2019). Esra Burcu, biyopsikososyal model ve engelliliği farklı kavramlarla işleyen diğer yaklaşımların sosyal modelin temel kabullerinden ortaya çıktığını ve dolayısıyla bunlardan sosyal modelin alt dalları olarak da bahsedilebileceğini savunmaktadır (2015, s. 35). Biyopsikososyal modelin akademik literatürde daha fazla tartışılması ve uygulamada ulaşılan sonuçlar, bu modelin engellilik alanına hangi oranda katkı sağlayacağını, ne kadar yaygınlaşacağını ve kimler tarafından benimseneceğini gösterecektir.

Günümüzde söylenebilecek olan, sosyal modelin ihtiyaçları yeterince karşılayabileceğine olan inancın sorgulandığı ve bu modelin güçlü yanlarından yola çıkılarak farklı modellerin gelişme safhasında olduğudur. Biyopsikososyal model hem engelliliğin bireyselliğini ve hem de sosyal çevrenin oluşturduğu bariyerleri sentezleyerek yeni bir yol sunmayı başabilirse gelecekte bu yaklaşımın daha fazla gündemde kalabilme olasılığı yok değildir. Bununla birlikte, biyopsikososyal modelin her ne kadar sosyal çevrenin yarattığı engelleri kabul etse de tıbbi çözümlere daha yakın durması hâlinde, geniş çevrelerin sosyal modele alternatif arayışlarında bir çıkış yolu sunmaktan uzak kalacaktır.

BÖLÜM II

POSTHÜMANİZM
VE
ENGELLİLİK ÇALIŞMALARI İLİŞKİSİ

Hümanizm: Ortaya çıkışı ve yükselişi

İnsanlar ve insan olmayan varlıklar arasındaki benzerlik ve farklılıklar, doğadaki konumlanışları ve birbirleriyle olan etkileşimler sürekli olarak tartışılmaktadır. Gerçekten de düşünen bir varlık olarak insanın diğer canlılarla ilişkisinde kendisini nerede gördüğüne ilişkin sorgulamalar oldukça eskiye dayanır. Bunlar arasında kendisinden sonra gelen nesilleri en fazla etkileyen ve izleri günümüze kadar ulaşan düşünceler, Batı'da Antik Yunan filozofu Aristoteles'e aittir. Aristoteles'in geliştirdiği canlılar taksonomisinin en altında bitkiler bulunurken onları böcekler, balıklar ve diğer hayvanlar izlemiştir (Cevizci, 2018, s. 22). Diğer canlılarda bulunmayan konuşma ve zekâ yetisine sahip olması nedeniyle piramidin en üstünde insan yer almıştır (Akıllı, 2017, s. 165-166). Ona göre insan, bünyesinde yapma ve yaratma kuvveti barındıran, doğal bir varlık iken kendisini geliştirerek aktüel bir hâle dönüşebilmektedir (Fakılı, 2021, s. 6). Dolayısıyla Aristoteles'e göre insan siyasal bir hayvandır (2000).

İnsanmerkezci yaklaşımın izlerine dinî metinlerde de yoğun biçimde rastlamak mümkündür. Eski Ahit'e göre Tanrı, insanı yaratılışın altıncı gününde, kendi suretinde, erkek ve dişi olarak, verimli olmaları ve çoğalmalarını söyleyerek, göğün, denizlerin ve yeryüzünün denetimini ve hâkimiyetini onlara bırakarak yaratmıştır (Tevrat, Tekvin, 2010). Yine Eski Ahit'te Tanrı Aden Bahçesi'ne bakması için Adem'i, ona yardımcı olması için ise Adem'in kaburga kemiğinden Havva'yı yaratmıştır (Tevrat, Tekvin, 2010). Bu metinlere göre Tanrı, insanı yeryüzünün en yüce varlığı olarak yaratmakla birlikte erkek ile kadın arasındaki hiyerarşiyi, erkeğin daha üstün olduğu şekilde düzenlemiştir. Orta Çağ döneminin en önemli figürlerinden Augustinus ise insanların Tanrı'nın kusursuz yasaklarına karşı gelebilecek zayıflığı, eksikliği ve güçsüzlüğü haiz bir varlık olduğunu savunmaktadır (2010, s. 44-45). Onun bu düşüncesi Orta Çağ dönemi boyunca hâkim olmayı başaramamış, bir diğer deyişle insan merkezden indirilmiştir.

Skolastik düşünce ile Antik Yunan felsefesi arasındaki etkileşimin artmaya başladığı 12. yüzyıldan itibaren yaygınlaşan Hümanizm akımı (Nauert, 2011, s. 9-10), insanı Tanrı'nın bir sureti olarak yeniden merkeze almaya başlamıştır. On üçüncü yüzyılda Orta Çağ ile Antik Yunan arasında bir sınır hattı olarak duran Petrarca, kimilerine göre Hümanizm akımının ilk temsilcisi olarak kabul edilir (Saygın, 2015).

Rönesans etkisini genişlettikçe insan, gücünü Tanrı'dan alarak yeniden merkeze oturmuş; akıl ön plana çıkmıştır. On beşinci yüzyılın en etkili hümanistlerinden Giovanni Pico della Mirandola, Eski Ahit'e referans vererek insanın en değerli varlık olduğunu vurgulamıştır. Mirandola, Tanrı'nın dünyayı eşsiz bir şekilde inşa etmesine rağmen bunun mükemmelliğini kavrayabilecek bir varlığa ihtiyaç duyduğunu, bundan dolayı bütün varlıklara dağıtılanlardan paye vererek dünyanın tam ortasına koymak suretiyle insanı yarattığını ve onu yer, biçim ve yeteneklerini seçerek kendi sınırlarını çizebilecek şekilde donattığını vurgulamıştır (2006, s. 9-10). Bir başka ünlü hümanist Desiderius Erasmus (2014, s. 11), doğadaki birçok hayvana göre insanın fiziki özellikleri nedeniyle zayıf bedenli bir varlık olduğunu, ancak diğer canlılarda olmayan akla sahip olmasının avantajını kullanarak hayatını idame ettirebilmesi için birbiriyle etkileşim hâlinde bulunması gerektiğini düşünmektedir. On altıncı yüzyıla gelindiğinde, Rönesans dönemi sanatçılarının hayatlarını incelediği eseriyle ün kazanan Giorgio Vasari, Tanrı'nın insanı diğer hayvanlardan üstün kılan bir özellik olarak ilahî zekâyâ sahip şekilde yarattığını ve insanın bu zekâsı sayesinde doğayı model olarak zamanla en mükemmel sanat eserlerini ortaya koyabildiğini ifade etmiştir (2013, s. 30-31). Hümanist akımın yaygınlaşmasına katkı sağlayan bazı düşünürlerin görüşlerinden de anlaşılacağı gibi Hümanizm, kökleri Antik Yunan'a dayanan fikirlerin yeniden canlanmasıdır. Dolayısıyla Hümanizm, bu yönüyle geçmişe bir dönüş olarak da nitelendirilebilir (Davies, 2010, s. 74). Ancak bu dönemde insanı merkezde tutan şeyin dinî değerler mi yoksa akla sahip olması mı olduğuna dair belirsizlikler söz konusudur. Zira bazılarında bu çalışmada yer verilen ilk Rönesans düşünürlerinin çoğunun ortak düşüncesine göre insan, yeryüzünde Tanrı'nın ona bahsettiği akıl sayesinde üstün bir varlık olarak yer almaktadır. Dolayısıyla Tanrı'ya yaraşır şekilde, kendisine sunulan ayrıcalıklarla mutluluğu arayarak ve öğrenme arzusuyla dolu bir dünya hayatı sürmek insanın vazifesidir. Gelgelelim yüzyıllar ilerleyip fikirler olgunlaştıkça ve matbaa ve pusula gibi araçlar geliştirilip daha fazla kullanılmaya başlandıkça insan üstünlüğünün kaynağı, Tanrı'dan uzaklaşarak akla yaklaşmıştır.

Rönesans'ın Antik Yunan düşüncesinden ve özellikle de Aristoteles'ten etkilendiğinin bir diğer göstergesi, kusursuz olarak belirlediği insanı yüceltmesidir. Gerçekten de Rönesans'ın yaratılmışların en mükemmeli olarak tanımladığı insan kategorisine bu türün tamamının girdiği söylenemez. Braidotti, Leonardo Da Vinci'nin Vitruvius eskizine dikkat çekerek burada

öne çıkarılanın Batılı, beyaz, sağlam bedenli bir erkek olduğunu vurgulamış, bunun hümanizmin somut göstergesi olduğuna işaret etmiştir (2014, s. 35). Milattan önce 1. yüzyılda yaşamış ve uzun bir dönem boyunca görüşleriyle kendinden sonrakileri etkilemeyi başarmış olan mimar Vitruvius (2005), binaların güzellik, dayanıklılık ve uygunluk olmak üzere üç özelliğe sahip olması gerektiğini vurgulamıştır. Da Vinci de kendi görüşüyle bu düşüncüyü ilişkilendirerek söz konusu eserini ortaya çıkarmış, böylece Hümanizm'in mükemmel insanını betimlemiştir. Dolayısıyla bu eserden yola çıkılarak Hümanizm'in hangi insanın ölçüt alınması gerektiğini belirgin hâle getiren ve bunların dışında kalanların kusurlu olmaları nedeniyle ötekileştirilmelerini meşru kılan bir düşünce akımı olduğu sonucuna ulaşılabilir.

Rönesans ile birlikte insanın yeniden merkeze yerleşmesi ve aklın ön plana çıkması düşünce hayatını zenginleştirmiş; felsefe, bilim, sanat ve edebiyat gibi alanlarda önemli gelişmeler yaşanmış; kentleşme hızlanmış ve bireysellik yaygınlaşmaya başlamıştır. Ayrıca matbaanın kullanılmasıyla ve coğrafi keşiflerin etkisiyle daha fazla kişinin okuryazar hâle gelmesi, bu fikirlerin geri dönülemez biçimde dizginlenmesini de olanaksız hâle getirmiştir. Böyle bir ortamda olgunlaşan düşünceler ve yaşanan toplumsal dönüşümler, Aydınlanma Çağı olarak da nitelendirilen dönemin yolunu açmıştır. Bu dönemde insan doğanın bir parçası olmakla birlikte onun merkezinde yer alacak niteliğe, aklı sayesinde erişebilmiştir. Ayrıca Rönesans'tan farklı olarak rasyonel bir varlık olan insanın yaratıcılığına vurgu yapılmış ve Tanrı'ya karşı sorumluluk duygusu yitirmeye başlanmıştır. Bu düşüncenin en önemli savunucularından biri Immanuel Kant'tan başkası değildir. Kant, aydınlanmayı "Sapere Aude! (Aklını kendin kullanma cesaretini göster)" vurgusuyla, insanın aklını başkasının kılavuzluğuna ihtiyaç duymadan kullanabilmesi olarak tanımlamakta; tembellik ve korkaklık gibi nedenlerle bunu yapmayanların erginleşmemiş olduğunu düşünmektedir (1984, s. 213-214).

Aydınlanma Çağı'nda insan-doğa ilişkilerinde akla sahip olmanın belirleyiciliğine vurgu yapılmakta, bu niteliklere sahip olan insanın doğanın bilinmezliklerini çözebilecek durumda olduğunun altı çizilmektedir. Tam da bu noktada Jean Jacques Rousseau, insan yaşamının uygar devlet düzeniyle değiştiğini, insanın özgür iradesiyle ve aklını kullanarak doğanın tehlikelerine karşı bir arada yaşama becerisi geliştirerek mücadele edebileceğini ve bunun için de toplumun oluşması gerektiğini savunmaktadır (2008, s. 66-68). Öte yandan bu dönemin diğer düşünürlerinden Denis

Diderot'un evrene yerleştirilen insan hakkında "Neden insanı esas merkez noktası yapmayalım ki?" (aktaran Davies, 2010, s. 113) sorusunu yöneltmesi ile doğanın yorumlanmasına dair deneysel felsefenin akıl yürütmeye dair felsefeden daha fazla amaca hizmet ettiğini vurgulaması birlikte değerlendirildiğinde (Diderot, 2010), onun doğanın bilinmezliklerinin insanın yetenekleriyle, tecrübeleriyle ve aklıyla çözülebileceği düşüncesinde olduğu yargısına ulaşılmaktadır. Ayrıca ona göre düşünen bir varlık olarak insanın yeryüzünden uzaklaştırılması hâlinde, doğadaki diğer varlıkların ilgi çekici bir yanları kalmayacaktır (Davies, 2010, s. 113).

Aydınlanma Çağı'nın düşünürleri arasında görüşleri bugüne kadar tartışılmaya devam eden kişilerden biri de Rene Descartes'tir. O, "Düşünüyorum, öyleyse varım." mottosuyla beden-zihin ayrımını gündeme getirmiş ve Kartezyen düşüncenin temelini atmıştır (1998, s. 20-21). Descartes, düşünebildiği için maddesel bir bağıntıya gerek duymayan bir töz olduğunu, bu hâliyle bedenden daha kolay tanınabileceğini ve hatta bir bedeni olmasa bile mevcudiyetini koruyabileceğini savunmaktadır (1998, s. 21). Bir diğer deyişle, ona göre ruh, bir bedene sahip olmadan varlığını sürdürebilir durumdadır. Bu, insan ile diğer canlıları birbirinden ayıran, doğadaki tüm varlıklar bir bedene sahip olsa da düşünebilen tek canlı olarak bir zihni bulunan insanın varlığına işaret eden bir düşüncedir. Dolayısıyla düşünebilme yetisi olan insan, doğadaki tüm varlıklardan üstün bir konuma sahiptir. Öte yandan bu, Cengiz İskender Özkan'ın da sorguladığı gibi zihnin bedenden ayrı olduğu kabulünden hareket edilecek olursa zihin ile beden arasındaki ilişkinin nasıl tesis edileceği; kabul edilmeyecek olursa bir bilince sahip olmayan nöronların nasıl bilinçli bir varlığa evirildiği konuları üzerinde düşünmeyi de gerektirir (2019, s. 244-245). Netice itibarıyla Descartes'in zihni öne çıkaran ve hatta bedenden ayıran yaklaşımının, Aydınlanma Çağı'nın akli öne çıkaran felsefesiyle örtüştüğü ve günümüzde bilinç ve yapay zekâ gibi alanlarda yürütülen çalışmalara ilham kaynağı teşkil ettiği söylenebilir.

Yukarıda görüşlerine yer verilen, Aydınlanma Çağı'nın önde gelen düşünürlerinin yaklaşımlarından de anlaşılabilceği gibi insanı merkeze yönelten şey, akla sahip olmasıdır. Bu düşüncenin yaygınlaşması deneye ve gözleme dayalı bilimsel çalışmaların hız kazanmasına, insanın doğa karşısında hâkim konuma gelmesine ve onu kendi konforu için değiştirebilecek vasıtaları keşfetmesine zemin hazırlamıştır. Francis Bacon, John Locke, Thomas Hobbes, Nicholas Kopernik, Galileo Galilei ve Isaac Newton

gibi düşünür ve bilim insanları Aydınlanma Çağı'nın gelişimine katkıda bulunmuştur. Bu kişiler, geliştirdikleri düşünceler ve bilimsel çalışmalarla Sanayi Devrimi'nin ortaya çıkmasına zemin hazırlamışlardır.

Amacı erdemli insan yetiştirmek olan Hümanizm düşüncesinde, yüzyıllar ilerledikçe dinî değerlerden uzaklaşıldığı görülmektedir. Beceri ve yeteneklerinin somut çıktılarını bilim, teknoloji, sanat ve edebiyat gibi alanlarda veren insanın, bu sayede yaratıcılığının farkına vardığı anlaşılmaktadır. Özetle denilebilir ki Antik Yunan ve Hristiyanlık düşüncesi arasındaki etkileşimin bir neticesi olarak insanın diğer canlılar içindeki kutsiyeti, Rönesans ile gün yüzüne çıkarken Aydınlanma Çağı insanı rasyonel bir varlığa dönüştürmüştür. Bu dönemde ortaya çıkan bilimsel gelişmelerin göstergesi olan Fransız İhtilâli ve Sanayi Devrimi ile milliyetçilik fikri ve sömürgecilik yaygınlaşmış; üretime dayalı yeni ekonomik düzende kentlilik kültürü gelişmiş ve o zamana kadar görülmemiş bir toplum düzeni oluşmuştur.

Günümüze gelindiğinde hümanizme dair farklı yaklaşımların hızla ifade alanı bulduğu söylenebilir. Batı merkezli olan hümanizmin insanı yüceltmesine rağmen bundan her insanın aynı derecede pay alamadığı; kadınların, Batılı olmayanların, engellilerin ve üretime dayalı ekonomik düzende ortaya çıkan işçi sınıfının dışarıda bırakıldığı ve insanın kendi gereksinimleri için doğaya zarar vermekten çekinmeyen bir hâle dönüştüğü gibi görüşler kendisine ifade alanı bulmaya başlamıştır. Bugün hümanizm, üstün bir canlı olan insanın kapasitesini geliştirmeyi ve sınırlarını bilim ve teknoloji yoluyla aşmayı amaçlayan transhümanizm ve insanı diğer canlılarla ortak bir düzlemde ele alan posthümanizm yaklaşımları etrafında tartışılmaktadır.

Hümanizmin yeni evresi transhümanizm ve engellilik ilişkisi

Aydınlanma Çağı'nın bir getirisi olarak bilim ve teknoloji alanında yaşanan hızlı dönüşüm Sanayi Devrimi'nin gerçekleşmesini kaçınılmaz hâle getirmiştir. Bu dönemde yükselişe geçen kapitalist düzene göre seri üretimin gerçekleşebilmesi için insan gücünden yararlanılması ihtiyacı ortaya çıkmış ve dolayısıyla işçi sınıfı doğmuştur. Farklı alanlarda art arda üretilen makineler insanların birbirleriyle olan ilişkilerini etkilemiş; insan-makine etkileşimi bu dönemde dile getirilmeye başlanmıştır. Aydınlanma düşüncesine dair eleştirileriyle bilinen Friedrich Nietzsche, makine işi olmayan bir ürünün iyi ve hatalı yönüyle insanı yansıttığını ve zanaatkarlardan alınan

ürünleri kullanmanın o kişiyi onurlandırdığını dile getirmiştir. Nietzsche, bu durumu “karşılıklı değer vermenin ve samimi birlikteliğin bir sembolü” olarak nitelemiş; “Şimdi ise sanki anonim ve samimi olmayan bir kölelikte yaşıyor gibiyiz. İşin kolaylaştırılmasının bedeli bu kadar yüksek olmamalıdır.” şeklindeki yakınmasıyla makineleşmenin insanlığı küçük düşürdüğüne dair endişelerini ifade etmiştir (2013, s. 139-140). Ahmet Dağ, Nietzsche ile transhümanizm arasında ilişki kurulması yönündeki çabalara karşın onun bulunduğu konumun antihümanist olduğunu ifade etmiştir (2018b, s. 221). Dağ’a göre Nietzsche, aydınlanma, modernlik ve bilimsellik karşıtı iken transhümanizm bu olguların devamı olarak vücuda gelmiştir (2018b, s. 221). Ağın da anti-hümanizmin Nietzsche’nin görüşleriyle şekillendiğini ifade ederek transhümanizm ile ilişkilendirilmesinden duyduğu üzüntü ve kaygıyı ifade etmektedir (2020, s. 208).

Kendisini en mükemmel varlık olarak kabul eden insanın bu tür içerisinde üstünlük mertebesini hak etmeyen kesimlerin olduğu düşüncesini benimsemesi de Sanayi Devrimi süreci ile belirgin hâle gelmiştir. Öjeni kavramını ortaya atan Francis Galton, yetenek ve karakterin tıpkı fiziksel özellikler gibi kalıtım yoluyla belirlendiği fikrini savunarak “zencilerin beyazlardan iki basamak aşağıda olduğunu” iddia etmiştir (Aytemur Sağıroğlu, 2020, s. 118). O, mevcut doğa düzenini olduğu gibi kabul etmek yerine ırksal özellikleri iyileştirmek gerektiğine inanmış ve bu yönde çalışmalar sürdürmüştür (Galton, 1909, s. 18-19). Netice itibarıyla Galton’un öjeni fikri, özellikle ABD ve Almanya’da uygulama alanı bulmuş; kusurlu olan birçok kişinin dışlanmasına ve öldürülmesine yol açmıştır. Her ne kadar günümüzde öjeninin bir insan hakkı ihlali olduğu yönünde oldukça güçlü bir kanaat mevcut ise de insanın kusurlu yönlerinden arınması gerektiği savı üzerinden hareket edilerek yürütülen insan genomu çalışmaları, öjeni ile ilişkilendirilmekte ve bu fikrin teknoloji yoluyla yeniden uygulama alanı bulabileceğine kuşkuyla yaklaşılmaktadır (Dağ, 2018a, s. 19).

Teknolojinin gelişmesine paralel olarak mükemmel insan idealine yaklaşan insan, eksik yönlerini tamamlayarak kusursuzluğa ulaşma çabası içerisine girmiştir. Transhümanizm kelimesini ilk olarak kullanan Julian Huxley, insanlığın mevcut özellikleriyle evrim işinin yöneticiliğine atandığını vurgulamıştır (1957, s. 13-17). Huxley, insanın ister bilinçli olarak isterse de bilinçsiz olarak yaptıklarıyla yeryüzünün geleceğini etkileme gücüne sahip olduğunu ve bunu ne kadar erken kabul ederse diğerleri için o kadar iyi olacağını ifade ederek transhümanizmin temellerini atmıştır

(1957, s. 13-17). Daha sonraki yıllarda bu doğrultuda yaygınlaşma fırsatı bulan transhümanizm yaklaşımı, insanın kusursuzlaştırılması, bedensel sınırlılıklarının yapay zekâ ile desteklenerek beyin potansiyelinin açığa çıkarılması ve eksiklerinden arınmış bir aşkın insana ulaşılması idealini savunmaktadır. Dolayısıyla beyin araştırmaları, robotbilim, klinik psikoloji gibi alanların birleşiminden oluşan bir bilimsel iş birliği geliştirilmektedir (Braidotti, 2021, s. 42-43). Bir diğer deyişle Hümanizm'in insanı merkeze alan yaklaşımının 21. yüzyılda transhümanizme evirildiği ve zihnin bedensel yetersizliklerinden sıyrılarak yapay zekâ ile desteklenmesi suretiyle aşkınlığa ulaşması bakış açısının, hızlı bir şekilde uygulama alanı bulduğu söylenebilir.

World Transhumanist Association (Dünya Transhümanist Derneği) tarafından yayımlanan Transhümanist Deklarasyonu (2005), insanlığın gelecekte teknoloji tarafından kökten değiştirileceğini, yaşlanmanın kaçınılmazlığı ve insanın kapasitesinin sınırlılığı dikkate alındığında, insanlık durumunun yeniden tasarlanması gerektiğini, teknolojinin avantajımıza kullanılmasını sayesinde mevcut biyolojik sınırlarımızın ötesine geçerek zihinsel ve fiziksel kapasitelerimizi genişletebileceğimizi ifade etmektedir. Derneğin misyonunun açıklandığı sayfada transhümanizmin amacı, "iyiden daha iyi olmasını istiyoruz" şeklinde özetlenmektedir. Yapay zekâ, nanoteknoloji, nanotıp, biyoteknoloji, kök hücreler ve gen tedavisi gibi yöntemlerle hastalıkların tedavi edilebileceği ve böylece şimdiye kadar 'normal' olarak ifade edilen alanların ötesine geçilebileceği savunulmaktadır (Humanity+). Transhümanizm, yaşlanmayı iyileştirilebilir bir hastalık olarak görmekte ve ömrü uzatmaya dair çalışmalara odaklanmakta; ayrıca insan bedenine takılacak protezler yoluyla doğal organlara göre daha fazla performans edinme ve yapay zekâ ve insan beyni arasındaki etkileşimin artması gibi konularla ilgilenmektedir (Banger, 2018).

Nick Bostrom, "Transhümanistler doğanın hediyelerinin bazen zehirli olduğunu ve her zaman kabul edilmemesi gerektiğini savunmaktadır. Kanser, sıtma, bunama, yaşlanma, açlık, gereksiz acılar, bilişsel eksiklikler akıllıca reddettiğimiz hediyeler arasındadır." (2005b, s. 225-226) sözleriyle transhümanizmin, insanın doğanın olumsuzluklarına karşı kendisini koruyabilmesi için teknolojiye başvurması gerektiğini savunan bir yaklaşım olduğunu vurgulamıştır. Bostrom (2005a), transhümanizmin teknolojinin ilerlemesiyle ortaya çıkan insan organizmasını iyileştirme fırsatlarını anlamak ve değerlendirmek için genetik mühendisliği, bilgi teknolojileri,

moleküler nanoteknoloji ve yapay zekâ gibi alanları kapsayan disiplinler arası bir yaklaşımı teşvik ettiğini ifade etmektedir. Transhümanizmin köklerinin seküler Hümanist düşüncede olduğunu vurgulayan Bostrom'a göre (2005a) bu yaklaşım, yalnızca eğitim ve kültür gibi vasıtalarla geleneksel insan doğasının iyileştirilmesi çabalarının ötesine geçerek tıp ve teknoloji yoluyla biyolojik sınırların aşılmasını da içerir. Dağ'ın transhümanizmin amacına yönelik olarak ifade ettiği "Ömrü uzatma, zihin yükleme, beden dondurma, insanın entelektüel, fiziksel ve psikolojik kabiliyetlerini artırma" gibi çalışmalar, bu yaklaşımın somut faaliyetleridir (2018a, s. 18). Max More ise transhümanizmi "hem akla dayalı bir felsefe hem de bilim ve teknoloji aracılığıyla insanlık durumunu temelden iyileştirme olasılığını ve arzulanabilirliğini onaylayan kültürel bir hareket" (2011, s. 139) olarak tanımlamıştır.

Hava Tirosh-Samuelsan, "Yapay zekânın katlanarak büyümeye devam etmesi nedeniyle, zihin makineleri bir sonraki evrimsel adım olacak ve organik insanlar geride kalacaktır." (2018, s. 4) öngörüsünde bulunmuştur. Tirosh-Samuelsan, bu ifadesiyle "zihin aktarımı" veya "zihin yükleme" gibi ifadelerle Türkçeye çevrilen *mind uploading* kavramına dikkat çekmiştir. Beden-zihin ikiliğine meydan okuyan ve gerçekleşmesi hâlinde bedenin yok olmasına rağmen dijital ortamda saklanan zihnimizin sonsuza kadar yaşayabileceğini öne süren bu teknolojinin gerçekçi olup olmadığı, bugün için tartışmalıdır. Zihin aktarımının ciddi eksiklikleri olduğunu vurgulayan Steven Pinker, "İnsan beyni bir hesaplama makinesinden çok daha fazlasıdır; sadece sinir sistemini değil aynı zamanda bağışıklık sistemini ve içinde bulunduğumuz sosyokültürel bağlamı da hesaba katmayı gerektiren son derece karmaşık ve entegre bir organizmanın parçasıdır." (2002, s. 142) görüşünü savunmaktadır. Tekillik üzerine geliştirdiği fikirleriyle tanınan Ray Kurzweil'in (2016) makine zekâsı-insan bütünleşmesine yönelik görüşleri ise şu şekildedir:

Tekillik, biyolojik düşüncemiz ve varlığımız ile teknolojimizin birleşmesinin doruğunu temsil edecek, yine insani olan ama biyolojik köklerimizden ötesine geçen bir dünyayla sonuçlanacaktır. Tekillik sonrasında, insan ile makine ya da fiziksel olan ile sanal gerçeklik arasında ayrım olmayacaktır. Bu türden bir dünyada, tartışmasız 'insan' olan neyin kalacağını merak ederseniz, bu, tek bir niteliktir, o da bizim türümüze özgü bir nitelik olan, fiziksel ve zihinsel erimini şimdilerdeki kısıtlamalarının ötesine geçirerek genişletme arzudur. (Kurzweil, 2016, s. 23)

Transhümanizm bağlamında incelenmesi gereken bir alan da Donna Haraway (2006) tarafından kullanılan siborg metaforudur. Haraway, yayımladığı manifestoda siborgu makine ve organizmanın birleşiminden ortaya çıkmış bir melezleşme olarak tanımlamıştır (2006, s. 4-6). Esasen Haraway, siborg metaforunu doğa ve kültürün iç içe geçtiğini ve hatta bunlar arasında bir ayırım olmadığını; her şeyin madde-anlam bütünlüğünde ve dolanıklık içerisinde mevcut bulunduğunu ifade etmek için kullanmaktadır. Günümüzde yaşadığı bir yeti yitimini gidermek veya var olan organının kapasitesini yükseltmek amacıyla vücudunda kalıcı olarak eklenmiş parçalar bulduran insanlar, siborg olarak görülmektedir. Buran ve Kümbet'in "bugün teknik anlamda, kalp pili, silikon, kontakt lens, suni deri, eklem ve vücut parçalarına sahip artan sayıda insan gerçek siborglarla yaşamaktadır" (2022, s. 38) ifadeleri, siborg teknolojisinin ne kadar geniş bir kitleyi doğrudan etkilediğini gösteren bazı örneklerdir. Gelecekte siberetik organizma teknolojisinin hangi amaçlarla kullanılacağına dair belirsizlikler, bu kavrama dair kuşkuları doğurmaktadır. Siborg bir insanın, vücudunda herhangi bir elektronik parça bulunmayan insana göre daha yüksek performans göstermesi ve farklı yetenekleri haiz olması, siborg insan ile siborg olmayan insan arasında bir ayrıma yol açarak siborg olanı üstün konuma çıkarabilir (Schermer, 2009, s. 217). Siborg teknolojisinin gelecekte daha fazla yaygınlaşması söz konusu olursa bu, ekonomik eşitsizlikler nedeniyle siborg hâle gelemeyen insanların konumunu aşağı hâle getirme riski barındırmaktadır. Sadık Toprak, "Posthümanizme götüren ileri teknoloji tıbbi uygulamaları sadece toplumun çok küçük bir kesiminin karşılayabilmesi olasılığı karşımızdadır. Halk sağlığını ilgilendiren birçok konuda olduğu gibi sağlık alanında toplumsal başarı elde edilmek isteniyorsa sağlık hizmetinin kamu tarafından herkese ve eşit verilmesi gerekir." (2022, s. 398) ifadeleriyle gelişen teknolojiyle birlikte adalet ve eşitlik ilkesinin karşı karşıya kaldığı tehlikeye dikkat çekmiştir. Ayrıca gelecekte siborglaşmış insanlardan savaşlarda yararlanmak gibi ihtimaller de akla gelmektedir.

Diğer taraftan, transhümanizm ile birlikte gündeme gelen yapay zekâ ile insan arasındaki ilişkinin hangi yöne doğru gideceğine dair farklı bakış açıları mevcuttur. Örneğin yapay zekânın en fazla kullanıldığı teknolojilerden biri olan robotlardan günümüzde insan hayatını kolaylaştırmak amacıyla yararlanılmaktadır. Bir diğer deyişle robotlar, insanlığın hizmetine koşmak için üretilmektedir. Bununla birlikte yapay zekâ denilince yalnızca robot teknolojisi akla gelmemeli ve yazılımları da kapsadığı hatırdta tutulmalıdır.

Öte yandan yapay zekâ ile insan zekâsı arasındaki sınır hızla daralmaktadır. Haraway'a göre (2006) insan-makine ilişkisinde neyin yapan ve neyin yapılan olduğu belirsizdir. Kurzweil, bilgisayarların insan zekâsının geleneksel olarak güçlü yanlarını makine zekâsının güçlü yanlarıyla birleştirebileceklerini iddia etmektedir (2016, s. 47). Şayet Kurzweil'in "Makineler kendi kaynaklarını, zekâlarını ve belleklerini birleştirebilirler. İki makine -ya da bir milyon makine- bir araya gelerek tek bir makineyi oluşturup sonra yine ayrılabilirler. Birden çok makine her ikisini de aynı anda yapabilir; birleşir, aynı zamanda da ayrılabilirler." (2016, s. 48) önermesi gerçek olursa, bugün insanlığın yararına çalışan yapay zekânın ileride insanın direktifleriyle çalışmaya devam edip etmeyeceği, birbirleriyle etkileşim hâline girecek yapay zekâların insanlarla olan ilişkilerinde meydana gelebilecek değişiklikler, yapay zekâların insana hizmet etmeye devam etmeme yönünde bir tercihte bulunma ihtimali ve yapay zekânın insan zekâsıyla eşit ya da ondan üstün hâle geldiğinde oluşacak yeni dünya düzeninin nasıl olabileceği, gelecekte tartışılacak konular arasındadır.

Robotların hukuki statüsüne değinen Armağan Ebru Bozkurt Yüksel'e göre (2017, s. 90), insansız hava araçlarının birbirleriyle çarpışması neticesinde ortaya çıkacak hasarın kime ait olacağı, robotların birbirleriyle kaza yapmaları veya bir insana zarar vermeleri durumunda ortaya çıkacak zararın nasıl tazmin edileceği, bir teknolojinin birden fazla maksatla üretildiği günümüzde robotların tek bir amaca yönelik geliştirilip geliştirilmediğine ilişkin belirsizlikler gibi konu başlıkları gündemi işgal edecektir. Bozkurt Yüksel, robotlarla ilgili hukuki sorunları "Mahremiyet/Gizlilik ve Güvenlik ile İlgili Sorunlar" ve "Etik Sorunlar" şeklinde kategorize etmekte, ayrıca gelecekte yapay zekâ ile donatılmış robotların bir hak öznesi olup olamayacağını tartışmaktadır (2017, s. 90-94).

Transhümanizm, insan ile insan olmayanı birbirinden ayıran kategorilerin ve ontolojik farkların ne olduğunun yeniden tartışılmasına yol açmıştır (Ceran Karataş, 2019, s. 75-76). Teknolojinin gelişmesi ile insan-makine ilişkisi karmaşıklaşmış, zihinsel ve biyolojik olarak sınırlarını aşmak isteyen insan siberetik organizma ve yapay zekâ gibi araçlarla iç içe bir hâle gelmiştir. Cary Wolf'a göre transhümanizm, hümanizmin yoğunlaştırılmış hâlidir (2009, s. xv). Teknolojinin insan yaşamına ve içerisinde bulunduğumuz evrene etkileri bir tarafa, bu imkânlardan belli bir kesimin yararlanabilmesi zaten var olan eşitsizlikleri daha da belirgin hâle getirmiştir. Hâl böyleyken transhümanizmin insanlığı, hümanizm ile kökleşen üstünlük anlayışını

pekiştirmek ve kendisinden olmayana dışlamaya devam etmek gibi bir aşamaya sürüklenme ihtimali yok değildir. Nitekim Ağın, transhümanizm hakkında “Hümanizmin teknolojik çocuğu” (2020, s. 19) yakıştırmalarını yapmaktadır. Ayrıca Ağın’a göre transhümanizm, posthümanizmin “karanlık ikizidir” (2020, s. 25). Transhümanizm yaklaşımı doğrultusunda biyolojik ve zekâ bakımından üstün hâle gelecek insanın öte-insana (posthuman) evrilmiş olacağı üzerine düşünceler mevcuttur (Fakılı, 2021, s. 72). Francesca Ferrando, henüz bu aşamaya gelinmediğini, zihin aktarımının gerçeğe dönüşmesi hâlinde bundan söz edilebileceğini savunmaktadır (2021). Bu ve benzeri görüşler birlikte ele alındığında transhümanizm, hümanizmin bir devamı olarak insanı kusursuz hâle getirmek için onun eksik yönlerini teknoloji yoluyla ortadan kaldırmayı vaat eden bir yaklaşımdır. Transhümanizmi bu yönüyle eleştiren düşünürlerin öne çıkardıkları kavram ise posthümanizmdir. Bir sonraki bölümde detayları verilen posthümanizm yaklaşımının transhümanizme getirdiği eleştiriyi bir cümlede özetlemek gerekirse posthümanizm, transhümanizmi üstün insan olgusunu pekiştiren ve buna paralel olarak insanın doğaya hükmetme hakkına sahip olduğunu düşünen, kendi içerisinde kusurlu gördüklerine karşı ayrımcı ve ötekileştirici uygulamalar hayata geçirme potansiyeli taşıyan ve insan olmayan varlıklara karşı Aristoteles piramidine benzer olarak hiyerarşik biçimde yaklaşan bir akım olarak görmektedir.

Yukarıda da ifade edildiği üzere posthümanizmin ortak bir gelecek çağrısına karşı transhümanizm, insanın kusursuzlaştırılması, bedensel sınırlılıklarının yapay zekâ ile desteklenerek beyin potansiyelinin açığa çıkarılması ve eksiklerinden arınmış bir aşkın insana ulaşılması idealini savunmaktadır. Dolayısıyla bunun için beyin araştırmaları, robotbilim, klinik psikoloji gibi alanların birleşiminden oluşan bir bilimsel iş birliği geliştirilmektedir (Braidotti, 2021, s. 42-43). İnsanı merkeze alan yaklaşım 21. yüzyılda transhümanizme evrilmiş; zihnin bedensel yetersizliklerinden sıyrılarak yapay zekâ ile desteklenmesi suretiyle aşkınlığa ulaşması bakış açısı, hızlı bir şekilde uygulama alanı bulmuştur. Bu bilgiler ışığında, “modern hümanizm” olarak da tanımlanan transhümanizme (World Transhumanist Association, 2005) engellilik çalışmaları alanından baktığımızda, bu yaklaşım için “engelliliğe bakışta yaygın olan tıbbi modelin güncel hâli” yakıştırmalarını yapmamız yanlış olmayacaktır. Zira şimdiye kadar engelliliğin bir hastalık olarak ele alınmasıyla mükemmel insan idealine ulaşmak için teknolojiden yararlanmak, birbirini destekleyen yaklaşımlardır. Her

ikisinde de hedeflenen bir insan prototipi vardır ve yapılacak değişikliklerle bedeni buna uyumlu hâle getirmek esastır.

Bostrom (2005b), transhümanizme yöneltilen eleştirilere karşı, insanların geliştirme teknolojilerine yönelik tutumlarında büyük farklılıklar olması muhtemel olduğundan herkese yukarıdan tek bir çözüm dayatılmamasını; bireylerin kendileri ve aileleri için neyin doğru olduğu konusunda kendi vicdanlarına danışmaları gerektiğini ifade etmiştir. Bir kişi yitirdiği görme duyusunu yeniden elde etmek veya tekrar duymaya başlamak isteyebilir. Bunun için hangi tedavinin kendisine uygun olabileceğine ilişkin araştırma yaparak bunlardan birini de seçebilir. Fakat eğer engelli kişi, hayatını tamamen kaybettiği yeti yitimini yeniden kazanmak için harcarsa, bir başka tabirle mevcut hâliyle hayatta var olmanın alternatif yöntemlerine karşı duyarsız kalırsa bu bireyin neden iyileşmek istediğinin derinlemesine incelenmesi gerekebilir. Gerçekten de doğuştan bu yetisi var olmayan birinin neden bunun eksikliğini hissettiği, merak edilmeyi gerektirecek kadar önemli bir husustur. Akla gelen ilk nedenler, kişinin karşılaştığı önyargılardan, erişilebilirlik sorunlarından ya da çektiği acılardan bu yetilere sahip olduğunda kurtulacağını düşünmesi olabilir. Bununla birlikte kişi, günlük yaşantısında hiçbir zorlukla karşılaşmasa, bir diğer deyişle her türlü hizmet evrensel tasarım ilkelerine göre erişilebilir olsa, yine de bu duyuların kendisinde olmasını isteyip istemeyeceği, günlerini acı çekerek geçiren veya öz bakım için bir başkasının desteğini alan kişilerin iyileşmeye dair bakış açısının nasıl olduğu, sonradan yeti yitimi yaşayanların ikisini de deneyimledikten sonra tercihinin ne olabileceği gibi konular daha fazla araştırmaya değerdir.

Engelli kişinin tekrar yeti yitimini kazanmak istemesinde, içinde bulunduğu koşullar kadar toplumun geçmişten bugüne getirdiği kültürel kodların, normal ile normal olmayana dair yaptığı ayrımın eylemsel ve söylemsel boyutu da önemli rol oynamaktadır. ‘Normal’ kelimesi sadece marangozların kullandığı bir terim olmaktan çıkıp fabrikada çalışmaya elverişli olan ile olmayanı ayırmak için kullanılmaya Sanayi Devrimi ile başlasa da (Davis, 2011, s. 207), toplumların farklı olana kuşkuyla bakarak onu kendisinden ayırması, çok eskilere dayanır. Engelliler de geçmişten bu yana daima toplumun ötekileştirilen kesimleri arasında yer almıştır. Dolayısıyla yeti yitimi bulunan kişilerin tedavi olarak sağlıklı hâle gelmek istemesinde normal statüsüne erişme isteği de yok sayılamaz. Tüm bu gerekçelerle transhümanizm, içerisinde bulunduğumuz yüzyılda engelli

kişiyi normal insan statüsüne yükseltmeyi vaat etmesi nedeniyle engellilik araştırmalarının sorunsallaştıracağı ilgi çekici bir alan olabilir.

Sibel Yardımcı'nın söylediği gibi "Teknolojinin sakatlık deneyimi üzerindeki etkisi birçok tartışmayı beraberinde getirebilme potansiyeli taşımaktadır" (2015b, s. 29). Kabul etmek gerekir ki teknoloji yoluyla insanın yapabildiklerinin bedensel fonksiyonların ötesine geçeceğine dair bir beklenti, destek teknolojileri ile yoğun bir dolanıklık içerisinde bulunan ve böylelikle eğitim, istihdam, sosyal yaşam gibi alanlarda var olma mücadelesi veren engelliler için tercih edilebilirdir. Böyle bir ilerlemenin, engellilerin hayatında neleri dönüştürebileceğine ilişkin geniş bir perspektiften bakılabilir. Engelliliğin kaynağını bedensel yetersizlikler olarak görmeyen ve bunu toplumun koyduğu bariyerler olarak tanımlayan sosyal model savunucularına göre bu tür çalışmalar, tıbbi modelin hastayı bedensel olarak kusursuz hâle getirerek iyileştirme girişimidir. Dolayısıyla bir yönüyle transhümanizmi, engelliliğin nedenini bedenini yeti yitimlerinde gören tıbbi modelin hastayı tedavi etmek için başvurduğu teknik yöntemler bütünü olarak yorumlamak mümkündür (Roig, 2022, s. 6-8).

Protez, akülü sandalye, ekran okuyucu destekli bilgisayar gibi teknolojiler, engellilerin hayatlarının tam merkezindedir. Gerçekten de bu araçlar sayesinde hareket eden veya bilgiye erişim sağlayan insanlar için birçok durumda bedensel yeti yitimleri, daha az problem oluşturmakta ya da tamamen ortadan kalkmaktadır. Böyle bir bakış açısı bizi Haraway'ın siborg metaforuna yaklaştırır (2006). Haraway (2006, s. 66-67), her ne kadar bu metaforu feminist kuramın dönüştürülmesi için kullanmakta ve yayımladığı manifestoda engelliliğe fazla değinmese de insanı doğal yapay ayrımının ters düz olduğu, dolanık bir çağda melez yaratık olarak görmesi ve herkesi siborg olarak tanımlaması, üstüne üslük belden aşağısı tutmayan felçliler ve daha başka ağır engeli bulunanların en yoğun melezleşme deneyimlerini yaşadığına dikkat çekmesi, posthüman engellilik çalışmalarında ilgi uyandırmış; engellilerin gerçekten de bir siborg olup olmadıkları sorunsalını ortaya çıkarmıştır. Gerçekten de gelecekte kimlerin siborg tanımının kapsamına girebileceği, şimdiden ilgi çekici bir tartışma konusu hâline gelmeye başlamıştır.

Günümüzde insanların büyük bir kısmının temel günlük faaliyetlerine entegre olan ve diğer insanlarla ilişkilerine aracılık eden teknolojik cihazlarla iç içeliğin arttığı düşünüldüğünde, bu kişilerin "düşük teknoloji siborglar" hâline geldiği savunulmaya başlanmıştır (Kath, Guimarães Neto ve Buzato,

2019, s. 679). David J. Hess, “Kentsel toplumlardaki hemen hemen herkesin nasıl düşük teknoloji bir siborg olarak görülebileceğini düşünüyorum, çünkü günün büyük bir bölümünü arabalar, telefonlar, bilgisayarlar ve televizyonlar gibi makinelere bağlı olarak geçiriyorlar.” (1995, s. 373) diyerek siborg tanımını teknolojiyle iç içe geçmiş insan topluluklarının tamamını içerecek şekilde genişletmiştir. Peter Mahon, akıllı telefonlardan “bilişsel protez” olarak bahsetmektedir (2017, s. 7-9). California’da bir mahkemenin 2014 yılında insanların anatomik bir parçası hâline geldiği düşüncesiyle polisin tutukladığı kişilerin cep telefonlarını aramak için izin alması gerektiğine karar vermesi (Liptak, 2014), Mahon’un bu savını doğrular niteliktedir. Selman Çağman, gelişen teknolojinin insanları siborg hâline getirdiği görüşünü “İnsanın daha rahat hayat sürmesi kılıfı altında günlük hayatına entegre edilen cep telefonları, e-postalar ve internet aslında insanı teknoloji bağımlısı bireylere ve hatta siborg hâline dönüştürmüştür.” (2022, s. 218) sözleriyle ifade etmektedir. Bu görüşlerin ortak noktası, insanın teknolojiyle iç içe geçmiş yaşamına ve teknolojiye olan bağımlılığına dikkat çekmek için vücuda herhangi bir yapay parça dâhil edilmemesine rağmen siborg metaforuna başvurulmuş olmasıdır. Ancak söz konusu görüşler engellilik çalışmaları bakış açısından incelendiğinde göz ardı edilmemesi gereken husus, teknolojinin herhangi bir yeti yitimi olmayan kişinin işini kolaylaştırıcı bir etkiye sahip olmasına rağmen engelli kişinin mevcut yeteneklerini teknoloji sayesinde geliştirebilmesidir. Gerçekten de hayatının birçok alanında teknolojiyi kullanarak bağımsız biçimde yaşamını sürdüren engellilerin siborg olarak nitelenip nitelenemeyeceği düşüncesi bizi karşılar. Söz gelimi belge okumak veya navigasyon yapmak gibi gerekçelerle cep telefonlarıyla sürekli etkileşim hâlinde bulunan görme engellilerden gelecekte siborg olarak söz edilip edilemeyeceği bir tartışma konusudur ve üzerinde daha fazla derinleşmeyi gerektirir. Bedeninde yaşanacak değişimler neticesinde siborg olarak anılmayı damgalayıcı bir söylem olarak algılayan engelli kişilerle karşılaşma ihtimali de bulunmaktadır. Ayrıca siborg teknolojilerini dış görünüşünü değiştireceğinden dolayı kullanmak istemeyen engelli kişiler de olabilir. Günümüzde bile estetik olmadığı gerekçesiyle beyaz baston kullanmak istemeyen körler olduğunu hesaba katacak olursak, bu ihtimal hiç de azımsanmamalıdır. Cumhurbaşkanlığı ve T.C. Millî Eğitim Bakanlığı gibi kurumlarda iletişim alanında aktif görevler alan Gökhan Yücel, verdiği mülakatta “Bir engelliye mekatronik mühendisleri tarafından hem rehabilitasyon aşamasında hem de yaşam kolaylaştırıcı protezler aşamasında birer dış uzuv olarak eklemeler yapılabilir. Bu siborg

olmaz. Biyolojik olanın siberleşmesi değil bu.” görüşünü dile getirmektedir (aktaran Sakarya, 2019).

Haraway’ın siborg anlayışı, engellilik araştırmalarıyla ilgilenen teorisyenler tarafından teknoloji ile melezlenmiş bir bedenle yaşama gerçeğini hesaba katmadığı gerekçesiyle eleştirilmektedir (Reeve, 2012, s. 94-97). Bu görüşe göre Haraway, siborg metaforunu sorunların kaynağı olarak göstermesine rağmen, şayet engelliler siborg olarak anılacaksa, bu durumdaki kişiler için sözü edilen melezleşme onların becerilerini arttırabilmekte ve yaşamlarını daha kaliteli hâle getirebilmektedir. Laiba Ali, Hasan Kılıç ve Ali Öztüren’in (2023) daha konforlu bir turizm deneyimi için siborg hâle gelmenin engelliler üzerinde nasıl bir etki yaratabileceğini inceledikleri bir makale için araştırmaya dâhil olan bedensel engelli bir kadın katılımcının görüşleri, siborg olmanın engellilerin hayatında neleri değiştirebileceğini gösteren somut bir örnektir. Ali, Kılıç ve Öztüren’in makalelerinde implantlar hakkında görüşlerine başvuru katılımcı şu ifadeleri kullanmıştır: “Gezi sırasında mekânlar tekerlekli sandalye erişimine uygun değilse, yapamayacağım birçok şey olduğunun farkındayım. Yangında bile kendim çıkamam. Her zaman birine bağımlıyım, bu da iç burkucu bir durum. Bu implantlar ile sadece fiziksel olarak değil, duygusal ve psikolojik olarak da bağımsız olacağım” (2023).

Gürcan Banger (2018), transhümanizmin hâkim olduğu bir çağda yaşanabileceklere ilişkin “İnsanın kullanacağı bedensel protezlerin kendi doğal organlarına oranla daha yüksek performanslı olması bunlardan birisidir. Dolayısıyla engelli, özürlü veya sakat gibi nitelermeler tarihe karışacak.” tahmininde bulunmaktadır. Transhümanizmin bilgisayarlarla yakından bağlantı kurarak insan beynini yeni bir düzeye çıkarma girişimi olarak tanımlanması ve engellilerin bu hedefin potansiyel alıcısı olarak görülmesi, farklı deneylerin yapılarak bazı sonuçlar elde edilmesine zemin hazırlamıştır.

Yaşadığı trafik kazasından sonra beyin sapı felci geçiren ve yalnızca göz hareketleri yoluyla iletişim kurabilen Erik Ramsey ile birçok laboratuvar deneyi yapılmıştır. Bunun sonucunda onun ilkel düzeyde de olsa sözcükleri bir bilgisayar ses sentezleyicisi aracılığıyla sese dönüştürmeyi başarmış olması (Baker, 2008), insan-makine dolanıklığının, bir diğer deyişle Haraway’ın siborg metaforunun, somut göstergesidir. Renk körü Neil Harbisson’un cerrahi bir müdahale sonucunda kafa tasına takılan bir anten vasıtasıyla renkleri duyarak algılayabilir hâle gelmeye başlaması, onun siborg olarak kayıtlara geçmesini sağlamıştır (Else, 2012). Harbisson,

bu cihaz sayesinde renkleri algılayabilmenin ötesinde, kızılötesi ve ultraviyole gibi sıradan insanın algılayamadığı dalga boylarını da işitebilir hâle gelmiştir. Yirmili yaşlarının başında ALS teşhisi aldıktan sonra ilerleyen yıllarda hareket etme ve konuşma yetisini yitiren ünlü fizikçi Stephen Hawking, yazıyı sese çeviren bir bilgisayar programı aracılığıyla kendisini ifade edebilir hâle gelmiştir (Weiss, 2010). Hugh Herr, henüz 17 yaşındayken Amerika'nın en iyi dağcıları arasına girmesine rağmen bir dağ tırmanışı sırasında fırtınaya yakalandığı için donan bacakları kesilmiştir. “Engelli insan yoktur, engelli teknoloji vardır.” diyerek transhümanizmin en önemli figürlerinden biri hâline gelen Hugh Herr, kendi biyonik bacaklarını üreterek dağcılığa devam etmiştir. Herr, Türkiye’de verdiği bir röportajda “Biyolojik bacaklarım yaşlanmaya bağlı olarak dejenerasyona uğrayacaktı. Biyonik bacaklarım ise, gün geçtikçe daha da güçlenecek. Söylemek istediğim şu: Ben şu anda ölümsüz bacaklara sahibim.” sözlerini sarfetmiştir (aktaran Kılınç, 2019). Son yıllarda bu kişilerin dışında siborg engellilerin sayısında bir artış gözlemlenmektedir.

Daha sonraları adli olaylarla gündeme gelen ve doğuştan ampute olup protez bacaklara sahip bulunan Oscar Pistorius, Paralimpik oyunlarının yanı sıra Olimpiyat oyunlarına da katılmak için mücadele etmiş ve yoğun tartışmalara rağmen bunu 2012 yılında başarmış bir sporcudur (Harrasser, 2017, s. 171-172). Pistorius’un bu mücadelesi ve devamında elde ettiği kazanım, engelli ve engelli olmayan arasındaki ayrımı bulanıklaştırmış; onun engelli hâliyle ‘normal’ sporcularla yarışması, normallik kavramına ve şimdiye kadar oluşan hiyerarşik düzene de meydan okumuştur (Hilvoorde ve Landeweerd, 2010, s. 2222-2227). Pistorius vakası, “eğer bir protez insan anatomisinin doğal sınırlarını aşıyorsa bu haksız bir üstünlük olarak mı görülmelidir, yoksa teknolojinin spora entegre oluşunun kaçınılmaz bir sonucu olarak mı?”, “Protez normal olmayanı normalleştiren mi, yoksa aşırılaştıran bir araç mıdır?” gibi sorunların derinlemesine tartışılabileceği niteliktedir. Diğer yandan İsviçre’de ilk defa 2016 yılında Siborg Olimpiyatları düzenlenmiş ve 66 siborg sporcu birbiriyle yarışmıştır (*Cyathlon2016*, 2016). Toprak, geliştirmeye dayalı teknolojiler neticesinde bedenini güçlendiren kişilerin bugün ‘normal’ olarak anılan kişilerle spor müsabakalarında yarışmasının doğuracağı sorunlara dikkat çekmektedir (2022, s. 397). Günümüzde bedensel yeti yitimleri nedeniyle Olimpiyat Oyunları’na katılamayan engelli kişiler Paralimpik Oyunları’nda yarışmakta ve bu iki uluslararası organizasyon, dört yılda bir aynı ülkede ve peşi sıra yapılmaktadır. Pistorius’un Olimpiyat

Oyunları'na katılması ve Siborg Olimpiyatları'nın düzenlenmesi birlikte değerlendirildiğinde gelecekte siborg olarak anılan kişilerin Olimpiyat Oyunları'nda yarışıp yarışamayacağı, Siborg Olimpiyatları gibi organizasyonların küresel olarak etki alanını genişletme ihtimali ve Paralimpik Oyunları'nda değişiklik yapıp yapılamayacağı, ilgiyle takip edilebilecek bir sorunsal olacaktır. Bu tartışma ve beraberinde yaşanacaklar, insanlığın genelini ilgilendiren diğer sahalarda karşılaşılabileceklerin habercisi olabileceği gibi normallik olgusu yerinde kalmaya devam edecek olursa, gelecekte hangi insanın standart olarak kabul edilebileceğinin belirlenmesinde bir gösterge niteliği de taşıyabilir.

Engelliler arasında güçlendirmeye dayalı teknolojilerin kendi hayatlarına dokunacağı günü bekleyen birçok kişinin varlığından söz etmiştim (Taşgın, 2022a, s. 274). Gerçekten de yeti yitimi olan kişilerin bedenine eklenecek yapay uzuvlarla yeteneklerini geliştirmek istemesi ile herhangi bir yeti yitimi bulunmayan kişilerin bedenlerini geliştirerek dönüşüm yaratma motivasyonları farklıdır. Örneğin günümüzde işitme kaybının etkisini azaltmak için kullanılan koklear implantlardan işitme yetisini kaybetmemiş kişilerin daha iyi duyabilmek için yararlandığı bilinmektedir (Toprak, 2022, s. 393-394).

Bedeninde dönüşümler geçiren engelliler, teknolojinin etki gücü hakkında somut vakalar olarak dikkat çekse de Hannah Gibson (2015), transhümanizmin kusursuz insana ulaşma hayalini gerçekleştirmeye hangi insanı lâıyk göreceği sorusunu hatırlatır. Gibson, makalesinde Yeni Zelanda'da yaşayan 44 yaşındaki Folole Muliaga'nın solunum güçlüğü yaşadığı için hava temizleyici kullanmasını gerektiren bir kalp ve akciğer rahatsızlığından mustarip olduğunu, ancak ailenin faturayı ödeyememesi nedeniyle elektriklerin kesildiğini ve devamında hava temizleyici cihazı çalıştıramadığı için iki saat içinde öldüğünü aktarır (2015, s. 4-5). Bu örnekten yola çıkacak olursak Sanayi Devrimi'nin normal insan kalıbına uymadığı için ötekileştirilen engellilerin transhümanizmin belirlediği standardın da dışında kalma riski taşıdığı, bu yaklaşımın kusursuz insan idealinin tüm engellileri kapsayamayacağı değerlendirilmektedir. Dahası, üçüncü dünya ülkeleri olarak adlandırılan yerlerde yaşayan engellilerin bilimsel çalışmalarda yeti yitiminin ortadan kalkacağı gibi çeşitli vaatlerle denek olarak kullanılmaya gönüllü hâle getirilmesinin ihtimal dâhilinde olduğu bilinmektedir. Ancak bu deneylerden elde edilen sonuçların yalnızca ekonomik imkânları bulunan Batılı kişiler için bir çıkış yolu sunma olasılığı

barındırdığı söylenebilir. Denilebilir ki günümüzde ekonomik bakımdan gelişmiş ülkelerde yaşayan, teknolojinin nimetlerinden kaybettikleri yeti yitimlerini yeniden elde etmek veya hayatlarını kolaylaştırmak için yararlanan ve sürekli yeni buluşları takip eden engelliler, transhümanizm için en doğal seçmendir (Goodley, Lawthom, ve Runswick, 2014, s. 56).

Damien Patrick Williams (2019) -haklı olarak- insanlar iklim felaketi, uzay yolculuğu ve dünyadaki yerimize dair sürekli değişen anlayışlarla dolu bir geleceğe doğru ilerledikçe kimlerin araştırma konusu olarak kullanılacağına dair endişelere vurgu yapmaktadır. Engelliler arasında önemli bir çoğunluk geliştirmeye dayalı yapılan bilimsel çalışmalara denek olarak katılmayı kabul ederek veya bu alanda medyada çıkan her habere kendine bir pay çıkararak iyileşme beklentisini gerçeğe dönüştürme çabasıdadır. Yapılan bütün bilimsel çalışmaları aynı bağlamda değerlendirmesem de böyle bir beklentiye sahip olanların birtakım araştırmalarda istismar edilmesi ihtimalini sorgulanmaya değer buluyorum. Engellilerin yeteneklerini teknoloji sayesinde geliştirdiğini kabul etmekle ve bundan doğrudan yararlanmakla birlikte, farkında olmadan transhümanizm projesinin gönüllü kobayı olma fikrine şüpheyi yaklaşıyorum. Ayrıca normal tanımını değiştirerek zihinsel ve bedensel yönden sınırlarını aşmış bir insan tasarımını uygulama girişimi olan transhümanizm ideali kapsamında, günümüz normalinin dışında kalan engellilerin konumunun nasıl olacağı ve bu hedefin gerçeğe dönüşmesi hâlinde ne kadarının yeni düzene ayak uydurabileceği gibi soruların yanıt beklediğinin de altını çiziyorum (Taşgin, 2022b).

Bir özne olarak konumlanma mücadelesi içerisinde olan engellilik hareketinin transhümanizmin vaatlerine kapılarak yön değiştirmesi, engelli bireyleri yeniden bir nesne hâline dönüştürme ihtimali taşımaktadır. İyileştirmeye ve geliştirmeye dayalı bir yaklaşım, hümanizm ile yaygınlaşan ve engellilik alanında tıbbi modele dönüşen bir düşüncenin devamı niteliğindedir. Dolayısıyla geçmişte mükemmel insan tanımının dışında kalan bir kesim olan engellilerin daha mükemmel insan idealine ulaşmaya çabalayan transhümanizmin kapsamına dâhil olamaması da şaşırtıcı bir gelişme olmayacaktır.

Posthümanizm ve engellilik ilişkisi

İçinde bulunduğu koşullara ayak uydurmak zorunda olduğunun bilincine varan insan, hayatta kalabilmenin bir yolu olarak teknik imkânlardan yararlanmak suretiyle işini kolaylaştırabilecek araçlar geliştirebileceğini

keşfetmiş ve günümüzdeki konumuna icat ettikleri sayesinde ulaşabilmiştir. Ne var ki beceri ve yeteneklerinin farkına varan insan, Antik Dönem'den itibaren düşünen bir varlık olarak kendisini doğadaki tüm varlıklardan üstün görmeye başlamıştır. Şüphesiz bu durum, insanın aşağı seviyede nitelikleriyle olan ilişkilerini de hiyerarşik biçimde etkilemiştir. Hümanizm akımı ile kendisini Tanrı'nın yeryüzündeki sureti şeklinde niteleyen insanın rasyonel bir varlık olarak evrenin merkezine yerleşmesi, Aydınlanma Çağı ile mümkün hâle gelmiştir. Ancak Hümanizm insanlar arasındaki eşitsizliği derinleştirmiş; Batılı, heteroseksüel, sağlam bedenli erkek insan ölçütü olarak alınmıştır. Da Vinci'nin Vitruvius eskizini bu dönemin bir sembolü olarak gören Braidotti, hümanist özne hakkında şunları söylemektedir:

Farklılıkları, giderek azalan değerlerde hiyerarşik bir ölçekte örgütlediğinden, bu hümanist özne kendini, Benlik temsilinde içerdiği kadar dışladığı şey üzerinden de tanımlamaktadır, ki bu da genellikle değersiz kılınmış fark payına sahip cinsiyetlendirilmiş, ırk üzerinden belirlenmiş ve doğal adedilmiş 'başkalarıyla' şiddet içeren ve muharip bir ilişkiyi meşru kılan türden bir yaklaşımdır. (2014, s. 160)

Braidotti, insan ile insan olmayan arasında karşılıklı etkileşimin bulunduğu ve hiyerarşinin olmadığı iç içe geçmişlik hâline *zoe* adını vermekte; bunun karşıtını ise insanmerkezciliğin maddi ve söylemsel yapısını oluşturan *bios* olarak isimlendirmektedir (2014, s. 77).

Aydınlanma Çağı'nın fikirleri Sanayi Devrimi ile uygulamaya geçip de teknoloji her geçen gün gelişme fırsatı yakaladıkça, insan doğadaki tüm kaynakları kendi çıkarı doğrultusunda kullanır hâle gelmiştir. Bu ise günümüzde doğal felaketlerin ve salgın hastalıkların yaşanmasına ve gelecekte daha fazlasının gerçekleşme ihtimalinin belirmesine yol açmıştır. Nancy Katherine Hayles de pandemiyle birlikte karmaşık karşılıklı bağımlılıkları ve aynı zamanda insanların bir tür olarak birbirine nasıl bağımlı olduklarını açıklamak için yeniden bir kavramsallaştırmaya ihtiyaç olduğunu ifade etmektedir (2021). Geçtiğimiz yüzyılın son döneminde filizlenen posthümanizm yaklaşımı, içerisinde bulunduğumuz asırda insanın tekrar ele alınarak tanımlanması ve çevresindeki tüm varlıklarla olan ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi gerektiği üzerine gelişen fikirlerin olgunlaştığı bir aşamadır.

Descartes'ın (1998) varlığının düşünmesi sayesinde mümkün olabildiğini ifade eden ve zihin-beden ayrımını gündeme getiren görüşleri, beden bir

madde olarak edilgen konuma gelmesine yol açmıştır. Bu fikir günümüzde transhümanist yaklaşımı benimseyenlerin zihni bedenden kurtarmaya dönük çalışmalarına ilham kaynağı olmuştur. Ancak Hayles'in de vurguladığı gibi DNA'da maddenin de bilginin de iç içe olduğu görülmektedir (1999, s. 3). Bir diğer deyişle beden, maddesel öz iken aynı zamanda bir bilgi taşıyıcısı konumundadır. Dolayısıyla denilebilir ki posthümanizm, zihin-beden ayrımına karşı çıkararak bedeni kütle hâlinde, sabit, belirli bir sınırı olan varlık şeklinde algılamayıp hiçbir sınırı olmayan, akışkan, geçirgen bir oluşa geliş olarak görmektedir (Ağın, 2020, s. 3). Bir başka tabirle posthümanizm, bedeninde bulunan molekül, bakteri ve mikroplarla, içerisinde bulunduğu çevresel koşullarla, bilimsel ve teknolojik gelişmelerle ve doğadaki tüm canlı ve cansız varlıklarla yoğun bir etkileşim hâlinde olan insanın sabit ve kapalı bir biçimde kalamayacağını ve bunlardan etkilenmeden varlığını muhafaza edemeyeceğini savunmaktadır. Bu tanım bizi Karen Barad'ın (2007) geliştirdiği ve Türkçeye "eyleycilik" (*agency*) (Oppermann, 2012, s. 39) ve "içten etkime" (*intra-action*) (Oppermann, 2012, s. 38) olarak çevrilen kavramlarla karşılaştırır.

Eyleycilik, doğadaki tüm canlı ve cansız varlıklarla değer olarak gördüğümüz her türlü şeyin birbiriyle dolanık hâlde bulunduğunu ve bunlardan her birinin aktif birer fail olarak değişimin gerçekleşmesinde etkin bir rolü olduğunu anlatır (Barad, 2007, s. 16). Nitekim Bruno Latour da (2021) insanların kendileri dışındaki varlıklarla olan ilişkilerini tanımlamak için kullandığı Aktör Ağ Teorisi'nde (Actor Network Theory) bundan bahseder. Hâl böyle iken yalnızca insanı merkeze almak ve her şeyin onun etrafında şekillendiğini söylemek posthümanist yaklaşımın eleştirdiği bir durumdur. Ağın'a göre Barad'ın geliştirdiği içten etkime kavramına göre insanlar gerek kendi sınırlı bedenlerini oluşturan bileşenlerle ve gerekse diğer sınırlı failerle sürekli etkileşim hâlinde olduğundan herhangi bir olayın gerçekleşmesinin nedeni de tek bir insan değil, onun doğrudan veya dolaylı olarak etkileşimde bulunduğu bütün aktörlerle meydana gelmiş bağlantısallık olacaktır (2020, s. 132). Kerim Can Yazgünoğlu'na göre ise posthümanizmin temel gayesi, "Yerleşik Kartezyen beden anlayışını ortadan kaldırmak ve psukhe ve soma arasında sıkışıp kalan 'insanı' özgürleştirirken ortaya çıkan bedensel, maddesel ve imgesel öznelere, canlı ve eyleyici olarak görülen 'doğal-kültürel' varlıklarla ilişkisel bir düzlemde varoluşunu göstermektir" (2021, s. 121). Esasen posthümanizmin -belki de çıkış noktası gereği- tek bir tanımından söz edilememekte; çeşitli kuramcılar tarafından zenginleştirilerek farklı

biçimlerde kategorize edildiği çalışmalara rastlanmaktadır (Ayan, 2022, s. 158-160).

Posthümanizm, transhümanizmden farklı olarak teknolojiyi insanın sınırlarını aşmak için bir araç olarak değil, onun yaşamını sürdürebilmesini kolaylaştıran bir yoldaş olarak görmektedir. Pramod Nayar, insanın tıpkı yaşamı oluşturan diğer formlar gibi evrimselleşme içerisinde olduğunu ve teknolojiyle ayrılamaz biçimde iç içe geçtiğini; bir başka şekilde ifade etmek gerekirse insan bedeninin teknoloji ile melezleşmiş hâlde olduğunu savunmaktadır (2014, s. 23-24). Graham, “Dijital ve biyoteknolojik bir çağda bozulmamış, katıksız bir ‘insan doğası’ndan bahsetmenin imkansızlığını” vurgulamaktadır (2021, s. 52). Çağman’ın da net biçimde ifade ettiği üzere “Posthüman çerçevede “[i]nsanlar, çeşitli yaşam biçimleri tarafından oluşturulan melez (hybrid) varlıklardır ve artık diğer yaşam biçimlerinden ayrı olarak ifade edilemezler” (2022, s. 213). Modern anlamda posthümanizm kelimesini ilk defa kullanan İhab Hassan’a göre de (1977, s. 830-850) yapay zekâ ile insan bir dönüşüm geçirmektedir. Bu noktada posthümanizme yöneltilen eleştirilerden en önemlisi, onun bilime ve teknolojiye karşı olduğu yönündedir. Posthümanizmi “İnsanın teknolojiyle hemhâl oluşuna dair bir kuramlar bütünü” olarak niteleyen Ağın’ın (2020, s. 16) bıraktığı yerden devam edilecek olunursa posthümanizm, insan ile teknoloji arasındaki bağın kopmazlığının farkında olduğu gibi tersi bir yaklaşımı da savunmaz. Zira ateşin keşfinden bu yana sayısız icat yapan insanın bunları bırakarak binlerce yıl önceki atalarına benzer biçimde yaşamını sürdürmesini savunmak gerçekçi değildir. Ayrıca birçok işini teknoloji sayesinde yapan insanın evrimleşmiş doğası da buna izin vermez. Dolayısıyla posthümanizm, insanın teknolojiyi kendi üstünlüğünü pekiştirmek için kullanmaktan ve egosantrik tutumunu devam ettirmekten vazgeçerek çevresine ve doğaya verdiği zararın farkında olması gerektiğini vurgulaması yönüyle transhümanizmden ayrılmaktadır.

İnsanın üstün bir varlık olarak doğadaki tüm varlıkları kendi yararına kullanmasına itirazı olan posthümanizm, hümanizmin ölçütüne uymadığı için ötekileştirilen kesimlerin günümüze kadar getirdikleri mücadelelerden beslenen bir yaklaşımdır. Dolayısıyla feminizm, postkolonyalizm, postantropozantrizm, eleştirel hayvan çalışmaları ve engellilik araştırmaları gibi alanlar posthümanist yaklaşımın temelini oluşturmaktadır. Posthümanizm, Braidotti’nin de disiplinlerarasılık vurgusu yaptığı gibi (2021, s. 98), sözü edilen ve gelecekte yenilerinin de eklenmesi ihtimal dâhilinde olan alanlar

arasındaki kesişimselliği öne çıkararak şemsiye bir yaklaşım olma yolundadır. Dolayısıyla bir bakış açısı olarak posthümanizmden bahsetmemizi sağlayan ötekilerin mücadelelerine kısaca değinmek, konunun daha kolay içselleştirilmesini mümkün kılabilecektir. Bu nedenle kitabın ilerleyen kısımlarında feminizm, postantroposantrizm, postkolonyalizm ve eleştirel hayvan çalışmalarıyla ilişkilerinden bahsedilecektir. Ancak daha önce engellilik araştırmaları ile posthümanizm arasındaki etkileşimin detaylı olarak açıklanması gerekmektedir.

Posthümanizm, insanı yalnızca kendi türü ile değil, hayvanlar, makineler, sistemler, kültür ve nesnelere de dâhil olmak üzere bunlarla bağlantılı bir şekilde yeniden ele almaktadır. Engellilik gerek insanlarla ve gerekse insan olmayan canlı ve cansız varlıklarla yoğun bir etkileşim hâlinindedir. İnsana dair yeni bakış açılarının dile getirilmeye başlandığı ve kökleri Antik Yunan'a giden üstün insan tanımının sorgulandığı bir dönemde, engelliğe yaklaşımda posthümanist bir bakışın yeni açılımlar getirebileceğini düşünüyorum. Engellilik araştırmaları, geleneksel insan tanımına karşı ideal insanın ne olduğunu sorguladığından, posthümanizm ile paralellik içermektedir (Goulden, 2018, s. 22-23). Türkiye'de otistik bireylerin öz savunuculuk hareketi olarak tanımlayabileceğimiz Merhaba! Spektrum, *The Pentacle* internet sitesinin kurucusu Başak Ağın ile yaptığı röportajda, insan olmanın tanımlarını sorgulamak bakımından posthümanizm ve eleştirel engellilik çalışmalarının kesiştiğini ifade etmiş ve otizm üzerinden posthümanizm-engellilik ilişkisine şu şekilde değinmiştir:

Otistikler ve engelliler için alenen olmasa da ima yoluyla, sağlam kişilerin bu konularda düşünme biçimlerine ve söylemlerine işlemiş bir anlayış var – bizim tam insan olmadığımız, eksik olduğumuz anlayışı. Bu insanlığın, insan olma halinin çoğunluğa, norma ve daha da önemlisi toplumun bilgi üretme gücü olan, sözü epistemolojik olarak geçerli başat öğelerine göre tanımlanmasıyla ilgili. Nöroçeşitlilik alanında biz iletişimi iletişim yapan şeyleri sorguluyoruz örneğin; göz teması, sözel iletişim, doğru yüz ifadeleri ve beden hareketlerinin iletişim için şart olmadığını, iletişimin sayısız yöntemi ve modu olabileceğini savunuyoruz. (Ağın, 2021b).

Diğer taraftan Braidotti ise,

Engelliler üzerine araştırmalar yine insan sonrası durum açısından örnek teşkil etmektedir. Bir beden neye muktedir olduğunu bilemeyeceğimizi aklında tutan engelliler üzerine araştırmalar, normatif bedensel modellere yönelik

eleştiriyi, yeni, yaratıcı cisimleşme modellerinin savunusuyla birleştirmektedir. Bunlar öylesine zengindir ve o kadar hızla gelişmektedir ki, özetlemek bile mümkün değildir. (2014, s. 162–163)

ifadelerini kullanarak engellilik araştırmalarıyla posthümanizm arasındaki ilişkiselliğe değinmiştir.

Gerçekten de engellilik araştırmalarının normalliğe, sağlamlılığa ve üstün insan hiyerarşisine meydan okuyan kısa geçmişli mücadelesi, gerek bölgesel olarak farklı toplumlarda dönüşümler yaratmaya başlamış ve gerekse de BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme gibi önemli uluslararası kazanımlar elde etmiştir. Bu yönüyle engellilik araştırmaları, posthümanizm yaklaşımının doğadaki canlı ve cansız varlıkları ortak bir düzlemde görmesi ve *antroposu* tahtından indirip üstün insana meydan okuyarak her türlü hiyerarşiyi reddetmesi bakış açısıyla paralellik içermektedir.

Yirmi birinci yüzyıl engelli aktivistlerinin en büyük kazanımı olan BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'nin çıkışı açısından bakıldığında ve bu hukuki metin engellilerin insan olmalarından kaynaklı haklarının uygulanmasını sağlama girişimi şeklinde ele alındığında, hedeflenenin hangi insan olduğu sorusu gündeme gelir. Esasen tarih boyunca her dönemde dışlanan bir kesim olan engellilerin buna karşı mücadele ederek hak talep etmesi ve bunu uluslararası bir hukuki metni dayanak alarak sürdürmesi kabul edilir bir şeydir. Bundan vazgeçilmesi gibi rotayı çıkmaz bir sokağa yönlendirme girişimi söz konusu olamaz. Braidotti bu konuda hümanizmin özgürleştirici bazı tekliflerini, örneğin insan haklarına saygıyı güçlendirici uluslararası bir yasal metin olan BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'yi kabul eder şekilde düşünmektedir (Goodley, Lawthom, ve Runswick, 2014, s. 343-344). Gerçekten de hümanizmin dışlayıcı terimlerini ve onun sorunlu bedenler ve benlik kavramlarını eleştirmeye yönelik acil bir ihtiyaç olmasına rağmen, hümanist düşüncenin engelliliğe ilişkin daha adil bir düzene dair savunduklarından uzaklaşmak, posthümanist bir engellilik anlayışının doğru bulduğu bir şey değildir (Murray, 2020).

Thomas Abrams, posthümanist engellilik çalışmalarının gelişiminde Braidotti'nin geliştirdiği kavramlar ve fikirlerin önemli bir yere sahip olduğunu düşünmekte ve görüşlerini şöyle açıklamaktadır:

Engellilik çalışmaları, hem akademide hem de gündelik yaşamda baskın olan insanın istisnai modeline meydan okumanın bir yolu olarak Rosi Braidotti'nin

posthümanizmini kullanmaya başlamıştır. Braidotti, posthüman duruma kendine has özelliklerini veren akademik, çevresel ve türlere ilişkin problemlere etkin biçimde çözüm üretmek için yeni bir öznellik biçimini benimsememiz gerektiğini öne sürmektedir. (2017, s. 86)

Posthüman engellilik çalışmaları, engelli hareketinin bireysel mücadelenin ötesine geçerek Braidotti'nin "radikal ilişkisellik" (2014, s. 115) ve "çoklu bağlantılılık" (2014, s. 182) kavramlarına başvurmalı ve insan olmayan varlıklar da dâhil olmak üzere yukarıda sayılan kesimlerle etkileşim kurmanın yollarını aramalıdır. Braidotti'nin göçebelik kavramı, posthüman engellilik çalışmalarında engelliliğe ilişkin kültürel ön kabulleri yerinden edebilecek, ötekileştirilen diğer insan ve insan dışı varlıklarla karmaşıklığa ve ilişkiselliğe dayalı güçlü bir bağlantının kurulmasına vesile olabilecek ve teknolojiyle oluşan melezleşmenin engelliliğin yeniden yorumlanışına dair etkilerine odaklanabilecek niteliktedir. Braidotti, göçebelik kavramını şöyle açıklamıştır:

Sınırların olmadığı akışkanlık değil, sınırların sabit olmadığına dair güçlü bir farkındalıktır. İzinsiz yerlere girme, sınırları aşmaya devam etme yönlü yeğin bir arzudur. Bedenleşmiştir ve bu yüzden de kültürel; bir mamul olarak, teknolojik açıdan insanla insan-sonrasının bileşimidir; karmaşıktır, kişisel olmayan kipte ara-bağlantılar kurmaya yönelik, çoklu kabiliyetlerle donatılmıştır. (2017, s. 93)

Ayrıca insanların kapasiteleri ile yapıp yapamayacakları şeyler, her zaman bağlamsal ve ilişkiseldir (Feely, 2016, s. 873). Dolayısıyla insanların birbiriyle bağlantılı hâlde olması ihtiyaçların karşılıklılığını ortaya çıkarılmaktadır. Konu engellilik açısından ele alındığında, engellilerin rehber ve hizmet köpekleri ile etkileşimleri dolayısıyla insan-hayvan ilişkileri, protezler ve tekerlekli sandalye gibi araçları yaygın olarak kullanmaları dolayısıyla insan-makine ilişkisi ve destek ve bakım personellerinden hizmet almalarından hareketle insan-insan ilişkileri, öne çıkan bağlantılılık örnekleridir (Goodley, 2020, s. 124).

Posthüman engellilik çalışmaları, engellilik hareketinin bugünlere gelmesinde önemli bir eşik olan sosyal modeli ve onunla gelişen diğer alternatif yaklaşımları reddetmediği gibi onlardan beslenmektedir. Bununla birlikte, Endüstri 4.0 olarak tanımlanan günümüzde, teknolojik, küreselleşmiş, çevresel insan ve insan dışı karışıklıkların baş döndürücü karışımında farklı türdeki eşitsizliklerin ve farklılıkların yeniden ele alınma

yollarının araştırılmasıyla ilgilenmektedir (Goodley, Lawthom, Liddiard, ve Runswick-Cole, 2021, s. 30-31). Posthümanizm, üstünlük veya mükemmellik arayışı içerisinde olmadığından, evrendeki bütün canlı ve cansız varlıkları mevcut hâliyle kapsayan bir akımdır (Taşgın, 2022b). Dolayısıyla posthüman engellilik çalışmaları, engelli ve engelli olmayan ikiliğine son vererek birbirine bağlı özneler arasında açık uçlu, ilişkisel bir vizyon sunmaktadır (Roets ve Braidotti, 2012, s. 161).

Posthümanizm, ötekileştirilen bütün kesimlerin mücadelelerini ortak bir zeminde yapabilmelerine olanak sağlayan, teknolojinin özgürleştirici yönünün farkında olarak gelişmeleri yakından takip eden ve bundan herkesin adil biçimde yararlanabilmelerini savunan, hümanizme mesafeli eleştirel tavır almış bir yaklaşımdır. En baştan bu yana insanın teknolojiyle iç içe bir hâlde olduğu düşünülürken, Nayar'ın posthümanizm tanımını yaparken de değindiği gibi teknoloji-insan ilişkisinde bir melezleşme söz konusudur ve bu durumda teknolojinin olmadığı bir insan yaşamı tasavvur etmek kolay değildir (2014, s. 23). Bu ise posthüman engellilik çalışmalarının teknolojik gelişmelere olan bakışını belirler. Teknik ilerlemelere olumlu bakan bir posthümanist yaklaşım, transhümanistlerin mükemmel insana ulaşma idealinden farklı olarak teknolojiyi sıradan diye tabir edilebilecek günlük yaşam becerilerini geliştirmeye bir vesile olarak görür (Boucher, 2018, s. 14-15). Buna göre engelliler, hiçbir dış etkene ve toplum baskısına maruz kalmaksızın teknolojiden günlük yaşamlarını kolaylaştırmak için yararlanabilir veya yeti yitimlerinin giderilmesi için gerekli tedavileri olmayı tercih edebilir. Ancak hümanizmin bir çıktısı olan normalin ve transhümanizmin kapasitesini aşmış yeni normal anlayışının karşısında olarak bu ideallerin gerçekleşmesine aracılık etmeyi, bir diğer deyişle çoğunluğun belirlediği normların dışında kalma kaygısıyla ona yaklaşmak uğruna bedeni dönüştürmeyi reddeder (Taşgın, 2022b). İşte bu yüzden posthümanizm, bedenimizle ilgili kendi kararlarımızı alabilme cesaretini aşıl原因an, derinlikli bir vizyona sahiptir (Goulden, 2018, s. 22-23). Bu vizyonu tanımak engelliliğe yaklaşımda yeni bir bakış açısı olarak posthümanizmi keşfetmemizi kolaylaştıracak ve daha kapsayıcı bir mücadele yürütmemizin zeminini oluşturacaktır (Taşgın, 2022b).

Ferrando (2022), tek bir insan tanımını olmadığını, bir diğer deyişle insanlığın çoğul bir kavram olduğunu ifade ederek sınıf, cinsiyet ve etnik köken gibi kategorilere engelliliğin de dâhil edilebileceğini vurgulamaktadır. Hümanizm, Vitruvius eskizinde olduğu gibi Batılı üstün erkek insan

dışındakileri öteki olarak nitelendirdiğine göre (Braidotti, 2014, s. 35), böyle bir posthümanist çağrı yalnızca engellilik araştırmacılarının veya engelli aktivistlerinin olumlu yanıtıyla karşılık bulamaz. Dolayısıyla feminizm, postantropozantrizm, postkolonyalizm ve hayvan çalışmaları gibi alanların da engellilik çalışmalarına yaklaşması gerekir. Benzer geçmişleri olan, birbirine yakın kavram ve kuramlardan beslenen ancak bireysel olarak mücadele yürüten bu çalışmaların ortak hareketinden doğacak faydaların farkına varılması, posthümanist idealin gerçeğe dönüşmesini sağlayabilecek, en önemli enstrümandır. Gelineen noktada şimdiye kadar ayrı ayrı yürütülen ve gerektiğinde birbirinden aldıkları kavramları kendi çalışmalarına uyarlayan bu alanların kendisi dışındaki ötekilerin farkına varması önem arz etmektedir.

Hak temelli engellilik hareketi, geçtiğimiz yüzyılın ikinci bölümünde cereyan eden ve ‘ötekiler’in çıkarları öncelenerek geliştirilen teorilerden yararlanarak kendi çalışma disiplini oluşturmayı başarmıştır. Engellilik çalışmaları alanına yeniden dönülecek olursa, kesişimselliğe dayalı bir aktivizm ve disiplinler arası yaklaşımın geliştiği bir akademik yaklaşım, hak temelli engellilik hareketinin hümanizmin ayrıcalıklı sınıfına yükselmeye yönelmesi olasılığını sarsacaktır. Dolayısıyla engellilerin oluşturduğu kesimin çoğullaştırılmış insan kategorileri içerisinde var olma mücadelesini devam ettirebilmesine zemin hazırlayacaktır. Engelliliğin diğer çalışma alanlarıyla olan kesişim noktaları üzerinde duranların artması, bizi böyle bir idealin ütopyadan ibaret olmadığı konusunda umutlandırmaktadır. Günümüzde Rosemarie Garland-Thomson (2011), Robert McRuer (2011) ve Alison Kafer (2013) gibi kuramcılar, engellilik ve feminizm ilişkisi üzerine çalışmaktadır. Posthümanist kuramcı Cary Wolfe (2008) ile Stephanie Jenkins, Kelly Struthers Montford ve Chloë Taylor (2020) engellilik ve hayvan çalışmaları alanına odaklanan akademisyenler arasında yer almaktadır. Anita Ghai (2012) ve Tsitsi Chataika (2019) postkolonyal engellilik çalışmalarıyla ilgilenen akademisyenlerden akla ilk gelenler arasındadır.

Takip eden bölümde, posthümanizmin gelişmesine zemin hazırlayan feminizm, postantropozantrizm, postkolonyalizm ve hayvan çalışmaları alanlarının posthümanist bir perspektiften engellilik çalışmalarıyla olan ilişkisine kısaca değinilmiştir. Ancak feminizm, postantropozantrizm, postkolonyalizm ve hayvan çalışmaları alanları ile engellilik arasındaki kesişimler ayrı ayrı incelenerek yekpare bir çalışma konusu hâline gelebilecek niteliğe sahip olduğundan, bu kitapta posthümanizm ve engellilik arasındaki

ilişkiseliliği ortaya koyarken öne sürülen argümanları destekleyebilmek için ilgili teorisyenlerin görüşlerinden ve günlük yaşamda karşılaşılan bazı örneklerden yararlanılarak sözü edilen ilişkiselliklerin gösterilmesi ile yetinilmiştir.

Posthümanizme zemin hazırlayan mücadelelerin posthüman engellilik çalışmalarıyla ilişkisi

Feminizm

Antik Dönem'den bu yana kadınların erkekler karşısındaki konumu tartışılmalıdır; kadınların kamusal ve özel alanda hangi haklara sahip olduğu konuları farklı bakış açılarıyla ele alınmıştır. Sözü edilen dönemde Aristoteles'in felsefesiyle birlikte olgunlaşan yurttaşlığın kapsamı kamusal alana katılımı içermesine rağmen kadınlar, yurttaş olarak tanınmadıkları için bu alana dair görev ve sorumluluklara dâhil edilmemişlerdir (Aristoteles, 2000). Merkeze insanı almasına rağmen yalnızca kusursuz erkekleri insan tanımına dâhil eden hümanizm akımı da kadının statüsü konusunda yeni bir bakış açısı getirememiştir. Hümanizmin devamı olarak akılcılığın öne çıktığı, eşitlik, özgürlük ve adalet gibi kavramların tartışma ve uygulama zemini bulduğu Aydınlanma Çağı'nı ise erkek egemen bakışa karşı kadınların sesini çıkarmaya başladığı dönem olarak tanımlamak mümkündür. Bu dönemin önemli düşünürlerinden Rousseau'ya göre kadınlar erkeklerin hoşuna gitmek için yaratılmıştır. Ona göre ailede idarenin tek bir kişide toplanması ve fikir ayrılıkları yaşanması durumunda net bir karar verilebilmesi için erkeğin sözü geçmesi gerekmektedir (Rousseau, 2011, s. 512-513). Bir başka Aydınlanma Çağı düşünürü Arthur Schopenhauer ise yaradılışı gereği erkeğin akılla, kadının ise içgüdüleriyle davrandığını ifade etmektedir (2014, s. 30).

Erkeklerle birlikte mücadele etmelerine rağmen Fransız Devrimi'nin kazanımlarından kendisine düşen payı alamayan kadınların buna karşı isyanları gecikmemiştir. 1790'da Condorcet, Kadınların Kent Hakları Üzerine başlıklı dokümanı yayımlayarak itirazını dile getirmiştir (Hunt, 1996, s. 119-121). Ondan sadece bir yıl sonra, 1791'de, Olympe de Gouges kendisinin giyotine gönderilmesiyle sonuçlanan Kadının ve Kadın Yurttaşın Hakları Bildirgesi'ni ilan etmiştir (1996). Yine bir yıl sonra, 1792'de Mary Wollstonecraft ise "Kadın Haklarının Gereçlendirilmesi" başlıklı eseri ile yayımlandığı dönemden itibaren uzun süre ses getirmeyi başarmıştır

(2021). Bu dönemden başlayarak devam eden süreçte, başta Fransa olmak üzere Batı ülkelerinde kadınların eğitim, istihdam, cinsel sömürü ve siyasal hayata katılım alanında başlattıkları ve netice elde ettikleri mücadele, ‘birinci dalga’ feminizm olarak tabir edilmektedir. 1960’lı yıllardan itibaren yaygınlaşan ‘ikinci dalga’nın sloganı “kişisel olan politiktir” (Hanisch, 1969) olmuştur. Bu dönemde toplumsal cinsiyet, cinsiyet rolleri, ev içi eşitsizlik, kadının kendi bedeni üzerinde söz sahibi olabilmesi gibi konular mücadele alanı olarak öne çıkmış ve akademide kadın çalışmaları bir disiplin olarak gelişmiştir. İlerleyen yıllarda feminizm kendi içerisinde bir özelleştireci yaparak postkolonyal çalışmaların farkına varmıştır. Bu dönemde dile getirilen sorunların ve ‘kız kardeşlik’ söylemiyle evrenselleştirilmeye çalışılan değerlerin ne kadarının tüm dünya kadınlarını kapsadığı sorgulanır hâle gelmiştir. Dolayısıyla “üçüncü dalga feminist hareket, benzerlik yerine farklılığa ve farklı kimliklere, evrensel olan yerine yerel olana vurgu yapmıştır” (Özüdoğru, 2018, s. 308).

Antik Yunan’dan bu yana aşağı olarak görülen ve hümanizmin üstün insan tanımının dışında bırakılan kadınlar, Aydınlanma Çağı’ndan bu yana kamusal ve özel alanda hak mücadelesi vermekte ve eşit yurttaşlar olarak yer almaya çalışmaktadır. Şüphesiz bu noktada Batı’nın ve diğer dünya ülkelerinin sorunları çeşitlilik göstermekte, bu ise farklı bölgelerde gelişen kadın hareketinin birbirine daha fazla yaklaşması ve yeni bakış açıları geliştirmesi gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. İnsanın kendisini doğadaki en üstün varlık olarak görmesi ve bu seviyeyi yalnızca Batılı, erkek ve sağlam bedenli insanlara lâyık görmesi durumuna itiraz eden posthümanizm, türçülüğe ve hiyerarşik düzene karşı çıkmaktadır. Dolayısıyla bu yaklaşımın temelinde feminizm kavramı ve onun elde ettiği kazanımlar vardır. Gençoğlu, feminizmin ‘hangi insan?’ sorusunu en güçlü soran akım olduğuna dikkat çekerek güncel posthümanist tartışmalarının köklerinin uzandığı yerin burası olduğunu vurgulamaktadır (2021, s. 83). Ağın, feminizme atıfla “‘hangi insan?’ sorusunu ırk, etnik köken, biyolojik ve toplumsal cinsiyetler gibi unsurların yalnızca biri açısından değil, hepsi için sorar” (2020, s. 29) şeklindeki düşüncesiyle feminizmin posthümanizm yaklaşımının gelişimindeki etkisine işaret etmektedir. Koistinen ve Karkulehto, feminist posthümanist çalışmaları, “İnsan teriminin hümanist hiyerarşik kavramsallaştırmalarını sorgulayarak ve aynı zamanda insan dışı varlık açısından insan varlığının maddeselliğini ve kırılabilirliğini ve ahlak kurallarını öne çıkararak bu terimin yeniden tartışılması” olarak tanımlamaktadır

(2019). Haraway, *Siborg Manifestosu* adlı eserinde insan ile insan olmayan arasındaki sınırın bulanıklaştığına ve her türlü ikiliğe meydan okuyan bir çağda yaşadığımızıza dikkat çekerek feminizmin bu ikiliklere karşı yeni bakış açıları geliştirebilecek potansiyelde olduğu üzerinde durur (2006). Goutal (2022), Cholez ile yaptığı röportajda feminizmin bir dalı olan ekofeminizm hakkında “Mesele, piramidin tepesine çıkmak değil, tam da bu yapıyı dönüştürmek ve yerine, daha işbirlikçi, döngüsel ve demokratik bir sistem inşa etmek.” sözlerini sarf etmiştir. Aslında kendisi telaffuz etmese de dolaylı olarak ekofeminizmin posthümanizm ile olan kesişimselliğini öne çıkarmaktadır (2022). Özetle denilebilir ki posthümanizm, insanın doğadaki hiyerarşik üstünlüğünü sorgularken dayandığı temellere, feminizm akımının bugüne kadar yürüttüğü mücadeleler sonucunda elde edilmiş kazanımlar ve ortaya koydukları bakış açısı ile erişmiştir. Dolayısıyla bu yaklaşımın yaygınlaşması ve felsefi olarak gelişiminde feminizmden alacağı çok şey olduğu gibi posthümanizmin kapsayıcılığına bağlı olarak beslendiği diğer alanlar ise feminist harekete dinamizm katacaktır. Meryem Ayan’ın da ifade ettiği gibi “Karışık ve karma bir kavram olan Posthümanizm alışılmış normların dışında düşünme şekli sunduğu için, bu kavram ile ilişkilendirilerek ortaya konulan farklı çalışmalar insanlık, kimlik, cinsiyet ve yaşamın nasıl olabileceğine dair yeni öneriler sunan karma çalışma alanları yaratmaktadır” (2022, s. 156).

Feminizm, köklü geçmişiyle Batılı, erkek ve sağlam vücutlu erkeğin üstün insan anlayışına karşı kadınların birçok bedeller ödeyerek haklarını elde etmesine zemin hazırlayan ve bu yönüyle günümüzdeki kadın çalışmaları alanının teorik altyapısını oluşturabilecek konuma gelmesini başarabilmiş bir harekettir. Feminizm, bu özellikleriyle kendisinden sonra *antroposun* tahakkümüne karşı hak mücadelesi yürüten diğer kesimlere de özgüven aşılamış ve bu alanların akademide bir disiplin hâline gelerek kendi kavramlarını oluşturabilmesine katkı sağlamıştır. Dolayısıyla denilebilir ki feminizm gerek aktivist ve gerekse düşünsel yönüyle kendisinden sonra yürütülen hak mücadelelerini etkileyebilmiş bir kuramdır. Feminist hareketten ilham alarak kendi düşünsel altyapısını oluşturan kesimlerden biri de engellilerdir. Gerçekten de geçtiğimiz yüzyılın ikinci yarısında bir aktivist hareket olarak başlayan ve daha sonra engellilik çalışmaları olarak akademik bir disiplin hâline gelen hak temelli engellilik hareketi feminizmden beslenmiştir. Ne var ki Garland-Thomson, engellilik hareketinin feminist kuram ve kadın çalışmaları alanının geçmişi hakkında yeterli

bilgiye sahip olmamasından dolayı aynı yolları yürüdüğünün farkında olmadığını ve dolayısıyla engellilik çalışmalarının kimlik siyasetinin bir parçası olduğunun bilincine erişemediğini vurgulamaktadır (2011, s. 521).

Feminist bakış açısıyla engelliliğe yaklaşıldığında, beden sosyal ve kültürel söylemler yoluyla inşa edilmiştir (Burcu, 2015, s. 42-43). Dolayısıyla engelliliğin kaynağını toplumun bakış açısında gören sosyal model ile bu düşünce arasında rahatlıkla paralellik kurmak mümkündür. Bununla birlikte Shakespeare, kadın olmanın veya farklı bir cinsel yönelime ya da farklı bir ten rengine sahip olmanın engelli olmaktan farklı olarak içsel bakımdan bir sorun teşkil etmediğini ve bu kesimlerin toplumsal ayrımların kaldırılmasıyla birlikte daha rahat gelişerek topluma dâhil olabileceğini; engelli kadınların topluma dâhil olabilmesi için ise yalnızca toplumsal bariyerlerin kaldırılmasının yetmeyeceğini, ayrıca bu kişilerin yeti yitimleri nedeniyle ortaya çıkan ihtiyaçlarının karşılanmasının da gerektiğini ifade etmektedir (2011, s. 59).

Engelli kadınların örgütlü biçimde hareket etmelerinin en önemli çıkış noktalarından biri hem kadın ve hem de engelli olmaktan dolayı uğradıkları ayrımcılıktır. Goodley'in de altını çizdiği üzere (2020) engelli ve engelsiz kadınlar, ataerkil toplumda pek çok cinsiyetçilik deneyimini paylaşırken engelli kadınlar, buna ek olarak engellilikle bağlantılı bir cinsiyetçiliğe maruz kalmaktadır. Nitekim bu bakış açısı BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'nin 6. maddesinde "Taraf Devletler engelli kadınlar ile kız çocuklarının çok yönlü ayrımcılığa maruz kalmakta olduğunu kabul eder ve bu bakımdan onların tüm insan hak ve temel özgürlüklerinden tam ve eşit koşullarda yararlanmalarını sağlamaya yönelik tedbirleri alır." şeklinde kendisine yer bulmuştur (2009).

1960'lı yıllarda ikinci dalga olarak gelişen ve özel alana yönelen feminist hareket, Batı'nın değerlerini diğer dünya ülkelerine empoze etmekle eleştirilmiştir. Feminizmin dışlanan bir kesim olarak engelli kadınların sorunlarını kapsamına alabilmesi için engellilik hareketinin bir aktivizm biçimi olarak gelişebilmesi ve sonrasında iki alanın birbirine yaklaşması beklenmek durumunda kalmıştır. Morris (1991), feminizmin engelli kız kardeşlerini görmezden gelme tehlikesiyle karşı karşıya olduğu üzerinde durmuştur. Begum (1992), engelli kadınların feminist hareketin kendilerini göz ardı ettiğini düşündüğüne değinerek feminizmin kadın özgürlüğü hareketinin bütün kadınları kapsamadığına ve güçlü ve çekici kadın ikonlarını geliştirerek engelli kadınları kız kardeşlikten kopardıklarına

dikkat çekmiştir. Garland-Thomson (2001), engellilere yönelik feminist çalışmaların engelli kadınların sorunlarını görmezden gelen geleneksel feminist düşüncede değişiklik yapma gayreti içerisinde olduğunu vurgulamıştır. Garland-Thomson (2001), engelli bedenlerin anneliğe uygun olmadığı veya engelli kadınların başka insanların merhametine muhtaç oldukları gibi anlayışlara karşı yürütülen mücadelede feminizmin daha fazla engellilik hareketinin yanında olması gerektiğini ifade etmektedir. Garland-Thomson'a göre engellilik alanı feminizmin; feminizm alanı ise engellilik alanının yeterince farkında değildir (2011, s. 521).

1995 yılında Pekin'de gerçekleşen 4. Dünya Kadınlar Konferansı'na örgütlü biçimde hazırlanan engelli kadınlar, kendi sorunlarının kongrenin sonuç dokümanlarında yer almasını sağlamıştır (Price, 2011). Böylelikle engelli kadın hareketi feminizmin kendi lehine dönüştürülmesi yolunda en önemli kazanımlarından birini elde etmiş ve örgütlü biçimde hareket etmenin yarattığı etkilerin farkına varmıştır. Fatma Kahraman Güloğlu'na göre "Engelli kadınların dezavantajlı konumlarının ve dolayısıyla ayrımcılık durumlarının en iyi şekilde spesifik engelli kadın çalışmalarında ele alındığı tespit edilmiştir. Genel kadın ve engellilik çalışmaları engelli kadınların her iki gruba ait olmaları durumlarını yeterince aydınlatmamıştır" (2019, s. 280). Türkiye'de feminist bakış açısıyla engelli kadınların hakları alanında çalışan Engelli Kadın Derneği de engelli kadınların kadın örgütleriyle bağlarının kuvvetli olmadığına değinerek kendi örgütlenmelerini yarattıklarını ifade etmiştir (2017, s. 8-9). Ayrıca engelli örgütlerinde de kadınların sorunları yeterince ele alınmadığından ve bu yapılanmalarda kadın katılımına önem verilmediğinden engelli kadın örgütlenmelerine ihtiyaç duyulduğu vurgulanmıştır (Engelli Kadın Derneği, 2017, s. 8-9). Bir diğer deyişle, engelli kadınlar ne engellilik alanında ne de feminist alanda yeterince sesini duyurabildiği için kendisine yeni bir hareket alanı açmıştır.

Engellilik araştırmaları ve feminizm arasında güçlü bir bağ olduğunu düşünen teorisyenlerin sayısı artmaktadır. Sözü edilen iki alanın birbirine yaklaşmasında henüz yeterli mesafe alınamaması sorunsalına ilişkin, hümanizmin üstün insan hiyerarşisine karşı gelen posthümanizmin iki çalışma alanını birbirine yaklaştırabilecek teorik altyapıya sahip olduğu söylenebilir. Zira feminizm ve engellilik araştırmaları alanı gibi posthümanizm de Batılı, erkek, sağlam bedenli, yetişkin erkek insanın kendisini standart bir ölçü olarak konumlandırmasına karşı çıkmaktadır (Braidotti, 2014, s. 77). Aino-Kaisa Koistinen ve Sanna Karkulehto'nun da vurguladığı

gibi “Feminist bakış açısına minnettar çalışma alanlarının çoğu, örneğin birkaç isim saymak gerekirse, engelli çalışmaları, hayvan çalışmaları, LG-BTQI çalışmaları, postyapısāl teori, eleştirel ırk çalışmaları, crip teorisi ve ekolojik aktivizm, hümanizmin andro-ve/veya antroposentrizmini sorgulamaktadır” (2019).

Posthümanizmin araştırma metodu sayesinde cinsiyet, sınıf ve ırk gibi mücadele alanlarına engelliliğin dâhil edilmesi yerine bu alanların kesişimi mümkün kılınabilir ve böylece engellilik çalışmalarının baskın olan “hümanist insan” için alternatifler geliştiren daha geniş bir hareketin parçası olması sağlanabilir (Trigt, Kool, ve Schipper, 2016, s. 125-128). Posthümanizm, *antroposun* seviyesine erişemediği için dışarıda kalan tüm insanların ve insan olmayan varlıkların birbirleriyle olan ilişkilerinin antihiyerarşik bir düzlemde ele alınmasını hedeflemesi yönüyle dışlanan kesimleri buluşturabilecek şemsiye bir yaklaşımdır (Ağın, 2020, s. 49). Dolayısıyla mücadele alanlarının birbiriyle temas etmesine aracılık etme potansiyeli taşıyan posthümanizm yaklaşımının benimsenmesi sayesinde engellilik ve feminizm alanları arasındaki kesişimselliğin hayata geçmesi de çok daha kolay olacaktır.

Postantroposantrizm

İçerisinde bulunduğumuz gezegen, iklim değişikliği ve küresel çapta çevresel bozulmalar nedeniyle ekolojik yıkımlara uğrama eğilimindedir. Bu duruma nasıl geldiğinin sorgulandığı 21. yüzyılda, insanın ekolojik felaketlere yol açabilecek güce eriştiği üzerine fikirler artmaktadır. Bundan hareketle insan kaynaklı oluşan etkilerin yerküreyi ve jeolojik zaman dilimlerini şekillendirdiği tezi üzerinden gidilerek içerisinde bulunduğumuz dönemin Antroposen Çağı (İnsan Çağı) olarak tanımlanması gerektiği hususunda yürütülen çalışmalar meyvelerini vermeye başlamıştır. Antroposen kelimesi daha önce farklı bağlamlarda kullanılmışsa da ilk olarak resmî biçimde 2000 yılında bir jeoloji konferansında Paul Crutzen tarafından dile getirilmiş; içerisinde bulunduğumuz çağın Holosen yerine Antroposen olarak tanımlanması gerektiği vurgulanmıştır (Aykanat, 2017, s. 45-46). Aynı yılda Paul Crutzen ve Eugene Stoermer, yayımladıkları makalede “Mevcut jeolojik çağ için ‘antroposen’ terimini kullanmayı önererek insanlığın jeoloji ve ekolojideki merkezi rolünü vurgulamak bize fazlasıyla uygun görünüyor.” (2000, s. 17) ifadesini kullanarak Antroposen teriminin literatürdeki yerini almasını sağlamışlardır.

Crutzen ve Stoermer, buharlı makinenin icat edilmesiyle atmosferin kimyasal yapısının değiştiğini vurgulayarak Antroposen'in başlangıcını 18. yüzyılın ikinci yarısına götürmektedir (2000). Crutzen, son üç yüzyıl boyunca insan nüfusunun on kat artarak 6 milyarın üzerine çıktığı ve bu yüzyılda 10 milyara ulaşmasının beklendiği, karaların yaklaşık %30-50'sinin insanlar tarafından kullanıldığı, tropikal yağmur ormanlarının hızla yok olduğu, karbondioksit salımının türlerin yok oluşunu büyük ölçüde arttırdığı ve enerji kullanımının yirminci yüzyılda 16 kat arttığı gibi birçok veri paylaştığı başka bir makalesinde, tüm bu etkilere dünya nüfusunun %25'inin neden olduğunu öne sürmektedir (2002, s. 23). Öte yandan "20. yüzyılın ortalarından sonra, Dünya Sisteminin durumunda ve işleyişinde Holosen'in değişkenlik aralığının ötesinde ve insan faaliyetleri tarafından yönlendirilen temel değişimlere dair kanıtlar" (Steffen, Broadgate, Deutsch, Gaffney, ve Ludwig, 2015, s. 81) bulunduğu savından hareket edilerek Antroposen Çağı'nın geçtiğimiz yüzyılın ikinci yarısından itibaren başladığına ilişkin iddialar söz konusudur. Birçok hayvan ve bitki türünün neslinin tükenme tehlikesi ile karşı karşıya kalması, fosil yakıt kullanımındaki artış, okyanus ve denizlere bırakılan plastiklerin oluşturduğu tahribat, gübre kullanımının yaygınlaşmasıyla topraktaki azot ve fosforun iki katına çıkması gibi gerçekler, Antroposen'in geçtiğimiz yüzyıl başladığının kanıtı olarak görülmektedir. Ayrıca 2. Dünya Savaşı sonrasında yaşanan Soğuk Savaş döneminde biyosferdeki nükleer atık birikimi en yıkıcı insan etkilerinden biri olarak söylenmektedir ki bu da Antroposen vurgusunu güçlendirmektedir (Aykanat, 2017, s. 47-48). Burçin Ünal, insanların yerleşik hayata geçerek tarıma dayalı ekonomik faaliyet yürütmesinin bir sonucu olarak ormanlık alanlara zarar vermesi durumunu, Antroposen'in başlangıcı olarak niteleyen bir görüş olduğunu ifade etmektedir (2019, s. 188). Tüm bu fikirler ışığında, Uluslararası Stratigrafi Komisyonu'na 2008 yılında Antroposen'in jeolojik bir zaman dilimi olarak kabul edilmesi yönünde bir öneride bulunulması üzerine konuyla ilgili araştırmalarda bulunmak için Antroposen Çalışma Grubu (AWG) kurulmuştur (Aykanat, 2017, s. 48). Söz konusu Çalışma Grubu 2016 yılında Antroposen'in uluslararası zaman çizelgesinde yer almasına yönelik görüş birliğine varmıştır (Working Group on the 'Anthropocene', 2019). Ancak 20 Mart 2024 tarihinde International Union of Geological Sciences tarafından yapılan duyuruda, Antroposen teriminin formal olarak yeni bir jeolojik devrin adı olarak tanımlanması önerisinin ilgili komisyonda oylanarak reddedildiği ilan edilmiştir (International Union of Geological Sciences, 2024). Bununla birlikte yapılan

duyuruda bu kavramın insan-çevre etkileşimlerini ve insanlığın doğal çevre üzerindeki etkilerini anlamada ve tartışmada son derece değerli bir kavram olarak kullanımının devam edeceği bildirilmiştir (International Union of Geological Sciences, 2024).

Diğer taraftan, Antroposen terimi az önce bahsedilen oylama öncesindeki dönemde giderek yaygınlaştıkça ona dair eleştiriler de artmıştır. Araştırmacı Aaron Vansintjan (2015), bir jeolojik zaman değişimine karar verilebilmesinin titiz bir çalışma gerektirdiğini, Antroposen'in net bir tanımının yapılamadığını ve ne zaman başladığına ilişkin belirsizliklerin devam ettiğini vurgulamıştır. Vansintjan yazısında, "Antroposen nesnel olduğu iddia edilen bilimin bir kez daha kişisel ve politik gündemler tarafından yönlendirildiğini ortaya koymaktadır." diyerek bu kelimenin bir çıkış yolu sunmadığı düşüncesini dile getirmiştir (2015). Sosyolog Jason W. Moore, "Popüler Antroposen'in, kapitalizmin çok-türlü şiddetini ve eşitsizliğini reddetme ve sermaye kaynaklı sorunların bütün insanların sorumluluğu olduğunu iddia etme işlevi gören çevreci kavramlardan ibaret olduğu" görüşü ile günümüzü farklı bir adla, Kapitalosen olarak tanımlamaktadır (2021). Gerçekten de gezegenimizde yaşanan olumsuzlukların kaynağını insanlığın tamamına havale etmek tartışmalı bir konudur. Zira insanlığın büyük bir kısmı azınlık bir kesim tarafından gerçekleştirilen faaliyetlerden zarar görmektedir. Antroposen'i "Çevresel felaketler için belirli sorumluluklarla ilgili politik soruları gizleyen bir yapı" olarak niteleyen Richard Kerridge de (2016, s. xiii), başta Batı olmak üzere sanayileşmiş ülkelerdeki zenginlerin geri kalmış ülkelerde yaşayan yoksullara göre sorumluluklarının daha fazla olduğunu hatırlatmaktadır. Haraway ise bütün türlerin aynı çevresel tehditlere maruz kalmalarından dolayı oluşan kesişime vurgu yaparak içinde bulunduğumuz dönemi Chthulucene olarak tanımlamaktadır (2015, s. 160).

Her ne kadar yaşadığımız zaman dilimine ilişkin farklı yorumlar yapılmakta ve çeşitli adlar verilmekteyse de esas konu, insanın değiştirici bir güç olarak geçmişe göre bugün daha etkin konumda bulunduğunun farkında olması ihtiyacıdır. Bununla birlikte ekonomik bakımdan gelişmiş ülke kategorisine giren ülkelerde gerçekleşen sanayi faaliyetlerinin bu ülkelerde yaşamayan insan topluluklarını, diğer canlı türlerini ve doğayı olumsuz biçimde etkilemesi, Dünya'yı eyleycilik kapasitesi oldukça güçlü olan insanın kendi içerisindeki üstünler sınıfının hâkim konuma eriştiği ve kaynaklarını kendi çıkarına kullandığı bir gezegen hâline dönüştürmüştür. Dolayısıyla insanmerkezcilik sonrası olarak da ifade edebileceğimiz

postantroposantrizm ile posthümanizm arasında güçlü bir etkileşim söz konusudur. Jeong, Sherman ve Tippins (2021, s. 805), postantroposantrik yaklaşım ile insanın Dünya ile olan ilişkilerinde merkezden uzaklaşması gerektiğini savunmakta ve bunun için posthümanizm teorisine başvurmakta dırlar. Ferrando, Antroposen'in insan faaliyetlerinin gezegensel düzeydeki etkisinin boyutuna işaret ettiğini, posthümanizmin ise insanı söylemin ana odağından uzaklaştırmaya odaklandığını vurgulayarak aralarındaki ilişkiselliği öne çıkarmaktadır (2013, s. 32). Çelik'e göre "Her iki alanda da endüstriyelleşme sonrası insan etkisiyle dönüşmekte olan dünyaya ilişkin eleştiriler mevcuttur ve insanmerkezciliği aşmak her iki yaklaşımın ortak amacıdır" (2019, s. 158). Bir diğer deyişle, Serpil Oppermann'ın da ifade ettiği gibi posthümanizm, "Post-antroposantrik söylemlerin yeni biçimlerini inşa etmek için yeni ortaya çıkan doğa kültürlerin iç içe geçmiş deneyimlerini inceler" (2016, s. 33).^{*} Tüm bu görüşler birlikte değerlendirildiğinde denilebilir ki insanın üstünlüğüne karşı gelerek hiyerarşik olmayan ve doğadaki tüm canlı ve cansız varlıkların kendi formlarında mevcudiyetini sürdürdüğünü vurgulayan posthümanizm, herkesin kendi özellikleriyle iç içe geçmiş bir yaşam tarzını vücuda getirdiğini ve tüm varlıkların eyleyici bir güç olarak bu yaşam tarzının oluşmasına ve sürdürülmesine etkide bulunduğunu kabul etmekte; dolayısıyla postantroposantrik düşüncesiyle etkileşim hâlinindedir.

İçerisinde bulunduğumuz zaman diliminin Antroposen Çağı olarak tanımlanması yönünde geliştirilen argüman, daha önce açıklandığı üzere farklı bakımlardan eleştirilse de, hümanizm ile kökleşen insanmerkezci anlayışın dışarıda bıraktığı kesimlerin ötekileştirici ve ayrımcı uygulamalara maruz kaldığı bir gerçektir. Dışlanmışlığa karşı yükselen sesler geçtiğimiz yüzyıl içerisinde dikkat çekmesine rağmen aktivist mücadelenin kazanımlarından mağdur olan kesimlerin tamamının yararlandığı da söylenemez. Gezegenimizin kaynaklarının hızla azaldığı ve yaşamın sürekliliğinin tehlikede olduğu Antroposen Çağı ile engellilik arasında güçlü bir etkileşim söz konusudur. Postantroposantrizm insanın doğayı kendi çıkarına olacak şekilde kullanmasının yarattığı olumsuz etkilere karşı mücadele ederken engellilik çalışmaları ise *antroposun* Batılı, beyaz, sağlam bedenli ve yetişkin eril insanı bir standart olarak belirlemesine itiraz etmektedir. Dolayısıyla postantroposen ile engellilik çalışmaları arasındaki paralelliğin

* Makalenin Türkçe çevirisi için bkz: <https://thepentacle.org/2021/07/11/posthumanizmden-posthuman-ekoelestiriyey/> (Erişim tarihi: 02.05.2022)

nedeni insanmerkezciliğe karşı olmalarıdır. Ağın, 2021 yılında Marmara Denizi'nde ortaya çıkan müsilajdan yola çıkarak engellilik ve Antroposen arasındaki ilişkiyi yazısında çarpıcı olarak şu şekilde açıklamaktadır:

Kendi bedeni dahil, dünyanın tüm diğer bedenlerinden ve hatta gezegenin de bedeninden tiksindiği için diğer türlere ya da doğal olaylara 'sümük' / 'salya' gibi tiksinti verici isimler takan insanın, aslında bizzat kendi salyasını denizlere akıttığını görüyoruz bugün. Ortada bir sümük varsa o da insanın ta kendisidir. Üstelik bu 'insanın' hangimiz olduğu sorusunu bir kez daha sordüğümüzda aldığımız yanıt net: Marmara'yı ölü bir deniz haline getiren herhangi bir insan değil, Antropos'un ta kendisidir. (2021a)

Engellilik çalışmaları ve postantroposantrizm arasındaki kesişimselliği öne çıkararak birlikte hareket etme imkânlarının araştırılmasına yönelik literatür eksikliği olduğu tespitine ulaşılmakla birlikte bu kitabın sunduğu araştırmanın sınırlılıkları nedeniyle sözü edilen alanlar arasındaki etkileşime detaylı biçimde yer verilememiştir. Yine de postantroposantrizm ve engellilik çalışmalarının posthümanizmin insanmerkezciliğe karşı hareket edenler için şemsiye bir kavram olduğu savını güçlendirebileceğini düşünerek bu iki alanın birbirine yaklaşmasına katkıda bulunmaya çalışacağım.

Daha önce de ifade edildiği üzere Crutzen ve Stoermer'e göre Antroposen'in başlangıcı buharlı makinenin icat edildiği 18. yüzyılın ikinci bölümüdür (2000). Kapitalizmin yaygınlaştığı, seri üretimin gerçekleşmesi için gerekli insan gücü ihtiyacını karşılayamayacağı düşüncesiyle engellilerin dışlandığı (Gleeson, 2011, s. 373) ve devamında öjeni fikrinin gelişerek uygulamada karşılık bulduğu Sanayi Devrimi sonrası ile (Galton, 1909) bu dönemin Antroposen Çağı olarak ifade edilmesi arasında güçlü bir ilişki mevcuttur. Hangi dönem Antroposen Çağı olarak kabul edilecek olursa olsun, bu gelişmelerden en fazla etkilenen kesimlerden birinin yine engelliler olduğu gerçeği ile yüzleşilebilmektedir.

ABD'de engelliliğe yol açan en önemli etmenler arasında yer alan erken doğum sayısındaki çarpıcı artışın nedeni, zararlı gazların yol açtığı kötü hava yayılımı ile nörolojik ve kanserojen maddeler olarak açıklanmıştır (Betcher, 2013). Nirmala Erelles (2022), Hindistan'daki Bhopal ve ABD'deki Flint şehirlerinde yaşanan çevresel felaketlerden örnekler vererek bu bölgelerde meydana gelen hadiselerden yalnızca yoksul kesimlerin zarar gördüğünü, birçok kişinin öldüğünü ve hayatta kalanların ise kalıcı fiziksel veya zihinsel engellere maruz kaldıklarını ifade etmek suretiyle Antroposen ile engellilik

çalışmaları arasındaki ilişkiselliği somutlaştırmıştır. Ancak bunun gibi örnekler, engelliliğin Antroposen Çağı'nda yaşanan olumsuzlukların bir sonucu olarak gösterilmesi durumunu gündeme getirmiştir. Julia W. Belser (2020, s. 1), engellilik çalışmalarının teorik yönelimine ve engelli aktivist hareketlerinin yaşanmış içgörülerine dayanarak engelliliği dünyada önemli bir varoluş biçimi ve eleştirel bilginin ortaya çıkışı olarak konumlandırmakta; dolayısıyla bu alanın iklim değişikliği ve çevresel zararlarla mücadele etmek için güçlü bir bakış açısı sunabileceğini savunmaktadır.

Social Sciences and Humanities Research Council (SSHRC), COVID-19'un kamusal alanlara erişimden mahrum kalma, uzun süreli evde yaşama zorunluluğunun yarattığı kısıtlayıcılık, uzaktan eğitim yoluyla öğrenimini sürdürme veya evden çalışma çabası, işsizlikle başa çıkma, yalnızlık, izolasyon ve güvensizlik duygularını hissetme gibi birçok engelli bireyin sürekli içerisinde bulunduğu yaşam tarzının herkes için bir sorun hâline gelmesine yol açtığından hareket etmiştir. Bu bağlamda engelli insanlara en az kaynakla işlerin nasıl yürütülebileceğini ve her şeye rağmen hayatın nasıl devam ettirilebileceğini sorarak toplumların pandemi gibi risk durumlarında bu deneyimlerden hayatta kalabilmek için neler öğrenebileceğini anlamaya çalışan bir proje geliştirdiğini ifade etmiştir. Bu proje sonucunda üretilecek çıktıların postantroposantrik engellilik çalışmalarının gelişimine zemin hazırlayabileceği düşünülmekte ve postantroposantrizm ve engellilik arasındaki ilişkiyi geliştirmeye dayalı daha başka çalışmaların yürütülmesi önerilmektedir. Karşılıklı öğrenmeye ve deneyim paylaşımına yönelik çalışmaların artması, insanmerkezciliğe karşı eleştirel bir bakış açısı geliştirerek *antroposa* meydan okuyan posthümanist yaklaşımın da ilgi alanına girmektedir. Postantroposantrizm ve engellilik alanları, uzun vadede posthümanizmin oluşturduğu kesişimselliğin gücünden yararlanabilirse sorunlarını görünür kılarak çözüm önerilerinin hayata geçirilmesini sağlayabilecektir. Bu ise hiç kuşkusuz antihiyerarşik bir idealin gerçekleşmesi için atılmış önemli bir adım olacaktır.

Postkolonyalizm

On üçüncü yüzyılın son çeyreğinden itibaren başlayan ve Coğrafi Keşifler Çağı şeklinde nitelenen dönemde Avrupalılar Kıta Amerika'sına ulaşmayı başarmıştır. Avrupalılar sömürdüğü bölgelerde yerli halk üzerinde kurduğu siyasal, ekonomik, askerî ve kültürel baskılar ile Koloni Çağı'nı vücuda getirmiştir. Edward Said'e göre "Hıristiyan Batı'da Şarkiyatçılığın

resmî biçimiyle 1312’de Viyana’da toplanan Kilise Şûrasının ‘Paris, Oxford, Bologna, Avignon ve Salamanca’ üniversitelerinde ‘Arapça, Yunanca, İbranice ve Süryanice’ kürsülerinin kurulmasını kararlaştırmasıyla birlikte başladığı kabul edilmektedir” (2013, s. 59). Batı, yüzyıllar süren bu dönemin ardından her ne kadar 2. Dünya Savaşı’ndan sonra oluşan yeni ulus devlet düzeninde sömürgelerinin bağımsızlığına rıza vermişse de onların üzerinden tam olarak ellerini çekmemiş, ucuz işçi ihtiyacını buralardan karşılama yoluna gitmiştir. Böyle bir dönemde oluşmaya başlayan postkolonyal teori, Batı’nın üstünlüğünü ve değerlerinin evrenselliğini sorgulamaktadır. Mahmut Mutman konuya ilişkin incelemesinde Edward Said, Homi Bhabha ve Gayatri Spivak’ın ilk eserlerini birlikte ele alarak “Bu yazarların üçünün de, olağanüstü bir şevk ve bağlanım içinde araştırdıkları şey, sömürgecilik sonrası değil, sömürgeciliğin, sömürgeci metin ve sömürgeci ilişkinin nasıl oluştuğu, yani bir anlamda sömürgeciliğin öncesidir.” düşüncesine ulaşmaktadır (2010, s. 121).

Postkolonyal teoriye göre Batı, bu dönemde eski sömürgelerine karşı kültürel asimilasyon politikasını sürdürmektedir. Kolonizasyona uğramış ülkelerdeki yerlilerin Batı karşısında benliğini yitirmesi ve kendisini sömürenlere duyduğu hayranlığa dikkat çeken ve postkolonyal kuramın öncülerinden olan Frantz Fanon (2022), siyah insanın beyaz olmak istediğini, beyazın ise daha yüksek bir insanlık statüsü için kölelik düzenini devam ettirmenin peşinde olduğunu vurgulayarak asimilasyona dayalı politikaların ulaştığı noktayı gözler önüne sermiştir. Kendisi de postkolonyalizmin öncülerinden kabul edilmekle birlikte bu terime ihtiyatla yaklaşan Said (2013), Şark’ın Batı’nın ötekisi olduğunu, Batı’nın her türlü olumsuzluğu Şark’a ait gördüğünü ve böylece Şark üzerinde hâkim bir güç hâline geldiğini düşünmektedir. Gayatri Chakravorty Spivak, Antonio Gramsci’den aldığı ‘madun’ kavramını genişleterek bir toplumda vatandaşlık haklarına erişemeyenleri, bir diğer deyişle belli bir kesimin çıkarlarına olacak şekilde tesis edilmiş bir hukuk düzeninde dışarıda kalanları tanımlamak için kullanmış ve postkolonyal teorinin gelişimine katkı sağlamıştır (2016, s. 13). Robert J. Young (2016), insanların kökenlerinin, içerisinde buldukları kültürlerin ve doğdukları yere ait koşulların ayrıcalıklı veya ezilen tarafta olmalarına zemin hazırladığını ve postkolonyalizmin de bundan kaygı duyarak görülmez kılınmışların sesini duyurmalarına alan açtığını savunmaktadır. Masood Raja ise postkolonyal çalışmaların “Azınlıkların, kabile gruplarının ve kadınların durumu da dâhil olmak üzere postkolonyal ulus

devletler içindeki iç kolonyalizmlere de odaklandığını” içeren görüşleriyle, postkolonyalizmin diğer çalışma alanları üzerindeki etkisini genişletmektedir (2019). Sömürge sonrasında toplumların kendileri hakkında karar verebilmelerini engelleyen güç ilişkilerini ortaya koymak, Batı'nın ahlak ve değerler bakımından üstün olduğuna itiraz etmek, evrensel olarak kabul edilen normların Batı'ya ait olduğunu ve Batı dışı toplumları kapsamadığını vurgulamak ve kendilerine ait sanat, tarih ve bilimlere ilişkin üretim yapmaya odaklanmak gibi noktalarda postkolonyal teorisyenler uzlaşmış görünmektedir (Rumelili, 2021, s. 212-213).

Postkolonyalizm, beyaz Batı'nın kolonyal öteki üzerindeki tahakkümünün eleştirisini sunarak kolonyal söylemleri ve sömürgelerin sürdürülmesine yardımcı olan kolonyal düşünce tarzını yapıbozuma uğratma çabasıdır. Eleştirel posthümanizm, merkezden uzaklaşmayı insanı içerecek şekilde ele alarak ve insan merkezli düşünce modelini yerinden ederek evrenin tamamını sömürsüzleştirmeyi hedefler (Islam, 2014). Her ne kadar postkolonyalizm ile posthümanizm arasındaki fark, birinin merkeze insanı alması ve diğerinin insanı merkezden uzaklaştırması olarak nitelenmekteyse de (Islam, 2014) posthümanizm, yalnızca insan ve insan olmayan varlıklar arasındaki ilişkiselliğe değil, aynı zamanda insanlar arasındaki eşitsizliğe de değinmektedir. Dolayısıyla Batı'nın hiyerarşik üstünlüğüne karşı çıkan posthümanizm ile postkolonyalizmin yollarının kesiştiği rahatlıkla söylenebilir. Nitekim Saikat Chakraborty'ye göre de Avrupamerkezciliğin üstünlükçü fikri hem posthümanizm ve hem de postkolonyalizm tarafından eleştirilmiştir ve bu yüzden iki ekol arasında güçlü bir etkileşimsellik söz konusudur (2020, s. 85).

Postkolonyalizmin öncüleri hümanizmi tamamen reddetmiş değildir. Braidotti, postkolonyal çalışmacıların “Sömürgecilik tarihine ve diğer kültürlerin şiddet aracılığıyla tahakküm altına alınmasına bakarak, bu idealin (hümanizm) kullanımı ve suistimalinden Avrupalıları sorumlu tutmakla beraber, söz konusu idealin temel öncüllerine yine de sadık kaldıkları” tespitini yapmaktadır (2014, s. 35). Şarkiyatçılıkta mücadele alanları açmak için hümanizme başvurmaktan kaçınmadığını söyleyen Said, konuyla ilgili şu ifadeleri kullanmıştır:

Yapmaya çalıştığım şey için ‘hümanizm’ sözcüğünü kullandım; bilgiç postmodern eleştirmenler hor görüp bir kenara atsalar da benim kullanmayı inatla sürdürdüğüm bir sözcük bu. ‘Hümanizm’ derken, Blake’in deyişiyle ‘zihnin tavında dövmüş kelepçeler’den kurtulup aklımızı tarihsel ve rasyonel olarak

kullanarak gerçek bir düşünsel kavrayışa ve sahici bir açılıma ulaşma gayretini kastediyorum öncelikle. Ayrıca, hümanizmin dayanağı, başka yorumcularla, başka toplumlar ve dönemlerle toplumsal bir ortaklığımız olduğu düşüncesi- dir: Yani, en açık deyişle söylenecek olursa, tek başına hümanist diye bir şey yoktur. (2013, s. 1)

Ötekileştirilenlerin mücadeleleri için şemsiye bir kavram olma yolunda her geçen gün daha fazla destek bulan posthümanizm yaklaşımı ile postkolonyal çalışmaların gelecekte birbiriyle temas hâlinde olmaya dair motivasyonlarının artacağını öngörüyorum. İçerisinde bulunduğumuz dönem, birbiri ardına gelişen ve kendisinden öncekini tamamen reddetmeye ya da acımasızca tenkit etmeye dayalı teoriler yığına ilişkin güvensizliğin yarattığı bunalımlı ve yeni arayışların süregeldiği bir ortamdır. Posthümanizmin benimsenerek kesişimselliğin önünü açacak hâle gelmesi ile postkolonyal çalışmaların da bu alana yaklaşmaktan çekinmeyeceğini değerlendiriyorum. Zira Ağın'ın da vurguladığı gibi posthümanizm de "Postkolonyalizm ve feminizm(ler) gibi akımlara bir üst çatı olma özelliğini taşımaktadır" (2020, s. 29).

BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'nin "Giriş" bölümünde, "Dünyanın her yerinde engelli bireylerin insan hakları ihlallerine maruz kaldıkları gerçeğinden endişe duyarak" ifadesi yer almaktadır (2009). Dünya Sağlık Örgütü, engelli bireylerin dünyanın farklı bölgelerinde yaşadığı eşitsizliklere ve hak ihlallerine dikkat çeken kapsamlı bir rapor yayınlamıştır (2011). Gerçekten de Batı'da İngiltere ve ABD kökenli bir hareket olarak ortaya çıkan engellilik çalışmaları, gezegende yaşayan tüm engelli insanların sorunlarını dile getirmekte yetersiz olduğu ve geliştirdiği modelleri Güney Yarım Küre ülkelerinin içsel değerlerini göz ardı ederek uyarlamaya çalıştığı yönünde eleştirilmiştir. Shaun Grech, Avrupa merkezli engellilik çalışmalarında sömürgeciliğe yer verilmemesinin şaşırtıcı olmadığını ifade etmektedir. Zira Grech, sömüren bir kesim olarak Avrupa'nın sömürgeciliğin uygarlıkla bağdaşmayacağını farkında olduğunu; kolonizasyona uğrattığı ülkelere kızamık, çiçek hastalığı ve veba gibi önceden bilinmeyen hastalıkları taşıdığını; insanları yoğun çalışma temposuna zorladığını ve yerli halkta yoksulluğa yol açtığını; dolayısıyla tüm bunların engelliliğin oluşmasında bir etken olduğunu vurgulamıştır (2015, s. 9-11).

Çoğu engellilik araştırmacısı, engelliliğin nasıl deneyimlendiği ve temsil edildiğine dair mevcut modelleri karmaşıklığa duyduğu ihtiyaçtan yola çıkarak postkolonyal açıdan engelliliğin doğasını ifade edebilen konumlandırılmış bir teori ve yöntemden yana olmasına rağmen henüz bu

aşamanın sonunda nereye varabileceği hakkında net bir fikre sahip değildir (Barker ve Murray, 2010, s. 219). Yüzyıllar boyunca sömürgeleştirilen toplumların siyasi bağımsızlığını elde etmelerine rağmen kültürel olarak Batı etkisi altında kalmalarına itirazda bulunan postkolonyalizm ile engellilik çalışmaları arasında uzun zaman süregelen mesafenin ardından, bu iki alan arasında kesişimselliği öne çıkaran bazı girişimler dikkat çekmeye başlamıştır. Bununla birlikte, son dönemde engellilik çalışmaları alanında yaygınlaşmaya başlayan Kuzey-Güney iş birliğinin Güney Yarım Küre aleyhine geliştiğine dikkat çeken Chataika, Kuzey Yarım Küre araştırmacılarının genellikle Baş Araştırmacı sıfatıyla bu çalışmalara öncülük etmelerinden duyduğu rahatsızlığı vurgulamıştır. Chataika hem Kuzeyli hem de Güneyli paydaşların akademik profillerini geliştirmeye odaklanmak yerine yararlı olan, günlük zorlukları çözen ve insanların yaşamları üzerinde olumlu bir etki yaratan eleştirel bir postkolonyal engellilik çalışmaları gündemini desteklemelerini önermektedir (2012, s. 258-260).

Grech, dünyadaki engelli nüfusunun yaklaşık %80'inin Küresel Güney'de bulunduğunu, bu nüfusun çoğunluğunun kırsal alanlarda yaşadığını ve önemli bir kısmının orantısız yoksulluktan mustarip olduğunu ifade etmektedir (2012, s. 52). Grech, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika kökenli engellilik çalışmalarının yalnızca kentsel sanayi sonrası ortamlara odaklandığını ve sosyal model gibi teori ve ilkeleri asıl sorunları görmezden gelerek Küresel Güney'e ihraç etmeye çalıştığını vurgulamaktadır (2012, s. 52). Chataika ise engelli nüfusunun büyük bir kısmını barındıran Güney Yarım Küre'de bu kesimin en önemli sorunlarının eğitim, istihdam ve sağlık hizmetlerine erişmek olduğuna değinmektedir (2019, s. 4). Gerçekten de postkolonyal çalışmaların ilgi alanına giren toplumlarda yaşayan engelliler, kamu hizmetlerine erişemeyen ve vatandaşlık haklarından mahrum bırakılmış bir alt sınıf oluşturmuştur (Barker, 2011). Şayet postkolonyalizm geçmişten günümüze kadar emperyal süreçten etkilenen tüm kültürleri kapsayacak şekilde ele alınacak olursa sömürüye maruz kalan toplumlarda engelliliğe dair sorunların kaynağının Batı toplumlarındaki sorunları analiz etmek için geliştirilen yaklaşımlarla açıklanması, Avrupa merkezli bir tutum olarak değerlendirilmektedir (Sherry, 2007, s. 12-13). Zira engelliliğin ne olduğunu anlamaya yönelik herhangi bir girişim, önce aynı sosyal, politik, ekonomik, kültürel ve ontolojik konumlarda neyin değerli olduğuyla ilgilenmeyi içermektedir (Grech, 2012, s. 55-56).

Grech, dünyanın genelinde engelli insanların karşılaştığı en önemli problemin kötü muamele olduğunu öne sürmenin, bünyesinde bulunan engelli bireyin hayatta kalmasını sağlamaya çabalayan ailelerin direncini gölgede bıraktığını vurgulamaktadır. Ayrıca Avrupalıların bir ellerinde kılıç ve diğer ellerinde İncil ile fethettikleri bu ülkelerde oluşturdukları sömürü düzeninin bir sonucu olarak ortaya çıkan yoksulluk ile engellilik arasındaki ilişkinin göz ardı edilmesine yol açtığını savunmaktadır (2012, s. 59-60). Ghai, Hint kültüründe acımaya dayalı hayırseverlik modelinin yaygın olduğunu ve herhangi bir modelin buradaki engelliliğe yaklaşımı kapsamlı bir şekilde açıklayacağını düşünmediğini; yine de bir çıkış yolu olarak ezilen kimliklerin ve sakatlığın temsilinin anlaşılmasına imkân sağlayabileceği umuduyla postkolonyal teorilere ilgi duyduğunu ifade etmektedir (2012, s. 270). Nixon ve diğerleri (2015, s. 583-584), Kanada ve Kamerun'daki engellilere yönelik rehabilitasyon imkânlarını postkolonyal açıdan ele aldıkları makalelerinde, her iki ülkede de bu hizmetlerin verilmesinde inanca bağlı hayırseverlik yaklaşımı doğrultusunda elde edilmiş kaynağın önemli bir yer tuttuğunu ancak böyle bir yaklaşımın hükümetlerin engellilerin rehabilitasyonuna yönelik politika geliştirme sorumluluğunu göz ardı etmeleri riskini barındırdığını ve bunun hak temelli yaklaşıma uygun olmadığını belirtmişlerdir.

Güney Yarım Küre kültürlerinde yıllar içerisinde yerleşik hâle gelen engellilik ile siyah tenli olmayı özdeş kılan ifadeler nedeniyle ırka dayalı söylemlerle mücadele eden postkolonyalizmin engellilik çalışmalarının kendi mücadelelerinin bir parçası olmasına uzun süre ihtiyatla yaklaştığı bilinmektedir (Lukin, 2013, s. 311-312). Oysa çağdaş materyalist postkolonyal eleştiri, eşitlikçi, yerleşik deneyimleri engellilik analizinin başlangıç noktası olarak almayı sağlayan araçlar sunabilir (Barker ve Murray, 2010, s. 329). Bir diğer deyişle eleştirel bir söylem olarak postkolonyalizm, Batı dışı kültürel bağlamlarda engellilik temsillerinin analizi için çok önemli bir çıkış noktası ortaya koyabilecek potansiyele sahiptir (Barker, 2010, s. 15). Mark Sherry, engellilik ve postkolonyalizm arasındaki bağlantıların Amerikan İşaret Dili'nin ayrı bir kültür olarak tanınmamasının bir sömürgecilik biçimi olarak temsil edilmesini içerecek kadar geniş olduğuna dikkat çekmektedir (2007, s. 11).

Gerek postkolonyalizm ve engellilik çalışmaları alanlarının akademik olarak birbirine yaklaşması ve gerekse uluslararası kuruluşların kapsayıcı politikalarının gelişmesi, ileride Güney Yarım Küre'de yaşayan engellilerin

sorunlarının kendine özgülüğünü kabul edecek yaklaşımların benimsenmesini sağlayabilir. Tam da bu noktada, her ne kadar postkolonyalist teorisyenler genellikle hümanizme net biçimde karşı çıkmasa da (Braidotti, 2014, s. 35), Nayar'ın (2014) bedeni geliştirmesine rağmen sömürü düzenini devam ettirdiği gerekçesiyle eleştirdiği hümanizm anlayışına güçlü bir itiraz dile getiren posthümanizm ile postkolonyalizm arasındaki ilişki yadsınamaz düzeydedir. Barad, geçtiğimiz asırda yaşanan iki büyük savaş ve sonrasında ortaya çıkan nükleer tehdidin gezegende yarattığı güvensizliğe dikkat çekerek bu durumun içerisinde bulunduğumuz yüzyılda da devam ettiğini, zamanın evrenselliği anlayışının tüm toplumları ileri haklar seviyesinde olmaya mecbur kılmasına rağmen bu yaklaşımın Batı'nın bir ürünü olduğunu ifade ederek hümanizmi eleştirmiş ve gidişatı posthümanizme doğru yönlendirmiştir (2019, s. 524). Posthümanizmin ölçüt olarak hangi insanın ele alınacağına dair sorgulayıcı tavrı (Ağın, 2020, s. 28), Vitruvius'un dışında kalan engellilik araştırmaları ve postkolonyal çalışmaları birbirine daha kısa bir sürede yaklaştırabilecektir. Böyle bir hâl, engelliliğe yaklaşımda Batı merkezli modellerin diğer toplumlara uyarlanması tarzından uzaklaşıp her kültürün birbirinden öğrenerek daha özgün modeller geliştirebilmesine zemin hazırlayacaktır. Bu ise engelliliğin doğasının karmaşıklığını kabul ederek bireysel deneyimlerin öne çıkması olasılığını güçlendirecektir. Dolayısıyla postkolonyalizm ve engellilik çalışmalarının posthümanizm şemsiyesi altında birlikte hareket edebilmesi, kesişimsellikten doğan deneyimlerin pratiğe dönüşmesini sağlayabilecek güçte olacaktır.

Hayvan çalışmaları

İnsanların kendi türünden olmayan varlıklarla olan ilişkileri en eski dönemlerden bu yana iç içe bir hâlde devam etmiştir. İnsan, iki milyon yıllık süreçten yaklaşık 11.000 yıl öncesinde başlayan tarıma dayalı yerleşik hayat düzenine kadar avcı-toplayıcı bir hayat sürmüştür (Ergin Zengin, 2017, s. 89). Avcı toplayıcı yaşam tarzında insanlar hayatta kalabilmenin bir yolu olarak avlanmak zorunda idiyse de bu işi beslenme ihtiyacını giderecek kadar yapmıştır. Başka bir tabirle bu dönemde insanda özel mülkiyete dair bir anlayış bulunmadığından böyle bir yönelim söz konusu olmamıştır. Ancak tarıma dayalı yerleşik hayata geçildikten ve özel mülkiyet yaygınlaşmaya başladıktan sonra insanlar hayvanlardan yalnızca besin elde etmek için değil, güvenlik ve taşıma gibi amaçlarla da yararlanmaya başlamıştır. Bu ise insanlar ve insan olmayanlar arasında bir hiyerarşinin oluşmasına

ve insanın beceri ve yetenek bakımından geliştikçe etrafındaki her türlü şeyden kendi çıkarına olacak şekilde yararlanmasına zemin hazırlamıştır.

Emre Koyuncu (2015), aşağıda bazılarına yer verdiğimiz ve daha fazlasına kapsamın dışına çıkmamak için değinemediğimiz filozofların hayvanlara ilişkin görüşlerinin dönemlerine ilişkin kültürel pratikleri kusursuz biçimde yansıtmadığı yönünde eleştiride bulunmuştur. Koyuncu, “Elbette her filozofun hayvan kavrayışının genel olarak kavramsal ekonomisindeki rolü titizlikle çalışılmalıdır, ancak kültürel boyutunu tamamıyla göz ardı ederek hayvan meselesini salt spekülatif bir mevzuya indirgeyen yaklaşımlar insan-hayvan ilişkilerinin tarihsel değişimini açıklayamaz.” şeklinde bir bakış açısı ortaya koymuştur (2015, s. 89). Koyuncu’nun insan-hayvan ilişkilerinde toplumsal pratikler üzerine çalışılarak dönemlere ilişkin analizin detaylandırılması gerektiği şeklinde özetlenebilecek eleştirisinin haklılığı teslim edilmekle beraber kitabın konusunun sınırlılıkları nedeniyle bu alana dair ayrıntılı bir değerlendirme yapılamamış; adı geçen filozofların görüşleri hakkında bilgi verilerek çıkarımlarda bulunulmaya çalışılmıştır.

Antik Yunan döneminde insanın kendisini tanımlamaya çalıştığı ve çevresindekilerle olan ilişkilerini sorgulamaya başladığı görülmektedir. Sokrates öncesinde yaşayan filozoflar insan ruhunu hayvan ve bitki ruhundan ayrı ele almamış, bir başka tabirle “Yaşayan her şey bir yaşam ilkesi ile donanmıştır” (Ergün, 2020, s. 443). Aristoteles, MÖ 4. yüzyılda geliştirdiği doğa felsefesi ile ilk canlılara dair tasnifi yapmıştır. Canlıları insanların da içerisinde bulunduğu hayvanlar ve bitkiler olarak sınıflandırmış, insanı ise zekâsı ve konuşma yeteneği nedeniyle hiyerarşinin en üst noktasına yerleştirmiştir (Cevizci, 2018, s. 22). Gerçi Aristoteles ‘siyasal’ olarak nitelediği insanı hayvan kategorisine dâhil etmişse de (2000), bu taksonomide bitkiler hayvanlar için, hayvanlar ise insanlar için varlığını sürdürmektedir (Akıllı ve Balcı, 2018, s. 124). Aristo’nun bu görüşü Orta Çağ ve Rönesans dönemini içeren uzun zaman diliminde hâkim görüş olarak kabul görmeyi başarabilmiştir. Zira Neolitik dönemden itibaren insanlar hayvanlar üzerinde evcilleştirme ve ehlileştirme politikası izlemiştir (Ergin Zengin, 2018, s. 152).

Aydınlanma Çağı’nın önde gelen isimlerinden Descartes, insanların düşüncelerden azade otomatlar yapabilmesi gibi doğanın da aynı özelliğe sahip varlıklar olarak hayvanları yaratabildiğini ve dolayısıyla hayvanların doğanın otomatları olduğunu, akla sahip olmayan hayvanların zihinsel bir işlevleri bulunmadığını ifade etmektedir (1991, s. 366). Başka bir deyişle

insanı düşünebilme yeteneği ile diğer varlıklardan ayıran Descartes, bu özellik olmasaydı insanla hayvanın eşit konuma sahip olabileceğine işaret etmektedir (1998, s. 25-28). Ona göre hayvanların insanlar gibi dil kullanımını becerisine sahip olamamasının sebebi de düşünme yetisinden yoksun olmalarıdır (Descartes, 1998, s. 29-30).

On dokuzuncu yüzyıl düşünürlerinden Jeremy Bentham'a göre (2017), hayvanlarla ilgili asıl ilgilenilmesi gereken konu onların düşünebilmeleri veya konuşabilmeleri değil, acı çekebilme yetilerinin olup olmadığıdır. Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren daha fazla gündeme gelmeye başlayan ve farklı düşünürlerin görüşleriyle zenginleşen hayvan çalışmaları alanının önde gelen isimlerinden biri olan Peter Singer, Bentham'ın bu görüşünü şu şekilde yorumlamaktadır:

Bentham, acı çekme ya da haz duyma kapasitesine sahip bütün varlıkların çıkarlarını önemsememiz gerektiğini öne sürerken, akıl ya da dil yetisini ölçüt olarak çekenlerin yaptığı gibi, herhangi bir çıkarı önemseme alanından dışlanmış olmaz. Acı çekme ya da haz duyma kapasitesi herhangi bir çıkara sahip olmanın önkoşuludur; yani ancak bu koşul sağlanırsa çıkarlardan anlamlı bir biçimde bahsetmeye başlayabiliriz. (2005, s. 45)

Hayvan çalışmaları alanında eşit önemseme ilkesini öne süren ve bunun acı çekebilme yetisi olanlara uygulanması gerektiğini savunan Singer, ilk olarak Richard D. Ryder tarafından kullanılan "türçülük" kavramını (1998, s. 320), "Bir kişinin kendi biyolojik türlerinin çıkarları lehine ve diğer biyolojik türlerin çıkarları aleyhine, önyargılı ya da yanlı davranması" şeklinde tanımlamıştır (2005, s. 44). Hayvan çalışmaları alanındaki bir başka önde gelen isim olan Tom Regan, yaşam öznesi olan bazı hayvanların da (özellikle memeliler ve kuşlar) insanlar gibi içsel değere sahip olduklarını, saygıyla davranılmayı hak ettiklerini ve nesneleştirilmeye maruz kalmamaları gerektiğini savunmaktadır. Regan, "Hayvanları ister gıda, ister giyim, ister eğlence ya da araştırma amacıyla sömürüyor olalım, hayvan hakları hakikatinin gerektirdiği şey, [hayvanların yaşam koşullarının iyileştirilmesi anlamında] kafeslerin genişletilmesi değil, kafeslerin tamamen boşaltılmasıdır." şeklindeki sözleriyle görüşlerini ifade etmektedir (2007, s. 94). Ancak Akıllı ve Balcı, bu doktrini sadece bilişsel becerileri ileri düzeyde olan hayvanlar için geçerli olması, diğer tüm hayvanları göz ardı etmesi ve hayvanlar arasında bir ayrımcılığa yol açması gerekçesiyle insanmerkezci bulmaktadırlar (2018, s. 130).

Günümüzde eleştirel hayvan çalışmaları alanı, insanmerkezcilik anlayışını reddetmeyi temel bir ilke olarak kabul eden ve çokdisiplinli bir yelpazeden doğan ekoeleştiri ile yaklaşık, eş zamanlı olarak gelişmiştir. Sinan Akıllı (2017), hayvanlar üzerinde bir insan hegemonyası olduğunu vurgulamakla beraber bu durumun zamanla dönüşüme uğrayacağına dair umut verici gelişmelerin yaşandığına işaret etmektedir. Akıllı, görüşünü şu ifadelerle desteklemektedir: “Evet, Hayvan Çalışmaları ‘insan-merkezci’ olmaktan kurtulabilir. Umut vericidir ki, daha şimdiden felsefi ve kuramsal yaklaşımlarla insanın hayvanlara karşı ahlaki sorumluluğunu ve hayvan hakları aktivizmini birbirinden ayıran uçurum yavaşça da olsa daralmaya ve bu kutuplar birbirine yaklaşmaya başlamıştır” (2017, s. 70-71). Özdoğan, Tatari ve Bilgin’e göre hayvan çalışmaları, insanı genel olarak insan-hayvan, doğa-kültür, canlı-cansız gibi ikiliklerin ötesinde düşünmeye sevk etmektedir (2021, s. 14).

Hayvan çalışmaları alanının insanmerkezci olmaktan kurtulabilmesi için doğadaki canlılararası ilişkilerin yeniden anlamlandırılması gerekmektedir. Dolayısıyla sözü edilen çalışma alanının posthümanizm ile olan kesişimi tam da burada başlamaktadır. Braidotti, “İnsanmerkezcilik sonrası, türlerarası hiyerarşi ve her şeyin ölçüsü olarak tek, standart ortak bir ‘Erkek-insan’ mefhumunu yerinden eder. Böylece açılan ontolojik boşluğa diğer türler doluşacaktır.” (2014, s. 79) sözleriyle posthüman hayvan çalışmaları alanının rotasını belirlemiştir.

Posthümanist yaklaşımı benimsemediğini açıkça dile getirmesine rağmen bu alanın gelişimine önemli katkılar sunan Donna Haraway, “Genel olarak, insanın yoldaş hayvanlarını yemediği (ya da onlar tarafından yenmediği) söylenebilir; ve insanın, yiyeceklere karşı beslediği sömürgeci, etno-santrik, tarihdışı tavrı kırması da epey zordur.” sözleriyle insan-hayvan yoldaşlığına ilişkin bakış açısını ortaya koymuştur (2010, s. 234). Günümüzde iç içe geçmiş bir hâlde bulunan insan hayvan ilişkilerinin yoldaşlık kavramı üzerinden nasıl yeniden ele alınacağına ilişkin görüşlere posthümanist yaklaşım ev sahipliği yapmaya başlamıştır. Geliştirilen teorilerin pratikteki yansımaları, bu yaklaşımın yaygınlaşması hâlinde izlenebilecek duruma evrilecektir.

Diğer taraftan, Cary Wolfe, hayvan çalışmalarının toplumsal cinsiyet ve sınıflar arası mücadele gibi alanlarla olan dirsek temasını vurgulayarak kültürel çalışmaların hayvanı nesne konumundan özne konumuna alması gerektiğini önermektedir (2021, s. 62-64). Tam da bu noktada, hayvanların da insanlara benzer biçimde heyecan, stres ve sevgi gibi duygular ile fiziksel

ve ruhsal acılar yaşadığına ilişkin araştırma bulguları dikkat çekicidir (Rifkin, 2008).

Aristoteles'in insanı en üstte gören hiyerarşik sınıflandırmasının yerine Nayar'ın deyimiyle "insanhayvan" (2014, s. 5) algısının yerleşebilmesi için ilk olarak bu sınıflandırmanın ve hayvanlardan ekonomik, sosyokültürel ve dinî olarak faydalanma yaklaşımının ortadan kalkması gerekir. Post-hümanizmi benimseyen ve bütün canlılara eşit gözle bakabilecek olan bir çözüm üretilip üretilemeyeceği sorunsalı üzerine düşünüldüğünde, yapay zekânın olayları daha maddesel ve objektif inceleyebileceği varsayılabilir. İnsan, hayvanlarda bulunmayan zekâ, konuşma ve düşünme gibi özelliklerinden güç alarak doğal ve beşerî bilimlerle ilgili bütün araştırmalarında kendi çıkar ve ihtiyaçlarını merkeze koyma eğilimindedir. Nitekim, insanlar içerisinde bulunduğu kültürler sayesinde bu eğilimi göstermeye cesaret bulur. Oysaki yapay zekânın ne ekonomik çıkarlardan ne de sosyokültürel dinamiklerden doğan kendini merkeze koyma ihtiyacı yoktur. Dolayısıyla her ne kadar yapay zekâyı kodlayan insan ise de yapay zekâ kendi kendini geliştirebilecek seviyeye evrilebilir ve bu hâlde posthümanist yaklaşımı destekleyici ve bütün canlıları hiyerarşi olmaksızın kapsayacak bir kültürün yaratıcısı olabilir.

Eleştirel hayvan çalışmaları ve engellilik araştırmaları, benzer tarihlerde, yaklaşık olarak geçtiğimiz yüzyılın son çeyreğinde gelişmeye başlamış hareketlerdir. Bu iki disiplin bir süre sonra etrafındaki diğer mücadele yürütenlerle diyaloga girmişse de engelli bireyler ve hayvanlar arasında hayatın her alanında günümüze kadar iç içe geçmiş bir ilişkilene olduğu hâlde, birbirlerine mesafeli davranmışlardır. Wolfe, son on yılda ortaya çıkan disiplinlerarası kültürel çalışmaların çeşitli çağdaş alanlarından, felsefi olarak en iddialı ve etik açıdan en zorlayıcı ikilinin Hayvan Çalışmaları ve Engellilik Çalışmaları olduğunu iddia etmektedir (2008, s. 110). Engellilik araştırmaları ve eleştirel hayvan çalışmaları alanları arasında bir mesafenin oluşmasında, eleştirel hayvan çalışmaları denince akla gelen ilk isimlerden biri olan Singer'ın engelli doğan bebeklerle ilgili net ifadelerinin büyük bir rol oynadığı düşünülmektedir.

Singer, acı çekebilen hayvanları denek olarak kullanmaktansa belli bir zekâ seviyesinin altında doğan ve gelişmesi mümkün olmayan engelli bebekler üzerinde çalışmalar yürütülmesini daha faydacı bir yaklaşım olarak değerlendirmekte ve öldürülmesinde bir sakınca görmemektedir (2005). Singer bu konuyu şöyle detaylandırmıştır:

Örneğin bir şempanze, köpek ya da domuz, ciddi derecede zihinsel özürlü bir bebek ya da ileri derecede demanslı bir yaşlıya göre, daha yüksek bir kendinin farkında olma ve başkalarıyla anlamlı ilişkiler kurma düzeyine sahiptir. Dolayısıyla, yaşama hakkını bu özelliklere dayandıracaksak bu hayvanlara da en az zihinsel özürlü ve demanslı insanlara tanıdığımız kadar, hatta daha fazla yaşama hakkı tanınmalıdır. (2005, s. 58)

Engelli aktivist ve hak savunucusu Harriet M. Johnson, bu yaklaşım uygulansaydı muhtemelen doğduğu sırada öldürüleceğini ancak şu anda hayattan zevk alarak yaşayabilir durumda olduğunu ifade ederek Singer'a itiraz etmiştir (2013, s. 507). Gerçekten de Singer'ın bu tutumu engelliler tarafından farklı bölgelerde ve çeşitli zamanlarda tepkiyle karşılanmıştır. Singer, 1999 yılında Princeton Üniversitesinde öğretim üyesi olarak atanmasının ardından ilk gün tekerlekli sandalyeli öğrenciler tarafından protesto edilmiştir. Benzer şekilde, 2020 yılında Yeni Zelanda'da yapacağı bir konuşma, engelli bebelere yönelik görüşleri nedeniyle tepkiler üzerine iptal edilmiştir (The Guardian, 2020).

Engellilik araştırmaları ile eleştirel hayvan çalışmaları alanlarının mesafeli oluşunda engellilerin geçmişten gelen kültürel kodların bir uzantısı olarak farklı hayvanlara benzetilmesi suretiyle hakarete uğraması önemlidir (Taylor, 2011, s. 191-193). Ayrıca Batı uygarlıklarında tıpkı hayvanlar gibi çeşitli dönemlerde sergilenmeleri ve ucube olarak nitelenmeleri de kayda değer bir etkidir (Ancet, 2010, s. 57-60). Engellilerin içsel bir değere sahip olarak insan onuruna ve haysiyetine yaraşır bir hayat sürmeleri yönündeki insan hakları yaklaşımı, bu iki alan arasındaki benzerliklerin görülmesini zorlaştırmaktadır. Stephanie Jenkins, toplumun engellilerle hayvanlara yönelik benzer yaklaşımlar içerisinde olduğunu kabul etmenin engellilerin insanlıktan çıkarılma endişesi duymasına neden olabileceğini hatırlatmaktadır (2020, s. 103).

Anthony J. Nocella, hayvanlar ve engelli insanların bir suç işledikleri veya kâr amacı güttükleri için değil, farklı olmaları ve özne yerine bir meta olarak tanındıkları için ayrıştırıldığını; bir disiplin olarak engellilik çalışmalarının ise farklılığı, benzersizliği ve karşılıklı bağımlılığı savunması yoluyla hayvan çalışmalarıyla olan yakınlığını vurgulamaktadır (2017, s. 150-152). Dolayısıyla Nocella, eylem ve söylemleri yoluyla engelli bireyleri kendilerinden aşağıda görerek normalin dışında tutan üstün insan davranışlarını açıklamak üzere kullanılan sağlamlılık kavramıyla insanların

hayvanlardan daha önemli ve üstün olduğunu savunan türçülük kavramının yakınlığına işaret etmektedir (2017, s. 150-152).

Engelli bireylerin hayvanlarla olan iç içe gelişmiş ilişkileriyle bağımsızlık söylemleri arasında güçlü bir dolanıklık söz konusudur. Engellilik hareketinde sosyal model olarak bilinen yaklaşımın geliştiricilerinden Oliver, engelliler için bağımsızlığın ne anlama geldiği hakkında şunlara dikkat çekmiştir:

Profesyoneller bağımsızlığı yıkama, giyinme, tuvalet yapma, yemek pişirme ve yardım almadan yemek yeme gibi öz bakım faaliyetleri açısından tanımlama eğilimindedir. Bununla birlikte, engelli insanlar bağımsızlığı farklı bir şekilde tanımlarlar. Bağımsızlığı tek başına veya yardım almadan bir şeyler yapmak yerine, kişinin hayatı hakkında kontrol sağlama ve karar verme yeteneği olarak görürler. (1990, s. 91)

Banu Altunay Arslantekin ise görme engelliler için bağımsızlığı “Görme yetersizliği olan kişilerin kendi kendine yeten, bağımsız bir kişi haline gelmesi, sosyal ihtiyaçlarını ve yükümlülüklerini karşılama, büyük ölçüde hareket özgürlüğüne dayanmaktadır.” şeklinde ele almıştır (2015, s. 37). Altunay Arslantekin bu tanımı her ne kadar görme engelliler için yapmışsa da kendisinin uzmanlık alanının özel eğitim olduğu dikkate alındığında, bu alanda bağımsızlığa ilişkin kabul gören bir bakış açısını yansıttığı söylenebilir. Sunaura Taylor ise bağımsızlığın, saf kendi kendine yeterlilikten ziyade seçim ve medeni haklarla ilgili olduğunu öne sürmektedir (2011, s. 199-200). Tüm bu görüşlerden yola çıkılacak olursa engellilerin bakış açısından bağımsızlık denilince akla ilk olarak kendi kendine yetebilme ve kararlarını alabilme gibi kavramlar gelmektedir.

Engellilerin yararlandığı hizmet veya rehber hayvanları ile bağımsızlık kavramı, birbiriyle ilişkili hâlde ele alınmayı gerektirmektedir. Amerikan Engelliler Yasası'na göre bir hizmet hayvanı, iş yapmak için bireysel olarak eğitilmiş bir köpek veya minyatür attır (Price, 2017). Dolayısıyla bu hayvanlar yasal olarak restoranlara, mağazalara, okullara ve kamu binalarına girebilir, uçak ve otobüs gibi toplu taşıma araçlarına binebilir, evcil hayvanlara izin verilmeyen konutlarda yaşayabilir (Price, 2017). Kelly Oliver'e göre hizmet hayvanları, insan ortakları için ışıkları açmaktan veya anahtarları almaktan çok daha fazlasını yapmasına ve evde bir hayvanla yaşamanın zihinsel ve fiziksel sağlığa faydalarına dair artan kanıtlara rağmen insanların hayvanlarla olan psikolojik ve duygusal ilişkileri onları mülkiyet biçimlerine indirgeyen yasalarla sınırlandırılmaya devam etmektedir. Örneğin hizmet

hayvanlarıyla tekerlekli sandalyelerin işlev bakımından benzerliğine ilişkin resmî raporlara rastlanmaktadır (Oliver K., 2020, s. 112).

Rehber Köpekler Derneği Başkanı Nurdeniz Tunçer, rehber köpekler hakkında şu değerlendirmeyi yapmıştır:

Rehber köpekler bir görme engellinin gören gözleridir, yoldaşlık eden en yakın arkadaşlarıdır. Rehber Köpekler, uzun ve kapsamlı bir eğitimden geçtikten sonra görme engelli bireylere her ortamda eşlik eden, güvenli ve bağımsız hareketliliğe olanak tanıyan özel köpeklerdir. Özel olarak eğitilmiş bu köpekler, görme engellilerin hareket kabiliyetlerini artırmalarına, günlük ihtiyaçlarını karşılayabilecek rahatlıkta dolaşmalarına yardımcı olur. (aktaran Akın, 2020)

Tunçer, Türkiye’de rehber olamayan köpeklerin terapi hayvanı şeklinde hizmet vermesi için çalıştıklarını ifade etmiştir (aktaran Akın, 2020). Rehber Köpekler Derneği, Türkiye’de rehber köpekler erişilebilirlik yasasının çıkması için girişimlerini sürdürmektedir (Öztürk, 2022). Öte yandan Amerika’da bulunan Guide Horse Foundation, rehber at programı için kör gönüllülerle deneysel olarak çalışmakta; bu çalışmaya katılacak kişilerde kırsal bölgelerde yaşama, insan yardımı olmadan kendi başına hareket edebilme ve başarılı bir şekilde yön tayini yapabilme gibi özellikler aramaktadır (The Guide Horse Foundation).

Oliver’in (1990), Altunay Arslantekin’in (2015) ve Taylor’un (2011) bağımsızlığa yaklaşımları ışığında, rehber veya hizmet hayvanı ile yaşayan engelli bireylerin hareket özgürlüğü kazanarak kendi kendine yeten bireyler hâline geldikleri söylenebilir. Bununla birlikte sözü edilen ilişkinin bağımsızlık mı yoksa karşılıklı bağımlılık olarak mı ele alınacağı sorunsalı, üzerine düşünölmeye değerdir. Böyle bir konu hakkında fikir yürütölebilmesi için ilk olarak hizmet veya rehber hayvanlarına hangi açıdan bakılacağına karar verilmesi gerekir. Şayet hizmet hayvanları tekerlekli sandalye gibi bir araçla özdeşleştirilirse engellilerin bu hayvanlara olan bağımlılığı, bağımsızlıklarından ödün vermelerini gerekli kılmayacaktır. Bir diğere deyişle, rehber köpekler ekipman olarak kabul edilirse o zaman engellilerin bu hayvanlarla olan ilişkisi, uçaklara veya gözlöklere olan bağımlılıktan daha fazla bağımsızlığı tehlikeye atmayacaktır (Oliver K., 2020, s. 115-116). Bununla birlikte Oliver (2020, s. 113), Hizmet hayvanlarını yalnızca kullanılacak ekipman olarak görmek ve engelli insanları ideal bir normla ölçöldüğünde eksik veya kusurlu olarak ele almak yerine, her ikisini de birbirleriyle ilişkilerinde tekil olarak kendini gösteren olumlu bir değere sahip olarak düşünmek gerektiğini

vurgulamaktadır. Öte yandan, engelli bir kişinin rehber köpekle yaşamayı tercih etme hakkı olmasına rağmen bir köpeğin engelli birine rehberlik yapıp yapmama tercihinin olmaması, söz konusu ilişkinin insanmerkezciliğin izlerini taşıyıp taşımadığı sorusunu akla getirmektedir. Örneğin bir köpeğin rehberlik yaptığı engelli kişi toplantıdayken onu salonun bir köşesinde saatlerce beklemeye programlanacak şekilde eğitilmesi, Haraway'ın (2010) yoldaş türler arasında konumlandığı köpeklerin engellilerle olan ilişkisinde köpeğin yoldaş bir özne mi yoksa bir nesne mi olduğu ikircikliğini gündeme getirmektedir. Genellikle hizmet veya rehber hayvanlarına, yerine getirilen görevlerin insanların performansını nasıl artırdığı açısından değer verilir. Dolayısıyla karşılıklı faydaya dayalı olmayan ve yalnızca insanın çıkarına yönelik gelişmiş bir ilişki söz konusudur.

Engellilik ve hayvan çalışmaları ilişkisinde engelli hayvanların varlığının kabul edilmesi sorunsalı önemli bir yer tutmaktadır. Yaygın olan insanmerkezci bir yaklaşıma göre hayvanların içsel bir değere sahip olmadığı düşünülmekte ve kullanılabilir bir mal olarak değer görmektedir. Bu hayvan engelli olması hâlinde daha değersiz hâle gelmektedir. Taylor, et endüstrisinde kullanılan tavuk, inek ve domuzların sakatlayıcı uygulamalara maruz kaldığını hatırlatarak insanın sakat bir hayvana onun için doğal sürecin ölmek olduğu şeklinde yaklaştığını, bir diğer deyişle yaşayan sakat bir hayvanın normalin dışına çıkarak doğal olmayan bir hâle geldiğini düşündüğünü ifade etmektedir (2020, s. 24). Taylor, insanın kendi çıkarı için sakatladığı bu hayvanları kaderine terk etmeyerek onların hayatlarını daha iyi şartlarda idame edebilmelerini sağlayacak araç-gereçleri yaygınlaştırması gerektiğini vurgulayarak hayvanlar için üretilen protezlerin varlığından söz etmektedir (2020, s. 24). Atakan Baş ve Saygın Yücekule, "hareket engelli hayvanlar için protez, ortez ve yürüteç yapım çalışmalarının hâlâ insanlar için yapılan çalışmalara oranla yeterli sayıya ulaşmadığı" değerlendirmesinde bulunmuş; bu ürünlerin üç boyutlu yazıcılar kullanılarak daha kısa sürede üretilebileceği ve gerekli düzeltmelerin daha kolay yapılabileceği bulgularına ulaşmıştır (2018, s. 14-15).

Son yıllarda engelli hayvanların bakımını üstlenen kişi ve kurumların bu çabaları ilgi çekmeye başlamıştır. Nicole R. Pallotta'nın sonradan felçli hâle gelen köpeği Alec ile olan deneyimini anlattığı makalesi ilgi çekicidir (2019). Pallotta, Alec'i iyileştirmeye dönük çabalarının veterinerler tarafından dahi ilginç ve anlamsız karşılandığını vurgulamış, erişilebilir biçimde hareket edebilmesi için tekerlekli sandalye temin ettiğini ve kaslarının kuvvetlenebilmesi için yüzmeye götürdüğünü paylaşmış, onun yeni

durumuna hızlı bir şekilde ayak uydurarak gösterdiği yaşama sevincinin kendisini çok etkilediğini dile getirmiş ve ayrıca bu sayede engellilerin karşılaştığı erişilebilirlik sorunlarına dair farkındalığının arttığını ifade etmiştir (2019, s. 86-88). Türkiye’de bulunan Engelli Hayvanları Koruma ve Hayvan Hakları Derneği’nin kurucusu Çağrı Sert, verdiği röportajda engelli hayvanlarla tanıştıktan sonra hayata bakış açısının değiştiğini şu sözlerle ifade etmiştir:

Engelli hayvanlarla çalışmaya başlayınca fark ettim ki insanlar olarak en ufak bir şeyde korkunç, abartılı tepkiler veriyoruz. Bir olayı, durumu, sorunu, hastalığı, incinmeyi sanki hayatımızın sonu gelmiş gibi yansıtıyoruz. Çözüm aramıyor, sorunda yani kaybettiğimizde ve muhtemelen geri gelmeyecek olanda kalıyoruz. Çok az kişi içinde olduğu durumu değiştirmek ya da o durumdan çıkmak için gerekli adımları atıyor. Hayvanlarda ise durum çok başka. Ben bunu birlikte yaşadığım Bonnie’den öğrendim; derneğin kurulmasının nedeni de o. (aktaran Boz, 2021)

Stephanie Jenkins, engellilik araştırmaları ile eleştirel hayvan araştırmalarını birleştirerek sağlamlılığı kesişimsel analize dâhil etmenin önemini göstermekte; normal insan kapasitesi ahlaki statü ile eşdeğer görüldüğünden, türçülük ve sağlamlılık arasındaki etkileşimin bu statünün sınırlarını yeniden ele almak için benzersiz bir öneme sahip olduğunu vurgulamaktadır (2020, s. 95-96). Bir başka tabirle, ahlaki ötekinin inşasında türçülüğün ve sağlamlılığın karşılıklı varlığı yok sayıldıkça, hayal edilen kapasitelere ulaşmış insan ideali yerinde kalmaya devam edecektir. Hiyerarşiye dayalı olmayan ve merkezizetsizliğin yürürlükte olduğu bir düzen tasavvur eden posthümanist yaklaşım, insanın güçlü bir eyleyici olduğunu kabul etmekle birlikte ona insan olmayan diğer canlı ve cansız varlıklara olan etik sorumluluğunu hatırlatır (Ağın, 2020, s. 32). Bu yönüyle posthümanist yaklaşım, engellilik araştırmalarıyla eleştirel hayvan çalışmalarının kesişimselliğini ortaya çıkararak birbiriyle çalışma motivasyonu geliştirmesine fırsat sağlayabilecek teorik altyapıyı haizdir. Zira posthümanizm, insanlık tanımının dışında bırakılan engelliler ve insanmerkezci bir yaklaşıma tabi tutulan hayvanların kendi formlarında oluşan eyleyciliğini kabul etmeyi gerektirir (Barad, 2007). Ayrıca bu yaklaşım insan-hayvan ilişkisinin iç içeliğini, melezliğini ve karşılıklı bağımlılığını da hatırlatır (Haraway, 2010). Dolayısıyla engellilik çalışmaları sağlamlılıkla ve eleştirel hayvan çalışmaları türçülükle mücadele ediyorsa *antroposu* oturduğu üstünlük tahtından indirmeyi idealize eden posthümanist yaklaşım, bu çabaların daha hızlı sonuç verebilmesini sağlayabilir.

BÖLÜM III
TÜRKİYE'DE ENGELLİLİK
VE
POSTHÜMANİZM

Engelli mevzuatı ve posthümanizm

Türkiye’de engellilere yönelik hukuki düzenlemelerin modern anlamda 1961 Anayasası ile özel eğitim alanında gerçekleştiği söylenebilir (Çitil ve Üçüncü, 2018, s. 153-155). 2000’li yıllara gelindiğinde ise gerek engelliler alanında faaliyet yürüten sivil toplum kuruluşlarının baskısı ve gerekse de AB müktesebatına uyum çerçevesinde Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun yürürlüğe girmiştir (2005). Öte yandan uluslararası alanda engellilere yönelik yasal düzenlemeler anlamında ilk kapsamlı metin, Birleşmiş Milletler (BM) tarafından Sakat Kişilerin Hakları Beyannamesi adıyla yayımlanmış (1975) ve 1982 yılı, Engelliler Yılı olarak ilan edilmiştir (Çitil ve Üçüncü, 2018, s. 145). İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (1948) ve sonrasında imzaya açılan diğer belgeler, tüm insanların hak ve özgürlüklerini korumayı vaat etmiştir. Ancak bu dokümanların engellilik alanına dair yapılması gereken düzenlemelere ilişkin bakış açısı sunamadığı düşüncesinden hareketle, ilerleyen yıllarda engelliler alanında faaliyet yürüten sivil toplum kuruluşları ve aktivistler tarafından yalnızca engelliliği esas alan bir sözleşmenin gereği savunulmuştur (Gül, 2015, s. 32-33). Dolayısıyla yeni bin yılın ilk kapsamlı uluslararası yasal dokümanı, BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme adıyla 2006 yılında imzaya açılmıştır. Türkiye için bu Sözleşmenin yürürlüğe girişi tarihi 2009’dur. Devamında ise Türkiye, 2005 yılında yürürlüğe koyduğu Kanun’u adı geçen belgeye uyumlu hâle getirerek Engelliler Hakkında Kanun (2014) adıyla kapsamlı bir mevzuat düzenlemesi yapmıştır. Ayrıca tüm yasal metinlerde geçen “özürlü” kelimesi “engelli” ifadesiyle değiştirilmiştir (2013).

Geçtiğimiz yüzyılın ikinci yarısından itibaren normal insan tanımının dışında kalan kesimlerin hak mücadelelerinin ivme kazandığı bir dönemde teorik alt yapısını oluşturmaya başlayan ve kapsamlı bir sözleşmenin imzalanmasını sağlayarak en somut kazanımını elde eden hak temelli engellilik hareketi, hâlen enerjisinin büyük bölümünü mevzuat kaynaklı haklarını kullanmaya sarf etmektedir. Ne var ki hızlı yaşamaya ve etkin zaman yönetimine programlı bir düzenin yerleşik hâle gelmesi, fiziksel ve zihinsel sağlık arzusu ve kalkınma temelli ekonomik pratiklere bağlı olarak kuzey ve güney yarı küre arasındaki gelir eşitsizliği gibi nedenlerle Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme’nin uygulamada yeterli karşılığı

bulabildiğini söylemek mümkün değildir. Şüphesiz, BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme uzun yıllara dayanan bir birikimin ürünü olarak geniş bir vizyon sunmaktadır. Gelgelelim tam da posthümanizm ve transhümanizm gibi bakış açıları üzerinden insanın geleceğinin ne olabileceği, insan olmanın gerektirdiği etik sorumluluklar ve yeniden bir insan tanımı yapılıp yapılamayacağı gibi tartışmalar gündemi işgal ettiğinden, insan haklarını korumaya dayalı tüm dokümanların çağın gerekliliklerini hangi oranda karşıladığı sorgulanmaktadır.

Türkiye, uzun yıllar boyunca tıbbi modelin etkisinde kalmıştır. Hâlen BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme ile çevresel etmenleri de dikkate alan bir bakış açısı geliştirmeye çabalamaktadır. Ancak insanın her yönüyle yeniden ele alındığı bir dönemde Türkiye'nin engelliliğe dair kapsayıcı bir yaklaşım ortaya koyabilmesi, güncel engellilik tartışmalarının yapılabilmesine zemin hazırlanması ve yürürlükte olan engelliliğe dair yasal dokümanların günün koşullarına göre revize edilerek ve kesişimselliği dikkate alarak güncellenmesine bağlıdır. Kitabın bu bölümünde, 2005 yılında yürürlüğe giren Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, 2006 yılında imzaya açılan Birleşmiş Milletler Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme ve 2014 yılında bu Sözleşme'ye uyumlu hâle getirilen Engelliler Kanunu'nun engelliliğe yaklaşımı incelenmiştir. Söz konusu üç yasal doküman mukayese edilerek engellilik mevzuatının posthümanizme yönelebilmesi için nasıl bir yapıya sahip olması gerektiği üzerine değerlendirmeler yapılmıştır.

Gerek hızla etki alanı artan engellilik hareketinin baskı unsuru olmayı başarabilmesi ve gerekse de Türkiye'nin Batı'ya dönük politikalarının bir sonucu olarak 2005 yılında engelliliğe dair ilk kapsamlı yasal metin olan Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun yürürlüğe girmiştir.

Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun (2005) posthümanist bakış açısıyla incelendiğinde, bu dokümanda tıbbi ve geleneksel modelin izlerine bariz biçimde rastlandığı, engellilerin toplumsal yaşama katılımına vurgu yapıldığı ve temel haklardan ayrımcılığa uğramaksızın ve kendilerine uygun düzenlemeler yapılarak yararlanmaları gerektiğine değinildiği görülmüştür.

Çoğunlukla geleneksel bakış açısını ve tıbbi modeli yansıtan söz konusu Kanun Hükmünde Kararname hem dönemin uzun süre içerisinde yerleşmiş toplum yapısını yansıtmaması hem de engelliliğe ilişkin hakları güvence altına

alma çabasıyla önemli bir yere sahip olmuştur. Ancak hak temelliliği daha fazla esas alan uluslararası bir Sözleşme'nin tamamlanıp ülkelerin imzasına açılması için çok fazla beklenmemiştir.

Birleşmiş Milletler Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'nin, içerisinde bulunduğumuz yüzyılda şimdiye kadar engellilik hareketinin elde ettiği en somut kazanım olduğu rahatlıkla söylenebilir. 1970'lerden itibaren Birleşmiş Milletler nezdinde girilen lobi çalışmalarının bir ürünü olan bu Sözleşme, 2008 yılında yürürlüğe girmiştir.

Engelliliğe ilişkin en kapsamlı yasal düzenlemesini 2005 yılında yapan Türkiye, bundan dört sene sonra, 2009'da, Birleşmiş Milletler Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'ye taraf olma sürecini tamamlamıştır. Bunu takiben politikalarını ve yasal düzenlemelerini BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'ye uyarlamaya çalışan Türkiye'de 2011 yılında Başbakanlığa bağlı Özürlüler İdaresi kapatılarak T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı bünyesinde Özürlüler ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü kurulmuştur. Daha sonra yürürlüğe giren kanun ve kanun hükmünde kararnamelerde yer alan Engelli Bireylere Yönelik İbarelerin Değiştirilmesi Amacıyla Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ile 'sakat', 'çürük' ve 'özürlü' gibi ifadeler, 'engelli' olarak değiştirilmiştir (2013). Ardından 2005'te yürürlüğe giren Kanun'da köklü bir değişiklik yapılmış ve günümüzde hâlen yürürlükte olan Engelliler Kanunu kabul edilmiştir (2014).

2005 ile 2014 yılları arasında Türkiye'de yürürlüğe giren üç yasal dokümanın birbiriyle benzeyen ve ayrışan yönleri bulunmaktadır. Bu durum, ülkede engelliliğe ilişkin yaşanan paradigma değişikliklerini ve engelli hak savunucularının bu değişimdeki rolünü göstermektedir. Tam da bu aşamada engelliliğe ilişkin üç yasal dokümanın posthümanist bakışla eleştirisinin yapılmasına gerek vardır.

Yerleşik hâle geçen insanlar örgütlenerek devlet kurumunu ortaya çıkarmıştır. Buna paralel olarak bir arada ve düzen içinde yaşayabilmek için birçok yasal metin geliştirmişlerdir. Bu metinler, günün şartlarına ve toplumun ihtiyaçlarına göre yeniden yapılandırılabilir. Şüphesiz bu değişikliklerin gündeme gelmesi genellikle hak talep eden kesimlerin yoğun şekilde mücadele etmesi ile mümkün olmaktadır. Engelliliğe ilişkin yürürlüğe giren yasal metinler de engelli bireylerin hak mücadelesi neticesinde elde edilmiş somut kazanımlardır.

Yürürlükte olan yasal metinlerin birçoğunda engellilik, geleneksel ve tıbbi modelin izlerini taşıyor şekilde tanımlanmıştır. ‘Muhtaçlık’, ‘düşkünlük’, ‘yetersizlik’ gibi ifadeler yaygın olarak kullanılmıştır. Son dönemde ise devletin sağladığı sosyal desteklerden yararlanabileceklerin belirlenmesi amacıyla geliştirilen yasal düzenlemelerde kişinin yeti yitimlerine ve yeteneklerine vurgu yapılmıştır. Temel hak ve özgürlüklerin kullanımı bağlamında kapsayıcılığı hedefleyen metinlerde ise engellilik çevresel düzenlemelerin yerine getirilememesinden kaynaklanan bir durum olarak ifade edilmiştir. Bir başka deyişle, insan haklarına ilişkin belgelerde engelliliğin katı bir tanımının yapılmasından özenle kaçınılmaktadır. Engellilere yönelik sağlanan hak ve hizmetlerden kimlerin yararlanabileceğinin ifade edildiği metinlerde ise bu kişilere yönelik sınırların çizilmesine hassasiyet gösterilmektedir.

Engelliliğin söz konusu mevzuatlarda nasıl tanımlandığı hakkında detaylara geçmeden önce Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun’un adı üzerinde durmakta yarar vardır. Kanun’un adında ve içeriğinde geçen ‘özürlü’ kelimesi, Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlüğü’nde “kusurlu olan, defolu” anlamlarına gelmektedir (TDK). Türkiye’de ‘özürlü’, ‘engelli’, ‘sakat’ gibi engellilerin genelini tanımlayan ifadelerin yanı sıra ‘kör’ ve ‘sağır’ ve benzeri tanımlamalar da mevcuttur. İçerisinde yaşadığımız coğrafyada engellilik tarihi incelendiğinde, dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan uygarlıklara benzer biçimde insanlar, engelli bireyi kendisinden olmayan ve daha aşağıda bir yerde konumlandırmıştır. İnsanlık gerek tutum ve davranışlarıyla ve gerekse söylemleriyle engellilerin bu konumunu günümüze kadar getirmiştir. Dolayısıyla geçmişte yeti yitimini tanımlamak üzere kullanılan söz konusu ifadeler bugün engelli bireyler arasında bir kesim tarafından aşağılama ve hakaret olarak algılanmaktadır. Türkiye’de uzun süre yasal metinlerde ve engellilik literatüründe ‘özürlü’ ifadesi kullanılmış, bugün ise aynı tanımlamalar için ‘engelli’ ifadesine başvurulmuştur. Öte yandan özel eğitim literatüründe ise son yıllarda ‘özel gereksinimli’ ifadesi yaygınlaşmaktadır. Körlüğü, sağırlığı, sakatlığı ve diğerlerini bir kimlik olarak tanımlayan aktivistler ve sivil toplum temsilcileri ise engelliliği tanımlamak üzere ortaya konan yeni ifadelerin var oluş biçimleriyle çeliştiğini, bu değişikliğin toplumun kendilerini görmek istedikleri yeni bir kalıba sokmaya çalışmaktan ibaret olduğunu ifade etmektedirler. Bu yüzden hâlâ Türkiye Sakatlar Konfederasyonu, Türkiye Körler Federasyonu, Türkiye Sağırlar Millî Federasyonu ve Altı Nokta Körler Derneği gibi yapılar varlıklarını

sürdürmektedir. Bu kuruluşlar, kör, sağır, sakat gibi ifadelerin yarattığı olumsuz önyargıların giderilmesi ve kendilerinin oldukları gibi tanımlanması için mücadelelerine devam etmektedir.

Günümüzde yeti yitimlerinin nasıl tanımlanacağı noktasında hâlen uzlaşmaya varılamamıştır. Olumsuz olarak algılanan kelimelerin yarattığı önyargılardan kurtularak yeni bir kavram arayışı içerisinde olanlar ile mevcut sözcüklerin kendilerini tanımlamada en doğru ifadeler olduğunu dile getirenlerin fikir ayrılıkları devam etmektedir. Şu an için bu tanımlamaların yasal metinlerde ‘engelli’ ifadesiyle değişmesi yönündeki görüş ağırlıktadır ve devlet tarafından desteklenmektedir. Bununla birlikte ‘sakatlık’, ‘körlük’ ve ‘sağırılık’ gibi sözcükleri kullanmaya devam eden sivil toplum temsilcilerinin ve engelli aktivistlerinin varlığı, bu tartışmanın bir süre daha gündemde kalacağını göstermektedir.

Yeti yitimlerinin dilde doğrudan alışlagelen şekilde ifade edilmesinin yarattığı olumsuz çağrışım, engelliliğin toplumlarda aşağı konumda yer edinişiyile paralellik içermektedir. Bu ifadelerin toplumda daha itibarlı görülen ifadelerle değiştirilmesini isteyen engelli kesimin toplumun yarattığı sağlamsı anlayışı içselleştirdiği de söylenebilir. Literatürde içselleştirilmiş sağlamsılık olarak anılmaya başlayan bu kavramı benimseyen engelliler, diğeri engelli insanlarla etkileşim hâlinde bulunmaya isteksiz yaklaşmakta, bunun tavsiye edilmeyen bir seçim olarak yorumlanması anlayışına destek vermektedir (Campbell, 2009, s. 7). Campbell’a göre içselleştirilmiş sağlamsılık, normu taklit etmek için engelli bireyin kendi kimliğinden başka bir kimliği benimsemesi, hatta üstlenmesi gerektiği anlamına gelmektedir (2009, s. 7). Dolayısıyla içselleştirilmiş sağlamsılık davranışını sergileyen engellilerin diğeri engellilerle aynı ortamlarda bulunmama ve kendisini normal olarak göstermeye dair tutum geliştirme eğiliminde olduğu söylenebilir. Buradan engellilerin kendi aralarında topluluklar oluşturarak gettolaşması, sürekli beraber vakit geçirmesi ve kişilerin her ortamda engelli olduklarını göstermek için özel bir çaba harcaması gerektiği gibi anlamlar çıkarılmamalıdır. Eğer kör bir kişiye “Tıpkı gören biri gibi davranıyorsun; ben senin kör olduğunu düşünmüyorum.” denirse ve kör olan kişi de bunu bir iltifat olarak kabul edip mutluluk duyar ve kendisine söylendiği gibi davranma çabası güderse, işte o zaman içselleştirilmiş sağlamsılığı benimsediği savunulabilir. Öte yandan Yener Şişman, farklı bilim dallarının engelliliğe yaklaşım biçimlerinin kullandığı ifadeleri etkilediğini ifade ederek ortak bir tanıma ulaşmanın zorluğunu vurgulamaktadır (2012, s. 69). Ayrıca

yabancı dildeki engelliliği farklı bakış açılarıyla ele alan kelimelerin Türkçeye çevirisi esnasında yaşanan fikir ayrılıkları da Türkiye’de ortak bir engellilik tanımına ulaşmayı güçleştirmektedir (Kahraman Güloğlu, 2022, s. 301-302). Engelliliğin sınırlı bir kategoriye hapsedilmesine itirazda bulunan posthüman engellilik çalışmaları, kişilerin kendilerini ifade ediş biçimine saygı duymakta; hümanizmin ayrıcalıklı sınıfına yükselmeye dönük içselleştirilmiş sağlamcı eylem ve söylemlerine mesafeyle yaklaşmaktadır. Bunun için engelliliğin dilde kalıp yargıların eyleyciliğinden sıyrılmış biçimde ve farklılık vurgusunu öne çıkaran sözcüklerle ifade edilmesi, posthümanist engellilik çalışmalarının savunabileceği bir argümandır.

Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun’un farklı maddelerinde, engellilerden “yardıma ve korunmaya muhtaç”, “normalin dışında”, “düşkün”, “yetersiz” gibi ifadelerle bahsedilmektedir. Ayrıca Kanun metninde “engellilerin türlerine göre meslek analizi”, “engellilerin durumlarına uygun mesleki rehabilitasyon hizmetleri” gibi nitelemeler de bulunmaktadır. Bu ifade ve nitelemeler, engelliliği bir hastalık ve yetersizlik olarak gören tıbbi model ile muhtaçlık algısı üzerinden tanımlayan geleneksel modelin izlerini yansıtmaktadır. Üstelik Sanayi Devrimi sonrasında toplumda üretime katılabilen yetişkin ve sağlıklı insanları nitelemek amacıyla kullanılan ‘normal’ kelimesinin (Davis, 2011, s. 188) kanun metninde yer alması, üstün insan olgusunu yansıtan hümanizm akımının bu normlara uymayanları ötekileştiren bakış açısının bir yansımasıdır. Braidotti, normallığe ilişkin şu değerlendirmede bulunmaktadır:

İnsan normu, normallik, olağan oluş ve normatif oluş demektir. Belli bir insan oluş kipini, İnsana dair aşkın değerler edinen genel bir standart olarak dayatır: Erkekten erillığe ve buradan da insanlığın evrensel formatı olarak insana... Bu standart, cinsiyetlendirilmiş, ırk üzerinden belirlenmiş ve doğal kabul edilmiş ötekilerden kategorik ve nitel olarak ayrı ve teknolojik insan eserine karşıt olarak ortaya konur. (2014, s. 37)

Lennard J. Davis ise normallığe engellilik açısından bakarak şu çıkarımda bulunmaktadır:

Sakat bedeni anlamak için norm kavramına, normal bedene geri dönmek gerekir. Sakatlık yazılarının çoğunda inceleme nesnesi olarak sakat kişiye odaklanılmıştır, tıpkı ırk incelemesinin beyaz olmayan insana odaklanması gibi. Ama dikkatini beyazlığa çeviren yakın dönem ırk araştırmalarında olduğu

gibi, ben de sakatlığın inşasından çok normallığın inşasına odaklanmak istiyorum. Bunu yapmamın nedeni “sorun”un sakat kişiler olmamasıdır; sorun, normallığın sakat kişi “sorunu” yaratacak şekilde inşa edilmesidir. (2011, s. 187)

İnsanlar da dâhil doğadaki tüm varlıkları ortak bir düzlemde ve kendi formlarıyla ele alan posthümanist yaklaşım, insanlar arasında hiyerarşi oluşturan normallik olgusuna karşı çıkararak ve her canlı ve cansız varlığın biricikliğini vurgulayarak farklılık kavramına ulaşır. Yazgünoğlu, “Ne bir makine ne bir nesne ne de bir eksik olan öte-insan, sibernetik, klonlanmış, zombi, toksik, anormal ve tekinsiz bedenlerin bağlantısal ağlarda üretildiği, ilişkisel dönüşümlerin yaşandığı ve oluş hareketlerinin sürdüğü bir alandır; arzuların, hayallerin, söylemlerin ve edebi temsillerin gerçekleştiği yerdir.” sözleriyle posthümanizmin normallığe olan bakış açısını göstermiştir (2021, s. 127). Dolayısıyla günlük yaşantımızda yaygın olarak süregelen durumlardan bahsetmek ve belli ölçütleri tanımlamak için kullandığımız ‘normal’ kelimesinin aslında ne anlama geldiğini düşünerek işe başlamak, posthümanist yaklaşıma giden rotaya girdiğimiz anlamına gelecektir.

BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme ve Engelliler Hakkında Kanun engelliliği topluma tam, etkin ve eşit katılımında engel oluşturan etkenler olarak görmekte, bu bariyerlerin oluşmasında çevresel etkenlere vurgu yapmaktadır. Söz konusu tanım bizleri 1970’li yıllardan itibaren yaygınlaşan ve engelliliğin toplumsal ve çevresel etkenler nedeniyle kaynaklandığını savunan sosyal modele yaklaştırır (Burcu, 2006, s. 62-63). Ayrıca 1990’lı yıllarda gelişme fırsatı bulan ve engellilere yönelik yapılanların herkesin sahip olduğu temel hak ve özgürlüklerin kullanımını sağlamak için düzenlemeler şeklinde açıklayabileceğimiz insan hakları modeline götürür. Engelliliğin tanımlanmasında bireysel deneyimlere vurgu yaparak yalnızca yeti yitimlerinin veya çevresel etkenlerin öne çıkarılmasını yeterli bulmayan biyopsikososyal modelin bu yaklaşımını (Dünya Sağlık Örgütü, 2011, s. 4) yukarıda ifade edilen bakış açılarıyla birlikte ele aldığımızda; engelliliğin, tanımı yapılması güç ve karmaşık bir olgu olduğu sonucuna ulaşılabilir. Tam da bu noktada bizleri zamanın karmaşıklığıyla ilintili bir insansonrası etik anlayışı savunan Braidotti’nin (2019, s. 53) insan haklarını tüm organizmalara uygulamaya çalışan insanmerkezci yaklaşıma şüpheyle bakan düşüncesi karşılar. Buradan baktığımızda, engelliliğin bir tanıma sığdırılarak anlaşılması için çaba sarf etmenin bizi nereye ulaştıracağı ve bunu hangi amaçla yaptığımız belirsiz olabilir. Gerçekten de engelliler sağlamsı bakış açılarına hayatın her alanında maruz kalmakta ve tıp

otoritelerince yapabilecekleri bakımından sınırlandırılmaktadır (Prilleltensky, 2012; Smart ve Smart, 2006). Dolayısıyla engellilerin sağlamcı ve tıbbi bakış etrafında gelişen çevresel etkenler nedeniyle hizmetlere erişim ve temel hakların kullanımı bakımından güçlükler yaşadığı bir gerçektir (Burcu, 2015; Nario-Redmond, 2019; Oliver, 1990).

Günümüzde yeti yitimlerine odaklanmanın sosyal modelin kazanımlarını tehlikeye düşüreceği yönünde güçlü bir görüş mevcuttur (Thomas, 2011, s. 43). Yine de engelliliğin yalnızca çevresel etkenler nedeniyle gerçekleştiğini öne sürmek, yeti yitimlerinin kişisel yaşantılara olan etkisini yok saymak anlamına gelebilmektedir. İçerisinde bulunduğumuz yüzyılda bu karmaşa, engelliliğin kabul gören bir şekilde tanımlanmasını neredeyse imkânsız hâle getirmektedir.

Günümüzde engelliliğin tanımı sosyal destek hizmetlerinden yararlanmayı düzenleyen yasal dokümanlarda, insan haklarını düzenleyen hukuki metinlerde, özel eğitim literatüründe, sosyal bilimlerde ve daha başka alanlarda farklı biçimlerde ele alınmaktadır (Kahraman Güloğlu, 2022; Şişman, 2012). Gerçekten de her bireyin yeti yitiminin hayatını nasıl etkilediği ve içerisinde bulunduğu çevresel koşullar farklı olacağından, kendisiyle ilgili çeşitli bakış açılarını gösteren tanımlar onun yaşam şartlarını ifade etmekte yetersiz kalabilir. Dolayısıyla tüm bu değerlendirmelerden yola çıkılarak posthümanist bir engellilik yaklaşımının engelliliği bir tanıma sığdırma çabasının ötesine geçerek bireysel farklılıkların üzerinde durması gerektiği kanısındayım.

BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'de topluma tam, etkin ve eşit katılımı fiziksel, zihinsel, düşünsel ya da algısal bozuklukların rol oynadığı ifade edilmektedir. Engelliliğe yaklaşımda insan hakları modeli, bozukluk ile engellilik arasındaki sınırın bulanıklığına dikkat çekerek bozukluğun nerede biterek engelliliğin nerede başladığını sorgulamaktadır. Engelli hak savunucusu Engin Yılmaz (2016), birini bozuk ve diğerini sağlam yapanın ne olduğunu sorgulayarak Türkçeye sağlamcılık (*ableism*) (Campbell, 2009, s. 7) olarak çevrilen anlayışın altını çizmektedir. Daha önce de belirtildiği üzere sağlamcılık, en genel şekliyle engelli olmayan bireylerin kendilerini engellilerden üstün olarak görmelerini tanımlayan, önyargılı bir anlayışı ifade etmektedir (Nario-Redmond, 2019). Bu yaklaşımın ayak izlerine hümanizm bakış açısında rastlamak mümkündür. Söz gelimi Sör Thomas Elyot, insanlar arasında anlayış/kavrayış bakımından üstün olanların Tanrı'ya en yakın mertebede konumlandıklarını ve diğerlerini yönetmeye

muktedir olduklarını vurgulayarak insanlar arasındaki hiyerarşinin önemine şu sözlerle değinir:

İnsanlık daha mükemmel bir düzenin varlığına ihtiyaç duyar. Tanrı her insana aynı özellikleri bahşetmemiş, istediğine daha az, istediğine daha fazla vermiştir. O'nun insanlığa bahsettikleri itibarıyla eşit dağılım söz konusu olmadığı gibi, tek bir insan da iyi niteliklerin tümüne sahip değildir. Ruhun onu Tanrı'ya en yakın kılan başlıca özelliği anlayış/kavrayıştır ve bu, Yaradan'ın insanı olmasına sunduğu en büyük hediyedir. Dolayısıyla, bir insan anlayış/kavrayış itibarıyla bir diğerdenden ne kadar üstünse, Yaradan'a o kadar benziyor demektir ki, bu da onun daha üst mertebeye veya aklın ve bilginin ödüllendirildiği yere yükselmesi anlamına gelir. (2010)

Bu hiyerarşide engelliler Tanrı'ya yakın mertebede bulunanların merhametine sığınmakla yetinecek; daha yüksek bir mertebeye erişme ihtimali mevzubahis dahi olmayacaktır. Dolayısıyla denilebilir ki engelliliğe yönelik sağlamlılığın kökeni, Antik Yunan döneminde gündeme gelen ve Rönesans ile yerleşen hümanizm düşüncesinde rahatlıkla bulunabilir. Türkiye'de sağlamlılığa ilişkin literatürdeki kaynak eksikliği, bu kavramın etrafıca irdelenmesini güç hâle getirmektedir. Buna paralel olarak hangi eylemin veya söylemin sağlamlılık olarak nitelendirilip nitelendirilemeyeceği üzerine yapılan tartışmaların çoğunun teorik temeli zayıftır. Bozukluk tartışmasına geri dönecek olursak bu kelime, Türk Dil Kurumu Güncel Sözlüğü'nde de "Görevini yapamaz duruma gelmiş" olarak tanımlanmaktadır (TDK). Dolayısıyla *Vitruvius Adamı* eskizinde gösterildiği şekliyle standart olarak belirlenmiş vücutlara sahip olunmasını engelleyen yeti yitimlerinin fiziksel bozukluk olarak tanımlandığı anlaşılmaktadır. Ancak neyin zihinsel, düşünsel ve algısal bozukluk olarak nitelendirildiği zamana, kültüre ve içinde bulunulan şartlara göre değişkenlik göstermektedir. Örneğin Türkiye'de yakın zamanda bir araya gelen otistik bireylerin geliştirdikleri Merhaba! Spektrum ekibinden İlhan Yalçın'ın otistik kelimesinin kullanılması gerektiğini savunduğu yazısına başvurmakta yarar vardır (2021). Yalçın bu yazısında, "Sanki otistik kelimesini kullanmak bir sürü insanın beynine bozuk demekten daha kötüyümüş gibi" diyerek otizm spektrum bozukluğu tanısına karşı tepkisini göstermektedir (2021).

Belli bir kesime yönelik hak ve özgürlükleri vurgulayan yasal metinlerin bu kapsama kimlerin dâhil olduğunu belirleyebilmek amacıyla birtakım tanımlamalara başvurma eğiliminde olduğu bilinmektedir. Yine de kullanılan

ifadelerin tanımlanan kesimlere yönelik yaklaşımı belirlediği hatırd tutulmaya devam edilmelidir. Dolayısıyla Sözleşme’de geçen bozukluk ifadesinin engelliliğin sınırlarını belirleyerek kimlerin bu kapsamda haklarının korunup geliştirileceğini ortaya koymak gibi adil ve insani bir gaye taşıdığı çıkarımına ulaşılabilir de kastedilen açıklığa ne kadar ulaşılabilirdi açık değildir. Zira Goodley’in de ifade ettiği gibi “Özellikle tıp, psikoloji ve sosyal politika alanlarındaki profesyonel anlatılar bize bozuklukların duysal, fiziksel ve zihinsel farklılıklar ya da sınırlılıklar olduğunu söylemektedir. Bozukluklar da durmaksızın tanımlanmakta, oluşturulmakta, inşa edilmekte, teşhis ve tedavi edilmektedir” (2014, s. xix). Ancak posthümanist bir yaklaşım, bozuk ile bozuk olmayan şeklinde oluşmuş bir ayrıma karşı çıkarak insanları hiyerarşik olarak sınırları bulanık ifadelerle tanımlamaya çalışmaktansa daha fazla farklılığa ve kapsayıcılığa atıfta bulunmaya sevk eder. Bundan hareketle posthüman engellilik çalışmaları, başta BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme olmak üzere, insan haklarına dair sözleşmelerde yer alan bozukluk ifadesine şüpheyile yaklaşır ve bunun bir kesimin damgalanmasına yol açıp açmadığını sorgular.

BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme, olağanüstü hâllerde engellilerin korunması ve güvenliğinin sağlanmasına vurgu yapmaktadır. Böyle bir durumda engellilerin daha fazla dezavantajlı bir konumda olduklarından kötü muamele ve istismara uğrama olasılıklarının arttığını ifade etmektedir. Gerçekten de 2020 yılında Dünya Sağlık Örgütü tarafından pandemi olarak ilan edilen COVID-19 salgını söz konusu maddenin ne kadar önemli olduğunu somut olarak göstermiştir. Engelliler bu dönemde haklara erişim konusunda güçlüklerle karşılaşmış, ayrımcılığa ve ötekileştirmeye uğramıştır. Shakespeare, Ndagire ve Seketi, COVID-19 pandemisinin dünya genelinde engelli insanların sosyoekonomik yaşamlarını orantısız bir şekilde etkilediğine değinmişlerdir. Karantina dönemlerinde sağlık hizmetlerine erişmenin güçlüğü, destek teknolojilerinde yaşanan bir arızanın tamir edilmediğinde bu ürünleri kullananların yaşadığı olumsuzlukları, sosyal bakımın kesintiye uğradığı durumlarda ailelerinden destek almak zorunda kalan engellilerin içinde bulunduğu hoşnutsuzluğu, maske takılan bir ortamda dudak okuyamayan işitme engellilerin ve fiziksel mesafeye hassasiyet gösterilen bir yerde görme engellilerin iletişimsel zorluklarla karşılaşabildiği gibi örnekleri dile getirmişlerdir (2021).

Türkiye’de Toplumsal Haklar ve Araştırmalar Derneği, yaptığı açıklamada salgın döneminde kapalı kurumlarda kalanların akıbeti hakkında yeterli

bilgiye ulaşamadığına, sağlık, istihdam ve eğitim alanında hak ihlalleri yaşandığına, pandemiye ilişkin bilgi notlarının farklı engel grupları için erişilebilir olmadığına ve evde sürekli kalmanın engellilerde ve ailelerinde yarattığı olumsuzluklara değinmiştir (2020). Eğitimde Görme Engelliler Derneği, pandemide görme engellilerin eğitim sorunlarına dikkat çektiği açıklamasında, uzaktan eğitim sistemi kurgulanırken erişilebilirliğin dikkate alınmadığını, sistemler uygulanmaya başlandıktan ve sorunlar ortaya çıktıktan sonra tedbirler alınmaya çalışıldığını ve bunun görmeyenlerin uzaktan eğitim sisteminden daha az verim almalarına neden olduğunu bildirmiştir (2020a). Birleşmiş Milletler tarafından yayımlanan politika belgesinde salgının engelliler üzerinde istihdam ve sosyal güvenlik, eğitim, destek hizmetleri ve maruz kalınan şiddet konularına olan etkilerine dikkat çekilmiştir (2020).

Pandemi döneminde gerek Türkiye'deki ve gerekse dünyanın diğer ülkelerindeki engellilik alanında faaliyet yürüten sivil toplum kuruluşları, BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'nin ilgili maddesine dayanarak hak talebinde bulunmuşlardır. Öte yandan Bo Chen ve Donna Marie McNamara, sağlık uzmanlarına kitlesel bir salgın durumunda iyileşme şansı en yüksek olanlara öncelik vermeleri tavsiye edildiğini, pandeminin başında yaşlılar ve engellilerin en fazla risk altında olan grup olarak değerlendirildiği dikkate alındığında bu tutum ve yaklaşımların insan haklarına ve eşitliğe olan bağlılığımıza meydan okuyan karmaşık etik ve yasal soruları gündeme getirdiğini ifade etmişlerdir (2020). Dedeoğlu, pozitivist, hümanist ve modernist dünya görüşünden uzaklaşıldığında herkesin güvenliğini sağlamaya dayalı bir güvenlik sistemi tesis edilmediğini, vakaların dağılımına bakıldığında da herkesin aynı gemide olmadığını rahatlıkla görülebileceğini ve şirketlere göre bazıları daha değerli olmakla beraber insan ile insan olmayanın değersizliğinin başlıca güvenlik sebebi olduğunun altını çizerek şu ifadeleri kullanmıştır:

Pozitivist, hümanist, modernist dünya görüşünden uzaklaştığımızda küresel sistemin herkesin güvenliğini sağlamak üzere oluşturulmadığı, öyle bir niyetin dahi bulunmadığını görmek mümkün olmaktadır. Salgın da bunu gözler önüne sermiştir. Ancak vakaların ve ölümlerin dağılımına bakıldığında, bazılarının iddia ettiklerinin aksine, herkesin aynı gemide olmadığı rahatlıkla görülebilir. Şirketler nezdinde bazıları diğerlerinden daha değerlidir; ama genel olarak insan ve insan-olmayan değersizdir. Bu değersizlik, güvensizliğin başlıca sebebidir. (2020, s. 53)

Öte yandan Braidotti (2020), hümanist fikre göre eril, beyaz, Avrupa merkezli, heteroseksüel, kentli, standart bir dil konuşan insanın üstün olarak kabul edildiğini ve bu kategoriye uymayan tüm kesimlerin ötekileştirildiğini ancak pandemiyle birlikte bu kesimlerin seslerinin daha yüksek çıkmaya başlamasının *antroposu* merkezden uzaklaştırabilecek nitelikte olma yönüyle olumlayıcı bir bakış açısı sunduğunu düşünmektedir. Braidotti, pandeminin olumlayıcılığına ilişkin şu değerlendirmede bulunmaktadır:

COVID-19 ölçeğindeki bir krize uygun bir yanıt, yaşam biçimimizi nasıl ve ne kadar hızlı dönüştürebileceğimizi görmek için toplum temelli deneyler yapılmasını gerektirir. Bu, olumsuz koşullarla, sosyal ve çevresel eşitsizliklere maruz kalan savunmasız nüfuslara karşı kolektif sorumlulukla yüzleşmek anlamına gelir. Rahatsız edici gerçeklerle yüzleşerek toplumsal çözümler üretme pratiği, olumlayıcı etiğin merkezinde yer alır.” (2020)

COVID-19, insan haklarına ilişkin bütün evrensel metinleri sorgulanır hâle getirmiş, bu dokümanlarda ifade edilen ilke ve değerlerin olağanüstü durumlarda büyük bir sınavdan geçtiği anlaşılmıştır. Salgın döneminde onur, eşitlik ve adalet gibi kavramların uygulanabilirliği konusunda tereddütte düşülmüştür. Zaten var olan insanlar arasındaki eşitsizliğin belirginleşmesi ise ötekileştirilen ve ayrımcılığa uğrayan kesimler arasındaki iletişimin gelişmesine, *antroposa* karşı birlikte mücadele etmenin yöntemlerinin daha fazla araştırılmasına ve hakları güvence altına alan yasal metinlerin mevcut ihtiyaçlara ne kadar cevap verdiğinin irdelenmesine zemin hazırlamıştır.

Türkiye’de yaşanan 6 Şubat 2023 depremleri ve bunun engelliler üzerindeki etkisi de COVID-19 süreciyle ilgili savlarımızı doğrular niteliktedir. Çankaya Kent Konseyi Engelli Meclisi’nden Cansın Kuvvet, depremden iki hafta sonra verdiği röportajda depremde enkaz altından tek başına çıkamadığı için birçok bedensel engelli kişinin ölmüş olabileceğini vurgulayarak “O yüzden onlar için mutlaka profesyonel bir destek lazımdı. Başkaları tarafından çıkarılması gerekliydi. Ama depremin ilk birkaç saatinde ilk birkaç gününde zaten profesyonel yardım çok geç geldi. Bu yüzden yüksek ihtimalle engellilerin büyük bir kısmının bu şekilde vefat ettiğini düşünüyorum.” şeklinde konuşmuştur (Evrensel, 2023). Deprem sonrasında engellilerin karşılaştığı sorunlara nasıl bir yaklaşımla çözüm aranması gerektiğini tartıştığım bir köşe yazısında ben de şu ifadeleri kullanmıştım:

Depremde evini kaybeden engellilerin barınma sorunları sadece çadır veya konteyner bulunca çözülüyor. İlk günlerde etrafında engelli tuvaleti bulamadığı

için hasarlı evine girerek ihtiyacını karşılayan arkadaşlarımız oldu. Üstelik halen erişilebilir tuvalet sorunu kesin bir şekilde çözüme kavuşmuş değil. Görme engellilerden oluşan aileler dağıtılan yardımlara ulaşmakta güçlük yaşıyor. Sürekli ilaç kullanan bireyler bunları temin etmekte zorlanıyor. İşitme engelliler işaret dili bilen birini bulamadığı takdirde kendisini ifade edemeyebiliyor. Gerçek şu ki şimdiye kadar bireysel vaka bildirimlerinin ilgili yerlere ulaştırılması sayesinde çözülebilen sorunların sistemli bir şekilde üzerine gitmek gerekiyor. (Taşgın, 2023)

Deprem sonrası süreçte doğrudan bölgede bulunarak çalışmalara aktif olarak katılan engelli hakları savunucusu Celal Karadoğan, engellilik olgusuna nasıl yaklaşıldığını kendi üslubuyla şu şekilde dile getirmektedir:

Bugün iki ay geçti, dokuz hafta oldu. Halen Sosyal Hizmetler kurumuna hiçbir şekilde ulaşamamış insanlar var. Çadırı ulaşamamış engelli insanlar var. Hastalığı için ulaşamamış engelli insanlar var. Bir sürü şey var ya. On binlerce insan. Mesela dün gece çok şiddetli yağmur yağdı bölgede, çok şiddetli, çadırlar mahvoldu. Yani bugün konuştuğum her insanın ses tonu ayrı bir hüznü ayrı bir morali bozuk. Yani şimdi tamam, yağmur doğa olayı, deprem doğa olayı, yalnızlık gayet bilinçli bir politika. Yani devletin engelli yurttaşları zerre umursamadığını zaten biliyorduk da bu kadar ben tahmin edemezdim. Siz sosyal ve aile politikalar bakanlığı olarak hangi engellinin nerede olduğunu biliyorsunuz, hangi engellinin olduğunu biliyorsunuz. Ben 43 yaşına kadar elli kere rapor çıkarttım bu ülkede engelli olduğumu ispatlamak için devlete. Devletin nerede olduğumu, sonda kullanıp kullanmadığım tekerlekli sandalyeye ihtiyacım olup olmadığını bilmiyor mu biliyor, bal gibi biliyor, umursamıyor, umurunda değil devletin. Çünkü burada bir karşılığı yok umursamazlığın. (Gül, Karadoğan, Yazgan Şenay, Yazar ve Tarhanlı, 2023, s. 443)

Tüm bu değerlendirmeler ışığında Türkiye’de afet öncesinde, esnasında ve sonrasında engelliğe ilişkin hem kamuda ve hem de diğer alanlarda sistemli bir politikanın bulunmadığı rahatlıkla söylenebilir. BM Engellilerin Hakları Sözleşmesi’ne taraf olunmasına rağmen bu konunun şimdiye kadar gündem olmaması, acil durumlarda hangi kesimlerin öncelenip hangilerinin arkada bırakıldığını somut olarak göstermektedir. Dolayısıyla yasal metinler ne kadar kapsayıcı olursa olsun, hâkim insanmerkezci anlayışın yerleşik olduğu toplumlarda dışarıda bırakılan kesimler doğa olaylarının felakete dönüştüğü afet durumlarından çok daha fazla etkilenmektedir. Posthümanist yaklaşım, kimsenin kendisini dışlanmış hissetmemesini, tüm kesimlerin

talep ve beklentilerinin öncelik-sonralık sıralamasına gerek duyulmaksızın aynı düzlemde ele alınmasını ve bu çerçevede çözüm odaklı yaklaşılmasını savunur. Dolayısıyla yakın zamanda yaşanan gelişmelerin ortaya koyduğu göstergeler, farklı aktörlerin sürece katılımıyla değerlendirilmeli, engellilik ve afet konusu muhakkak politika hâline getirilip uygulanma süreci titizlikle takip edilmelidir.

Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun'da engelliliğin ortadan kaldırılması, durdurulması ve etkilerinin en aza indirilmesine vurgu yapılmaktadır. Engelliler Hakkında Kanun'da da engelliliği önleyici tedbirlerin alınması ve etkilerini en az düzeye indirmekten bahsedilmektedir. Şüphesiz var olan yeti yitimlerinin bedende oluşturacağı acı, ıstırap ve sınırlamaların etkilerinin aza indirilmesi için varsa tedavi uygulanması insani bir durumdur. Bununla birlikte engelliliğin nasıl ortadan kaldırılacağı konusu tartışmalıdır. Darwin'in kuzeni Galton tarafından geliştirilen öjeni fikri (1909) önce ABD'nin farklı eyaletlerinde yasalaşmış ve uygulanmıştır (Grenon ve Merrick, 2014). Benzer öjenik uygulamalar 2. Dünya Savaşı döneminde Almanya'da da yoğun biçimde yaşanmıştır (Brown, 2018, s. 421). Günümüzde bunların geçmişte kaldığı ve insan hakları bağlamında savunulabilecek bir yanı olmadığını noktasında evrensel bir fikir birliği bulunmaktadır.

Gelgelelim, insan genomunun yakın zamanda haritalanması da dâhil olmak üzere genetik ilerlemeler hızlı bir şekilde genişlemektedir (O'Brien, 2011, s. 347). Yine kusursuz insan idealini savunan transhümanist yaklaşım bağlamında ebeveynlere çocuğunun özelliklerini belirleyebilme imkânı üzerinde çalışılması ile hasarlı olarak kabul edilen genlerin yok edilmesine ilişkin fikirler gün geçtikçe daha fazla alıcı bulmaktadır (Dağ, 2019, s. 163). Tüm bu gelişmeler, gelecekte modern öjeni olarak tabir edebileceğimiz uygulamaların yeniden gündeme gelmesi endişesine yol açmaktadır.

Üreme teknolojilerinin engelliliği ortadan kaldırması, bugün için fetüsün öldürülmesiyle mümkün olabilmektedir. Ancak bu durum, Kartal Soysal'ın da dikkat çektiği gibi var olan engellileri değersizleştirme ihtimali barındırır (2023, s. 145-146). Bir başka tabirle kimin yaşamaya değer olup olmadığının belirlenmesi yolunda önemli bir somut adım atılmış olacaktır. Günümüzde sentetik insan embriyolarının bir canlıya dönüşüp dönüşmeyeceği tartışmaları, farklı araştırmalarla yeni boyutlar kazanırken (Devlin, 2023), bunun gerçek olma ihtimalini düşünen bilim insanlarınca çalışmaların devam ettirileceği görülmektedir. Bu gelişmelerin gelecekte

teknöjenik uygulamalara zemin hazırlayıp hazırlamayacağı sorunsalı ise zaman zaman gündeme gelmektedir. Yine de engellilik tarihi, öjenik uygulamalarla doludur ve gelecekte yenilerinin teknoloji destekli biçimde yaşanma ihtimali, bu konunun engellilik araştırmacıları tarafından daha fazla irdelenmesini gerekli kılabılır. Böyle bir senaryonun gerçek olması durumunda posthümanist yaklaşımın önemi daha fazla önem kazanacaktır. Bu hâlde tüm yaşamların biricikliğini savunan posthümanist anlayış teknoöjenik olarak tabir edilen uygulamalarla mücadele etme imkânı sunabilecek perspektifler ortaya koyabilecektir.

Öte yandan konuya ebeveyn bakış açısıyla yaklaşan Dikmen Bezmez, gen teknolojilerinin mükemmel bebek üretme fikrine evrilebileceği ihtimali üzerinde durmuştur. Bezmez, yazısında, anneye ait olan kürtaj hakkının elinden alınmaması gerektiğini vurgulamaktadır. Bezmez, sakat bebeğe ilişkin yalnızca doktorlardan değil, hâlihazırda engelli olarak yaşayanlardan da bilgi alınmasını önermekte, anne, çocuğu doğurmaya karar verdiğinde ise sosyal devlet anlayışı çerçevesinde sağlık ve eğitim gibi sistemlere ilişkin politikaların kapsayıcılığının elzem olduğunu ifade etmektedir (2013). Kartal Soysal'ın ebeveynlerin engelli çocuk sahibi olmalarının bir tercih hâline gelmesinin etik olup olmayacağına ilişkin değerlendirmeleri ise şu şekildedir:

İnsanlar engelli çocuk sahibi olmaktan kaçınmak zorunda değildir, ancak kaçınabilmelerine etik ve yasal olarak izin verilmeli midir? Birey, mesela Down sendromlu bir çocuk yetiştirmenin psikolojik olarak taşıyabileceği bir şey olmadığı sonucuna varırsa, sendromun tespit edildiği bir fetüsü iptal etmeye karar verebilir mi? Elbette kişi testler ne söylerse söylesin çeşitli sebeplerle çocuktan vazgeçmeyebilir, böylesi özel bir çocuğu büyütme deneyime açık olabilir. Fakat kararın kime ait olacağı hâlen tartışmalıdır. (2023, s. 146)

Tüm bu tartışmalar ışığında, engelliliğin ortadan kaldırılmasına ilişkin mevzuatta bulunan hükümlerin farklı şekillerde yorumlanarak telafisi mümkün olmayan uygulamalara zemin hazırlaması ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır. Her ne kadar günümüzde insan onuruna yaraşmayacağı için bunu mümkün görmeyenler çoğunlukta ise de gelecekte belli kesimlerin yaşamlarının değersiz görülmesi fikri destek kazanıp da engelliliğin ortadan kaldırılmasına yönelik adımların atılması gündeme gelirse, söz konusu maddeler farklı yorumlanabilir ve ilgili çalışmalara dayanak teşkil edebilir.

Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun'da (2005) insan onur ve haysiyetinin dokunulmazlığı temelinde istismara karşı sosyal politikalar geliştirileceği ve engelliler aleyhine ayrımcılık yapılamayacağı vurgulanmaktadır. BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'de (2009) bir kişinin engelliliği nedeniyle ayrımcılığa uğramasının insan onuruyla bağdaşmayacağı ifade edilmiştir. Ayrıca insanların doğuştan gelen onura, değere, eşitliğe ve devredilmez, evrensel ve bölünmez haklara sahip olduğunun altı çizilmekte ve insancıl hukuk çerçevesi ve insan potansiyelinin gelişimi gibi sözcüklere başvurulmaktadır. Engelliler Hakkında Kanun'da da (2014) engellilerin doğuştan sahip olduğu onurun güçlendirilmesi ve onlara insan haysiyetinin dokunulmazlığı bağlamında yaklaşılması gerektiğine değinilmektedir. Görüldüğü üzere üç metinde de engellilerin insan olmaktan kaynaklı doğuştan onura sahip oldukları güçlü şekilde yer bulmaktadır. Bu ifadelerin dayanağı, 2. Dünya Savaşı'nın ardından yürürlüğe giren BM Evrensel İnsan Hakları Bildirgesi'dir (1948). Bildirge'nin başlangıç bölümünde bütün insanların doğal yapısındaki onurdan ve 1. maddesinde bütün insanların onur bakımından eşit doğduklarından bahsedilmektedir. Hak ve özgürlüklerin açıklandığı ilerleyen maddelerde de defalarca insan onuruna ve değerine vurgu yapılmaktadır (1948). Tatmin edici bir tanımı bulunmayan ve öznel bir kavram olan onur ile insanın kendine duyduğu saygı ve değer kastedilmekte ve insanın diğer canlılar arasındaki özel yeri vurgulanmakta ise de bu onura yine kendisinin zarar verebileceğini 2. Dünya Savaşı ile acı bir şekilde deneyimleyen insan toplulukları ortak ilkelerde anlaşmak lüzumunu görerek bahsi geçen Bildirge'nin yayımlanmasını sağlamıştır (Kuru, 2017, s. 179-180).

Ne var ki dezavantajlı olarak tabir edilen kesimlerin uğradığı hak ihlalleri için bu Bildirge yeterli olmamıştır. Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Uluslararası Sözleşmesi (1981) ve Çocuk Haklarına Dair Sözleşme (1989) gibi sözleşmelerin ardından en son olarak 2006 yılında Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'nin imzalanmasına gerek duyulmuştur. Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'de, insanın doğuştan gelen bir onura sahip olduğunun vurgulanmasının ötesinde, bu onurun korunması ve saygınlığının altının çizilmiş olması dikkat çekicidir. Dolayısıyla onur kavramının bu yönüyle özerkliğin ve akılcılığın ötesine geçtiği ve onurun kırılmağa sahip olması münasebetiyle korunması gereken bir olgu olduğu anlayışına ulaşılabilir (Çelik E., 2019, s. 292). Mirandola, insanı Tanrı tarafından

değerini bilmediği bir şeyin içinde doğmakla bağışlanan, çevresindeki her şeyin odağında ve üstün özellikleriyle hayvanların seviyesine düşmemesi gereken bir varlık olarak görmektedir (2006, s. 22). Kant ise insanın özgür biçimde ve ahlaki tercihlerde bulunabilmesi yönüyle modern anlamda onur kavramının gelişimine katkı sağlamış bir düşündürüdür (2002, s. 25).

Kökleri Antik Yunan filozoflarına dayanan ve Rönesans ile geliştiğini bu dönemin farklı zaman dilimlerinde yaşayan iki düşünürün yaklaşımlarına yer vererek göstermeye çalıştığım onur kavramı, bugünkü konumuna uluslararası sözleşmelerde herkesi kapsamaya çalışan bir yaklaşımla erişebilmiştir. Ne var ki hümanizm ile yaygınlaşan insanmerkezci yaklaşımın hâkim olduğu bir dünyada, onurun insan olmaktan kaynaklı doğuştan sahip olduğu vurgulanmasına rağmen ötekileştirilmeye ve ayrımcılığa uğrayan kesimlerin zarar görmesini engellemek amacıyla korunması ve saygının güçlendirilmesi gerektiğine atıfta bulunulmak zorunluluğu doğmuştur. Tam da bu noktada Goodley, Lawthom ve Runswick'in (2014), Braidotti'nin hümanizmin özgürleştirici tekliflerini kabul etme eğiliminde olan, bu çerçevede BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'yi insan haklarına saygının güçlendirilmesi yönüyle değerlendiren ve kendilerinin de bu fikre sahip olduklarını belirttikleri görüşü karşımıza çıkmaktadır. Posthümanizm, hümanizmin engelliler de dâhil ötekileştirilen kesimlerin haklarına dair yapılan mücadeleleri destekleyen kapsayıcı değerlerini içeren bir yaklaşımdır.

BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme, engellilerin insanlık ailesinin bütününe tam, eşit ve etkin katılımını sağlama açısından kapsayıcı bir gayret içinde olması yönüyle ulaşılmaması hedeflenen bir ideal sunmaktadır. Ayrıca aynı Sözleşme'de ve ilkesel olarak dayanak alınmak suretiyle hazırlanan Engelliler Hakkında Kanun'da engelliliğe dayalı ayrımcılığa geniş yer ayrılmaktadır. Bu paralelde engelli kız çocukları ile engelli kadınların hem engelli ve hem de kadın olmaktan dolayı çoklu ayrımcılığa uğradığı da ifade edilmektedir. Öte yandan Sözleşme, dünyanın her yerinde engellilerin temel hak ve özgürlüklerden eşit şekilde faydalanamadığının farkında olan bir bakış açısına sahiptir. Nitekim bunun örnekleri Dünya Sağlık Örgütü tarafından yayımlanan raporda (2011) detaylı olarak verilerle sunulmuştur.

İnsan onuruna saygının güçlendirilmesi, engelliliğe dayalı ayrımcılık ve dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan engellilerin temel hak ve özgürlüklere erişim bakımından eşitsizliklerle karşılaştığı bir gerçektir. Dolayısıyla BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme ve paralel olarak hazırlanan

Engelliler Kanunu'nda, engellilerin insan olmaktan kaynaklı hak ve özgürlüklerini kullanmakla ilgili problemlerinin bulunduğu ve bunların önüne geçilebilmesi için söz konusu hak ve özgürlüklerin korunması ve güvence altına alınması gerektiği bağlamında güçlü bir vurgu mevcuttur. Ağın'ın "Her şeyden önce, posthümanizme göre, insanın var olan değerler sistemlerinin merkezinde konumlandırılması sorunlu bir algıdır. Çünkü, insanın biyolojik bir tür olmak dışında tanımlanabileceği net bir referans noktası bulunmadığı için, bu soru beraberinde 'hangi insan?' sorusunu getirir." (2020, s. 28) sözleriyle açıkladığı insanın konumuna dair yaklaşımı, bizi hümanizmin insana atfettiği ayrıcalıkları posthümanizmin hangi insanı ölçü olarak alabileceğimize ilişkin kuşkuları üzerinden düşünmeye ve yeniden insan onuru kavramıyla yüzleşmeye sevk eder. Dolayısıyla "İnsan mevcut özellikleriyle doğadaki tüm canlı ve cansız varlıklardan üstün müdür?", "Tüm canlı ve cansız varlıkların eyleyciliği olduğunu kabul ederek (Op-permann, 2016, s. 23) içinde bulunduğumuz gezegende alt üst hiyerarşisi olmadan birlikte yaşayabilmemiz mümkün değil midir?", "İnsanı merkeze almadan kurgulanan bir yaşam formunda insanın neden mevcut değerini kaybedeceğine ilişkin bir kuşku söz konusudur?", "Geride bıraktığımız yaşanmışlıklar göz önünde bulundurulduğunda, insanın hem doğadaki canlı ve cansız varlıklarla arasına mesafe koyması ve hem de kendi içinde aşağı gördüğü kadın, Batılı olmayan ve engelli gibi kusurlu gördüğü ötekileri dışarıda bırakan bir üstünlüğü ideal olarak sunması (Braidotti, 2014, s. 39), şu an içinde bulunduğumuz krizlerin olagelmesinde etkili değil midir?" gibi çetrefilli sorular karşımıza çıkar.

Konuyu engellilik üzerinden okumaya devam ettiğimizde insan onuru kavramını kusursuz insanı diğer canlılardan ayırmak amacıyla geliştirilmiş bir değer olarak ele almak önem taşır. Günümüzde bu üstün özellikleri haiz olanların engellilerin fiziksel, zihinsel, duyuşsal ve algısal bakımdan kendi seviyelerine ulaşamayacaklarını düşünen anlayışları devam ettiği sürece, yasalarla korunmaya çalışılan değerlerin uygulamada ne kadar karşılık bulacağıнын belirsizliği hususunda şüphe duymak için yeterli gerekçeler mevcuttur.

Yasal dokümanlar engellilerin topluma katılımı ve erişilebilirlik perspektifi ile ele alındığında, üç yasal metinde de engellilerin topluma katılımına ilişkin ifadelerle rastlandığı görülmektedir. Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun'da engellilerin topluma uyum sağlamaları, kendine ve topluma yeterli olmaları

ile toplumla bütünleşmeleri gibi konularda oluşturulması gereken destek mekanizmalarından bahsedilmektedir. BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'ye ve Engelliler Hakkında Kanun'a göre, engelliler topluma diğer bireylerle eşit koşullarda ve etkin biçimde katılabilirlerdir.

Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun'a göre engelliler içerisinde buldukları toplumun kabul ettiği normlara uyum sağlayabilecek duruma getirilmelidir. Burcu'nun (2015) açıkladığı üzere tıbbi modele göre engelliler, modern toplumlara uyum gösteremeyen ve bu hâllerıyla sosyal sistemin tehdit edici bir unsur olarak görülmektedir. Çağrı Doğan'a göre (2008) sağlam olanı ileri, normal, iyi ve doğru; sağlam olmayanı ise geri, anormal, sağlıksız ve benzeri şekilde tanımlayan sağlamcı zihniyet, sağlam olmayanı sağlam hâline getirmek için gerekli müdahaleleri de meşru kılmaktadır. Tam da bu noktada, Ashley Shew'in (2020) teknosağlamcılık (*technoableism*) olarak Türkçeye çevirebileceğimiz anlayışı, teknoloji ile engellilik arasındaki belirsiz sınırlar arasında dolaşmak için yeni imkânlar sağlamaktadır. Teknoloji engellilerin gündelik yaşamlarını ve sosyal çevreyle olan ilişkilerini olumlu şekilde etkileyen yazılım ve donanımları sunmakla beraber transhümanist projeler ve siborglaşma yoluyla bedenün hümanizmin arzu edilen normal kalıplarına uygun biçimde dönüştürülmesine zemin hazırlama potansiyeline de sahiptir. Teknosağlamcılık kavramını geliştiren Shew, savını şu ifadelerle desteklemektedir:

Teknosağlamcılık, bir yandan engellileri teknolojiler aracılığıyla güçlendirmekten bahsederken, diğer yandan hangi bedenlere ve zihinlere sahip olmanın iyi olduğu ve kimlerin değerli sayıldığına dair sağlamcı mecazları güçlendiren bir engellilik retoriğini tanımlamak için icat ettiğim bir terimdir. Teknosağlamcılar, genellikle akıllarında engelli insanların iyiliği olduğunu düşünürler. Çalışmalarının engelli bedenleri ve zihinleri üzerindeki güçlülükçü mecazları ve fikirleri nasıl yeniden kodladığını görmezler. Yapay Zekâ uygulamalarını değerlendirirken, güçlendirme kisvesi altında sağlamcı safsataları yeniden empoze eden ve pekiştiren fikirleri fark etmek ve bunlara karşı çalışmak önemlidir. (Shew, 2020, s. 44)

Dolayısıyla engellilik-teknoloji ilişkisinde teknolojinin tıbbi modelin devamı niteliğindeki transhümanist projelerin bir aracı olmasının beraberinde getirecekleri, engellilik araştırmacılarının daha fazla ilgilenmesi gereken bir konudur. Engellilerin teknoloji yoluyla bedenlerini hümanizmin normal kalıplarına getirecek iyileştirmeler yapmaya olan istekleri, transhümanist

projelerin geliştiricileri tarafından rahatlıkla kullanılacak ve istismar edilebilecek düzeydedir. Geçtiğimiz yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişme gösteren hak temelli engellilik hareketi kendi içerisinde hangi modelleri benimsemesi gerektiği üzerine tartışmalar yaparken teknolojinin engellilerin üzerindeki etkisini daha fazla hesaba katmak zorundadır. Hak temelli engellilik hareketi, bu sayede, hümanizmin normallik olgusuyla güncel gelişmeler ve yaklaşımları dikkate alarak mücadelesini sürdürebilir ve posthüman engellilik çalışmalarına daha fazla yönelebilir. Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnemelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun'un engellilerin içerisinde buldukları toplumun kabul ettiği normlara uyum sağlayabilecek duruma getirilmesine ilişkin vurgusu, 19. yüzyılda yaygınlaşan engelliliğin tanımlanması ve sınıflandırılmasına yönelik tıbbi kavramın (Blackmore ve Hodgkins, 2012, s. 70-71) yasal metne yansımış hâli olarak değerlendirilebilir. Posthümanist yaklaşımın insanın gerek kendi içinde ve gerekse doğadaki diğer canlı ve cansız varlıklarla olan ilişkilerinde üstünlük tahtından inmeyi kabul etmesine dayalı bakış açısı, engelli bireylerin müdahaleye maruz bırakılarak toplumun normal olarak kabul ettiği kriterlere uyumlu hâle getirilmesini reddeden bir anlayışa sahiptir. Dolayısıyla engellilerin standart olarak belirlenmiş vücut ölçülerine sahip olması ve içinde bulunduğu toplum tarafından kabul görek normal hâlini almış davranışları yerine getirmesi yönünde bir uyumlaştırma politikası, posthümanist yaklaşımın itiraz edeceği bir durumdur.

BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme ve Engelliler Hakkında Kanun (2014), engellilerin topluma tam ve etkin biçimde katılımına vurgu yapmaktadır. Ayrıca Engelliler Hakkında Kanun'da toplumdan tecrit edilmenin önlenmesi üzerinde de durulmaktadır. Öte yandan BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme, engellileri toplumun çeşitliliğine ve refahına katkı sağlayabilir durumda olarak nitelemekte; çeşitli yükümlülük ve araçlar mevcut bulunmasına rağmen engellilerin güçlükler yaşamaya devam ettiğini hatırlatmaktadır. Bu yönüyle Sözleşme hem mevcut duruma ilişkin bir tespit yapmakta, hem de geleceğe dair ideal olarak sunduğu tutumu formüle etmektedir. Yazgünoğlu'nun "Öte-insan" (2021, s. 113-128) olarak tanımladığı posthümanist yaklaşımın farklılaştırılmış ve ötekileştirilmiş bedenlerin öznelliğini içselleştirerek eşit ve yaşanabilir bir dünya tasavvur etmekte olduğu vurgusunu dikkate aldığımızda, Sözleşme ve Kanun metni ile posthümanist yaklaşım arasında bir paralellik olduğu söylenebilir. Posthümanist yaklaşım, doğadaki farklılıkların her birinin kendi formunda

evreni oluşturduğundan hareketle, bu çeşitlilikleri antihiyerarşik biçimde zenginlik olarak görmektedir. Tam da bu noktada, engelliler Sözleşme'nin ifade ettiği gibi toplumun bir parçası olarak ele alındığında, engellilerin dışında toplumun refahına ve çeşitliliğine katkı yapabilir durumda olmayan bir kesimin varlığından söz edilip edilemeyeceği sorusu ile karşı karşıya kalırız. Çünkü posthümanist yaklaşım, engellilerin toplumda ötekileştirilenler sınıfından ayrılarak hak ve özgürlüklerini tam ve eşit biçimde kullanabilir duruma eriştiği varsayıldığında, arkamıza dönerek hâlen dışarıda birilerinin kalıp kalmadığına bakmamız gerektiğini hatırlatır. Şayet geride dışlanan bir kesim kaldıysa, posthümanist bakış açısına göre hümanizmin insanları özelliklerine göre ayıran yaklaşımının devam ettiği sonucuna ulaşılır. Dolayısıyla posthümanist yaklaşım, ötekileştirilen tüm kesimlerin kesişimselliğine vurgu yaparak bu kesimlerin mücadelelerinde birbirlerini desteklemelerinin önemini savunmaktadır. Başka bir deyişle, bir arada yaşayabilmeyi olanaklı hâle getirecek ilişkisellik ve dayanışma biçimlerini düşünmeye davet etmektedir (Gençoğlu, 2021, s. 87).

Özürülüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun'da, engellilerin özel durumlarına ilişkin istihdam, eğitim ve kültür gibi alanlarda düzenlemeler yapılması ile kamusal alanların fiziki olarak erişilebilir hâle getirilmesine yönelik ifadeler bulunmaktadır. BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'de ve Engelliler Hakkında Kanun'da ise erişilebilirliğe daha geniş yer ayrılmıştır. Bu metinlerde engellilerin temel hak ve özgürlüklerden tam ve eşit olarak yararlanabilmesi için erişilebilirliğin sağlanması gerektiği vurgulanmış ayrıca evrensel tasarım ve makul uyumlaştırma gibi kavramlar geliştirilerek bunların ne olduğu açıklanmıştır. Erişilebilirliğin kapsamını hayatın tüm alanlarını dâhil edecek genişlikte ihtiva eden BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme ve Engelliler Hakkında Kanun, evrensel tasarım ilkesini bir ürün veya hizmetin geliştirilme aşamasında tüm kesimlerin yararlanabilmesine imkân verecek şekilde tasarlanması olarak özetleyebileceğimiz şekilde tanımlamıştır. Evrensel tasarım, tüm kesimlerin geliştirilecek ürün veya hizmetten yararlanma hakkı bulunduğuna değinen, önemli bir ilkedir. Bu ilkenin engelli hakları mücadelesini yürüten aktivistler için son derece önemli bir savunu dayanağı olduğu kabul edilmektedir. Bununla birlikte posthüman engellilik çalışmaları, sözü edilen tüm ürün ve hizmetlerin engellilerin tamamını kapsayıp kapsamadığını ve engellilerin dışında bir kesimin ürün ve hizmetlerle ilgili tasarım boyutunda bir erişime problemiyle karşılaşp karşılaşmadığını sorgulamayı da ihmal etmez.

BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme ile yasal bir hüviyet kazanan makul düzenleme ilkesinin tanımı, Sözleşme metninde “Belirli bir durumda ihtiyaç duyulan, ölçüsüz veya aşırı bir yük getirmeyen, gerekli ve uygun değişiklik ve düzenlemeler” şeklinde tanımlanmıştır. Bu tanımda sözü geçen “ölçüsüz veya aşırı yük getirmeyen” ve “gerekli ve uygun değişiklik ve düzenlemeler” ifadeleri ile neyin makul olup olmadığı sorunsalı karşımıza çıkmaktadır. Shivaun Quinlivan’a göre bir düzenlemenin belirli bir yükümlülük sahibi üzerinde aşırı veya orantısız bir yük oluşturup oluşturmadığının belirlenmesi, duruma göre analiz yapılmasını gerektirir (2019, s. 178-179). Buna göre talep edilen düzenlemenin ilgili kurumun mali kapasitesini aşacak bir değerde olması hâlinde, isteğin makul olarak değerlendirilemeyeceği anlaşılmaktadır. Ancak bu sebepten dolayı bireyin temel hak veya özgürlüklerini kullanamaması durumu söz konusu olursa mağduriyetin nasıl giderilebileceği belirsiz hâle gelmektedir. Bir diğer deyişle, bir konuda talep edilen düzenleme karar verici tarafından ölçüsüz veya fazla yük getirecek şekilde değerlendirilip makul bulunmadığı için reddedilir veya bir alternatif önerilmezse, kişinin ihtiyacı giderilemez. Burada hem engelli birey ve hem de uygulayıcı arasında uzlaşmayı sağlamak amacıyla geliştirilen makul düzenleme ilkesinin uygulamada karar alıcının daha fazla tasarrufunda olduğu sonucuna ulaşılabilir. Öte yandan, Enes Ersöz, BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme’nin orijinal metninde “Reasonable accommodation” olarak geçen ifadenin Türkçeye “makul uyarılma” yerine “makul düzenleme” olarak çevrildiğini; ancak düzenleme ifadesinin Sözleşme metninde “adjustment” kelimesine denk olduğunu ve makul uyumlaştırma ile makul düzenlemenin aynı anlama gelmediğini vurgulamaktadır (2020, s. 160-162). Gelineen noktada makul düzenlemenin kapsamı, örnek uygulamalar ve farklı ülkelerde davalara konu olan olayların incelenmesi ayrı bir tartışma konusu olacağından, bu ilkeye posthümanist yaklaşım perspektifinden bakmakla yetinilecektir. Makullüğün nesnel olarak ölçülmesi, çoğu zaman mümkün olmayacağından uygulayıcıların keyfî kararlar almasına yol açabilir. Dolayısıyla posthümanist yaklaşıma göre ölçülülük, ağır yük getirmeyen ve uygunluk gibi hümanizme ait kavramları barındıran makul düzenleme ilkesi, uzun vadede ihtiyaçları karşılayamayabilir. Bu nedenle gereksinimlerini talep eden engelli bireylerin hak ve yükümlülükleri ile bu hakların kullanımını sağlayacak kurumların rol ve sorumluluklarının nesnel biçimde, daha açık ve belirgin hâle gelmesi gerektiği değerlendirilmektedir.

Özürülüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun'un engellilik alanında Türkiye'de yürürlüğe girmiş ilk kapsamlı yasal metin olma özelliği olması yönüyle değer taşıdığı kabul edilmektedir. Ancak Kanun'un birçok bölümünde Sanayi Devrimi ile yaygınlaşan tıbbi modelin izlerine rastlandığı görülmektedir. BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme, yeni bin yılda insan hakları alanında imzalanmış ilk sözleşmedir (Azarkan ve Benzer, 2018, s. 5). Sözleşme'de engellilik bir insan hakkı meselesi olarak ele alınmakta, ayrımcılığa, eşitsizliğe ve istismara karşı güçlü vurgulara rastlanmaktadır. Bununla birlikte Sözleşme'de geçen bazı ifade ve ilkeler tam olarak netliğe kavuşturulamadığından ve farklı bakımlardan yoruma açık olduğundan, uygulamada henüz yeterli karşılığı bulabildiği söylenememektedir. Engelliler Hakkında Kanun, büyük oranda BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'nin ruhu esas alınarak hazırlanmış bir yasal metindir. Ancak yine de Özürülüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun'da geçen bazı söylemlere bu metinde de rastlamak mümkündür.

Posthümanist yaklaşım, BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'nin ve bu metin dayanak alınarak geliştirilmiş Engelliler Hakkında Kanun'un engellilerin insani değerler bakımından toplumun diğer bireyleriyle eşit gören anlayışını olumlu bulan bir anlayışa sahiptir. Ancak daha önce kabul edilen insan haklarına ilişkin yasal metinlerin uygulamada dünyanın her bölgesine erişemediği gerçeğinin farkında olan bu yaklaşım, küresel bağlamda Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'nin ve ulusal bakımdan Engelliler Hakkında Kanun'un engelli bireylerin ne kadarının yaşamını müspet anlamda değiştirebileceğine kuşkuyla bakmayı da ihmal etmemektedir. Posthümanist yaklaşımın doğadaki varlıkları kendi formlarıyla kabul ederek denk düzlemde değerlendiren ve dolayısıyla insanı merkezden alan yaklaşımına göre engelliliğin, feminizm, postkolonyal çalışmalar, çevre hareketleri ve eleştirel hayvan çalışmaları gibi alanlarla karşılıklı olarak bağlantılı biçimde hareket etmesi, Sözleşme'nin daha kapsayıcı hâle gelmesini sağlayabilir.

Türkiye'de engelliliğe yaklaşım konusunda yapılan araştırmalar ve posthümanizm

Türkiye'de engellilere yönelik en kapsamlı kanuni düzenleme 2005 yılında yürürlüğe girmiştir. Çok geçmeden de BM Engellilerin Haklarına İlişkin

Sözleşme'ye taraf olunmuştur. Bu Sözleşme'ye taraf olmak beraberinde yeni yükümlülükleri getirmiştir. Söz gelimi, engelliliğin tanımlanması, engelliliğin algılanış biçimi, hizmetlerin sunumu gibi birçok konuda yeni bakış açılarının kazanılması için politikalar üretmenin gereği ortaya çıkmıştır. Sivil toplum kuruluşları ise genellikle bu gelişmeleri olumlu karşılamakla birlikte karar alma mekanizmalarına dâhil olmak için kendi kapasitelerini geliştirerek, veriye dayalı belgeler üretip kamu otoritesini etkilemeye çalışmıştır. Sonuçta birbiri ardına yapılan yasal düzenlemelerin ardından bunların uygulamada nasıl karşılık bulabileceğine dair politikalar geliştirmek için öncelikle toplumun ve engellilerin engelliliğe dair bakış açılarının bilinmesi önemli görülmüştür. Nitekim Türkiye'de 2009 ile 2012 yılları arasında kamu kurumları ve sivil toplum kuruluşları bunu anlayabilmek için çeşitli araştırmalar yapmıştır. Farklı örneklem gruplarıyla yapılan bu araştırmalar benzer sonuçlara vurgu yapmakta, engelliliğe bakışta insanmerkezci yaklaşımın izleri fark edilmektedir. Dolayısıyla kitabın bu bölümünde toplumun ve engellilerin engellilik hakkındaki algı ve düşüncelerinin insanmerkezci yönlerini öne çıkarmaya çalıştım. Bu bağlamda incelediğim dokümanlar şunlardır: Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı. (2009). *Toplum özürüllüğü nasıl anlıyor*. Ankara.; Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı. (2010). *Özürlülüğe dayalı ayrımcılığın ölçülmesi araştırması*. Ankara.; Görme Özürlüler Derneği. (2012). *Engelli ayrımcılığı araştırması ve engelli ayrımcılığına karşı çözüm önerileri raporu*.

İncelediğim bu üç kaynaktan iki tanesi bir kamu kurumu olarak dönemin engellilik alanındaki politikalarını düzenleyen ve uygulanması sürecinde aktif olan Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığına (ÖZİDA) aittir. Engellilik alanında faaliyet yürüten ve yürüttüğü bir proje ile farklı engel gruplarından ve engelli olmayan kişilerden görüş toplayarak bir yayın hâline getiren Görme Özürlüler Derneği (GÖZDER) ise iki araştırmanın sonuçlarını tek bir kitapta yayımlamıştır. Dolayısıyla her iki kurumun da biri engelli olmayanlarla ve diğeri engellilerle yürütülmüş araştırmalarını kapsama dâhil ettim. Bu dokümanların tamamı internet ortamında, kurumların kendi internet sitelerinde veya destek aldıkları kurumların internet sayfalarında, kamu erişimine açık durumdadır. Dokümanların açık erişim lisansı ile ilgili bölümlerinde kaynak göstermek koşuluyla alıntı yapılabileceği ifade edildiğinden, bu belgelerin bir bölümünün ya da tamamının temin edilmesi veya izin alınması için yayın sahiplerine talepte bulunma ihtiyacı duymadım.

Kitabın kapsamı dışarısında bırakılmakla birlikte Türkiye’de engellilere yönelik yasal mevzuatın uygulamada nasıl karşılık bulduğunu açıklayan, farklı araştırma dokümanları da mevcuttur. Bu araştırma dokümanlarının büyük çoğunluğu kamu kurumları, sivil toplum kuruluşları ve akademisyenlerin kolektif çabalarıyla oluşturulmuştur. Türkiye İstatistik Kurumu (2011), “Özürülülerin Sorun ve Beklentileri Araştırması” başlıklı çalışmasında T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı ile birlikte engellilerin farklı alanlarda sorun ve beklentilerini saptayarak sonuçları istatistiksel olarak sunmayı amaçlamıştır. Bu araştırma sonuçları hâlen birçok bilimsel çalışmada ve politika belgesinde kullanılmaya devam etmektedir. Toplumsal Haklar ve Araştırmalar Derneği, 2013, 2014 ve 2020 yıllarında farklı izleme metotlarıyla elde ettiği verileri, “Mevzuattan Uygulamaya Engelli Hakları İzleme Raporu” adıyla birer yıl sonra yayın hâline getirmiştir. İlgili kamu kurumları, sivil toplum kuruluşu temsilcileri ve akademisyenlerin katılımıyla 2013 yılında Sabancı Üniversitesi yürütücülüğünde oluşturulan “Engelsiz Türkiye İçin: Yolun Neresindeyiz? Mevcut Durum ve Öneriler” başlıklı rapor, sorunlara bütüncül bir şekilde yaklaşmayı amaçlamıştır. Bu araştırmaların dışında, doğrudan eğitim, sağlık, istihdam vb. alanlarda ve daha küçük örneklem gruplarıyla yapılan sivil toplum raporları ve akademik yayınlar mevcuttur.

Başbakanlık Özürülüler İdaresi Başkanlığı (ÖZİDA) tarafından yapılan *Toplum Özürülülüğü Nasıl Anılıyor* adlı araştırma, Türkiye’de engellilere yönelik duyarlılığın arttırılabilmesi için toplumun özürülülüğe dair bakış açısının saptanması gerektiği fikriyle yapılmıştır (2009, s. 25). Bu doğrultuda 79 ilde ve adrese dayalı 3485 hanede yaşayan 4144 kişi örneklem grubunu oluşturmuştur (Başbakanlık ÖZİDA, 2009, s. 49). Araştırmada örneklem ile yapılan tarama sonucunda engelli bireylere yönelik tutumlar belirlenmeye çalışılmış, bu tutumların çeşitli değişkenlere göre farklılaşma durumu incelenmiş, toplumun engellilerle ilgili bilgi düzeyleri ve karşılaştıkları problemlerin ne kadar farkında oldukları araştırılmıştır (Başbakanlık ÖZİDA, 2009, s. 49).

Başbakanlık Özürülüler İdaresi Başkanlığı (ÖZİDA) tarafından gerçekleştirilen *Özürülülüğe Dayalı Ayrımcılığın Ölçülmesi Araştırması*, engelli kişilerin engelliliğe dayalı ayrımcılık konusunda tutumları ile hak arama mekanizmalarına dair bilgi ve kullanım düzeylerinin belirlenmesi amacıyla yapılmıştır (2010, s. 2). Araştırmanın evreni Türkiye’de engellilere yönelik faaliyette bulunan derneklere üye olan engellilerdir (Başbakanlık ÖZİDA,

2010, s. 51). Anketin örnekleme çeşitli aşamalardan sonra 29 ilden 1463 engelli katılımcı olarak belirlenmiştir (Başbakanlık ÖZİDA, 2010, s. 52).

Görme Özürlüler Derneği'nin (GÖZDER) eser sahibi olduğu *Engelli Ayrımcılığı Araştırması ve Engelli Ayrımcılığına Karşı Çözüm Önerileri Raporu* başlıklı araştırma, Görme Özürlüler Derneği ve Türkiye Kas Hastalıkları Derneği ortaklığıyla ve Sabancı Vakfı Hibe Programı'nın mali katkısı ile yürütülmüş olan "Engelli Ayrımcılığını Önleme ve Mücadele Platform Projesi" kapsamında yayımlanmıştır (2012). Bu çalışma kapsamında "Engelli Konumlandırma, Algı ve Ayrımcılık Araştırması" yapılmıştır (GÖZDER, 2012, s. 12). Araştırma hem engelli olmayan ve hem de engelli bireylerin engelliliğe dair ayrımcılık konusunda algılarını ölçmeyi amaçlamıştır (GÖZDER, 2012, s. 12). Araştırmanın engelli olmayanlara yönelik bölümüne 9 ilden toplam 178 kişi katılmıştır (GÖZDER, 2012, s. 12). Bu doğrultuda katılımcılarla yüz yüze görüşülmüştür (GÖZDER, 2012, s. 12). "Engelli Konumlandırma, Algı ve Ayrımcılık Araştırması" engelli bireylere de uygulanmıştır (2012, s. 12). Türkiye'nin genel demografik yapısını yansıtmasına özen gösterildiği ifade edilen bu çalışmada, anketin engellilikle ilgili bölümü 9 ilde toplam 241 katılımcıyla gerçekleştirilmiştir (GÖZDER, 2012, s. 12). Yüz yüze görüşme yoluyla düzenlenen ankete zihinsel engellilerin yerine yakınlarının katılımı sağlanmıştır (GÖZDER, 2012, s. 12).

İncelediğim dört çalışmadan üçünde engelliliğin nasıl algılandığına ilişkin ortak verilere ulaştım. Başbakanlık ÖZİDA'nın engelli olmayan katılımcılarla yaptığı çalışmaya göre engellilik hakkında "acınacık insan", "Allah'tan gelen bir şey", "şanssızlık", "zorluk", "yetersizlik" gibi ifade ve kavramlar öne çıkmıştır (2009, s. 63). Ayrıca Başbakanlık ÖZİDA'nın çalışmasına göre katılımcıların %56'sı engellilerin başkalarının yardımı olmadan yaşayabileceği ve %38'i engellilerin acınacık insan olmadıkları fikrinde değildir (2009, s. 102-103). GÖZDER'in engelli olmayan katılımcılarla yaptığı çalışmada da benzer sonuçlara ulaşılmış; yetersizlik, yardıma muhtaçlık ve acıma gibi kavramlar %55 oranında öne çıkmıştır (2012, s. 24-25). GÖZDER'in engelli katılımcılarla yaptığı çalışma verilerine göre katılımcılar toplumun kendilerine acıyarak ve önemsemeyerek yaklaştığını düşünmektedir (2012, s. 129).

Engelliliğin türüne göre engelin algılanışı dört çalışmada da farklı biçimde dikkati çekmiştir. Başbakanlık ÖZİDA'nın engelli olmayan kişilerle yaptığı çalışma verilerine göre katılımcıların engellilik deyince aklına ilk gelen grup, bedensel engellilerdir (2009, s. 63). Yine Başbakanlık ÖZİDA'nın

aynı araştırmasına göre en fazla ruhsal ve zihinsel sorunu olanlar dışlanmaya ve ötekileştirmeye maruz kalmaktadır (2009, s. 69-80). GÖZDER'in engelli olmayan kişilerle yaptığı araştırma sonuçlarında yaşamı en fazla görme ve bedensel engelliliğin zorlaştırdığı, işitme engelliliğin ise en az oranda hayatı güçleştirdiği verilerine ulaşılmıştır (2012, s. 20). ÖZİDA'nın engellilerle yaptığı araştırmaya katılanların %53'ünü dıştan görünür engeli bulunanlar oluşturmaktadır (2010, s. 64). GÖZDER'in engellilerle yaptığı araştırmada ise katılımcılar kendi engeline sahip olmayan engellilerin durumunun daha kötü ve zorlu olduğunu düşünmektedir (2012, s. 130).

Başbakanlık ÖZİDA'nın engelli olmayanlarla yaptığı araştırma verilerine göre katılımcıların %46,6'sı engellilere yönelik olumsuz düşüncelerin varlığından söz etmektedir (2009, s. 78). Bu veri, diğer sorulara verilen cevaplar ile birlikte incelendiğinde daha anlamlı çıkarımlara ulaşılmaktadır. Söz gelimi, Başbakanlık ÖZİDA'nın engelli olmayanlarla yaptığı aynı araştırmanın diğer verilerine göre katılımcıların %20'si engellilere hizmet veren bir kurumda çalışamayacağını (2009, s. 90), yaklaşık %21'i engellilerin temiz olduğu düşüncesini taşımadığını, yaklaşık %27'si engellilerin sadece kendilerini düşündükleri fikrine karşı olmadığını, yaklaşık %20'si engellilerin öfkeli ve saldırgan olmadığını ifade etmişlerdir (2009, s. 96). Bu sonuçlar, araştırmaya katılan her dört veya beş kişiden birinin engelliliğe ilişkin olumsuz düşünceler içerisinde olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. GÖZDER'in engelli olmayanlarla yaptığı araştırma sonuçlarına göre katılımcıların yalnızca %45,6'sı çocuklarının ilköğretimde engelli bir öğretmeni olmasını önemsemeyeceğini belirtmektedir (2012, s. 44). Bir diğer deyişle katılımcıların yaklaşık %54'ü çocuğunun engelli bir öğretmenden eğitim almasından kuşku duymaktadır. Yine GÖZDER'in aynı grupta yaptığı araştırma sonucuna göre katılımcıların %70'e yakını ortopedik engelli bir kişiyle komşu olmak istememektedir (2012, s. 50). Başbakanlık ÖZİDA'nın engelli katılımcılarla yaptığı araştırma sonuçlarına göre ise en fazla ayrımcılığın engellilik alanında olduğu verisine ulaşılmıştır (2010, s. 64-67).

Başbakanlık ÖZİDA'nın engelli olmayanlarla yaptığı araştırmanın sonuçlarına göre katılımcıların yalnızca %46,7'si tüm engellilerle arkadaşlık edebileceğini, daha fazla bir kesim ise sadece belli engel gruplarıyla arkadaşlık yapabileceğini ifade etmiştir (2009, s. 69). Ayrıca Başbakanlık ÖZİDA'nın aynı araştırmasına göre katılımcıların %45,4'ü engellilerin topluma katılımda karşılaştığı en büyük engelin önyargılar olduğunu düşünmektedir

(2009, s. 85). Başbakanlık ÖZİDA'nın engellilerle yaptığı araştırmaya göre katılımcıların yalnızca %11'i topluma katılımda hiç ayrımcılık yaşamazken, çoğu zaman veya her zaman ayrımcılık yaşayanların oranı %57,6 olup, en fazla ayrımcılık yaşayan grup dil ve konuşma bozukluğu olanlardır (2010, s. 129-132). GÖZDER'in engellilerle yaptığı araştırmada ise katılımcılar toplumun kendilerini önemsemediğini düşünmektedir (2012, s. 129). Öte yandan GÖZDER'in engelli olmayanlarla yaptığı araştırmaya göre katılımcıların üçte biri, engelliler için yapılmış ayrı mahalle veya site gibi projelere destek vermemektedir (2012, s. 35). Yine GÖZDER'in engellilerle yaptığı araştırmada katılımcılar arasında kendilerine yönelik özel konut projesine destek verenlerin oranı düşük değildir (2012, s. 132).

Başbakanlık ÖZİDA'nın engelli olmayanlarla yaptığı araştırma verilerine göre ortopedik engellilerin, süregen hastalığı olanların ve dil ve konuşma bozukluğu bulunanların engelli olmayanlarla aynı sınıfta eğitim görebileceği, benzer müfredatı takip eden görme ve işitme engellilerin ise daha az oranda aynı sınıfta bulunabileceği düşünülmektedir (2009, s. 77). Başbakanlık ÖZİDA'nın engelli olmayanlarla yürüttüğü araştırmanın diğer verilerine bakıldığında katılımcıların yaklaşık %79'u, engellilere sadece evde eğitim verilmesini desteklememekte (2009, s. 87), yaklaşık %45'i engelli olmayanlarla aynı ortamda eğitimlerin verilmesi temeline dayanan kaynaştırma eğitimini desteklememekte ve yaklaşık %52'si engellilerin kendileri için düzenlenmiş ortamlarda eğitim almasını desteklemektedir (2009, s. 100-101). GÖZDER'in engelli olmayanlarla yaptığı araştırmada ise katılımcıların %60'a yakını "normal okulların engellilere uygun olmaması" gerekçesiyle engellilerin ayrı ortamlarda eğitim almasını savunmaktadır (2012, s. 29). Başbakanlık ÖZİDA'nın engellilerle yaptığı araştırma verilerine göre ise katılımcıların %59'u erişilebilirlik, önyargı, öğretmenlerin bilgisizliği ve destek hizmetlerinin verilmemesi gibi durumlara dayanarak eğitim alanında ayrımcılık olduğunu düşünmektedir (2010, s. 76-78).

Başbakanlık ÖZİDA'nın engelli olmayan katılımcılarla yaptığı çalışmada, katılımcılar engellilerin çalışması yönünde görüş bildirmiştir (2009, s. 82). Ancak katılımcıların yaklaşık %39'u "engelliler çalışmak yerine yardım almayı tercih etmez" fikrine katılmamış, yaklaşık %26'sı "engellilerin mal veya hizmet alacakları huzursuz etmeyeceği" fikrini taşımamış, yaklaşık %25'i "engellilerin diğer çalışanlar kadar verimli olabileceğini" düşünmemiştir (2009, s. 91-92). GÖZDER'in engelli olmayanlarla yaptığı çalışmada ise katılımcılar %42,1 oranında herhangi bir ayırım gözetmeden engelli işçi

çalıştırabileceğini ifade etmiş; olumlu cevap verenler bunu %29,3 oranında toplumsal fayda ve destek amaçlı düşündüklerini vurgulamıştır (2012, s. 57-60). Başbakanlık ÖZİDA'nın engellilerle yaptığı çalışmaya göre katılımcılar, %85 oranında istihdam alanında ayrımcılığa uğradıklarını söylerken, en fazla kapasitelerinin altında işlerde çalıştırılmak şeklinde bir muameleye maruz kaldıklarını ifade etmişlerdir (2010, s. 83-85). Öte yandan GÖZDER'in engellilerle yaptığı araştırmada katılımcıların evden çalışma projelerine büyük oranda destek vermesi ilgi çekicidir (2012, s. 137).

Başbakanlık ÖZİDA'nın engelli olmayan katılımcılarla yaptığı araştırmaya göre katılımcıların yaklaşık %90'ı toplu taşıma araçları ile bina, cadde ve kaldırım gibi alanların engelliler için uygun olmadığını düşünmektedir (2009, s. 84). GÖZDER'in engellilerle yaptığı araştırmada da katılımcıların toplu taşıma araçlarında erişilebilirlik kaynaklı sorunlar yaşadığı görülmektedir (2012, s. 124-125). Başbakanlık ÖZİDA'nın engellilerle ilgili yaptığı araştırmada ise katılımcılar sağlık hizmetlerine erişim, adalete erişim, kültürel hayata erişim, fiziksel çevre düzenlemeleri ve bilgiye erişim gibi alanlarda ayrımcılığa uğradığını düşünmektedir (2010, s. 93-140).

Yukarıda adı geçen araştırmalardan öne çıkan farklı veriler gerek toplumun gerekse engellilerin engelliliği algılayışında ve yansıyan tutum ve davranışlarında hâkim insanmerkezci yönler olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda Başbakanlık ÖZİDA'nın (2009) ve GÖZDER'in (2012) engelli olmayan katılımcılarla yaptığı anket sonuçlarında engelliliğin zorluğu, yetersizliği ve yeti yitimlerinin acınılabilirliği öne çıkmıştır. GÖZDER'in engellilerle olan görüşmelerine göre (2012) onlar da kendileriyle ilgili toplumun olumsuz tutum içerisinde olduğunu düşünmektedir. Başbakanlık ÖZİDA'nın engelli olmayanlarla yaptığı araştırmada (2009), engellilerin temiz olmadıkları, öfkeli oldukları, sadece kendilerini düşündükleri gibi önyargılara sahip olan katılımcıların bulunması ile GÖZDER'in aynı kitlikle yaptığı araştırmada (2012) çocuğunun engelli bir öğretmenden ders almasını problem olarak görmeyenlerin azınlıkta kalması verileri birlikte incelendiğinde, Türkiye'de toplumun engellilere karşı olumsuz yaklaşım gösterdiği sonucuna ulaşılabilir. Ayrıca Başbakanlık ÖZİDA (2009) ve GÖZDER (2012) tarafından engelli olmayanlarla yapılan bu araştırmalarda ortaya çıkan görme ve ortopedik engelliliğin görünür olması nedeniyle daha fazla engel olarak algılanması, zihinsel engellilerle iletişim kurmaya dayalı isteksizlik ve yalnızca bazı engel gruplarıyla arkadaşlığın tercih edilmesi bulguları, toplumun engel türlerine göre ayrımcı yaklaşımının somut

göstergeleridir. Denilebilir ki yukarıdaki verilerden çıkan ortak sonuca göre Türkiye’de engelliliğe ilişkin olarak ‘sağlamcı’ bir bakış açısı söz konusudur. Sağlamcılık, bir önceki bölümde detaylı biçimde tartışıldığı üzere engelsiz olmanın, engelliliğe karşı bir üstünlük olarak algılanması ve bunun eylem ve söylemlerle açıkça gösterilmesi anlamına gelmektedir (Campbell, 2009, s. 7). Bu tutum engelliliğe yaklaşımda köklerini Antik Yunan’a dayandırabileceğimiz geleneksel modelin bir yansımasıdır (Burcu, 2015, s. 28-30). Hümanizm, erkek, beyaz, Hristiyan, heteroseksüel ve yetenekli erkekleri normatif insan şeklinde görerek bunun dışında kalanları insan tanımına dâhil etmemiştir (Wynter, 2003, s. 278-279). Ayrıca Sanayi Devrimi’nin üretime dâhil olamayacağı gerekçesiyle ötekileştirdiği engellilerin bugün yetersiz olarak görülmesi, kapitalist sistemin de bir yansımasıdır.

İnsan haklarının kapsamının bütün türleri ve organizmaları kapsayacak şekilde genişlemesindenense, günümüzün karmaşıklığına uygun bir insansonrası etikten bahseden Braidotti (2019, s. 53), tekelliğe karşı direnerek karşılıklı bağlantılılığa vurgu yapmaktadır. Posthümanist yaklaşıma göre engelli insanlar hem insanlarla hem hayvanlarla hem de makinelerle birbirine bağlı biçimde yaşamlarını sürdürerek bağlantılılığın uygulamada nasıl karşılık bulabildiğini açık biçimde göstermektedir (Goodley, 2020, s. 124). Ancak bu bağlılık, engellilerin özerkliğine gölge düşürecek bir durum değildir. Zira bağlantılılığa engellilik açısından yaklaştığımızda, engellilerin başkalarına duyduğu ihtiyacı ve başkalarının engellilere olan ihtiyacını görebiliriz. Esasen bu, Latour’un (2021) gelişimine büyük katkılar sağladığı Aktör Ağ Teorisi ile de açıklanabilir. Bu teoriye göre bağlantılılık gerek insanlık ailesinin tamamının birbirleriyle olan ilişkilerinde ve gerekse de insanların doğadaki diğer varlıklarla olan etkileşimlerinde geçerli bir durumdur. Çünkü doğadaki her canlı ve cansız varlığın kapasitesine ve özelliklerine göre yapabildiği ve yapamadığı şeyler olabilir. Bu, bizi birbirimizle bağlantılılığa yönelten güçlü bir nedendir (Feely, 2016, s. 876-878).

GÖZDER (2012) tarafından engellilerle yapılan araştırmaya göre engelliler, kendileri dışındaki diğer engel gruplarının yaşamlarını kendilerine göre daha zor olarak görmektedir. Bu, bizi yine bir önceki bölümde etraflıca ele aldığımız, toplum tarafından oluşan önyargıların engelliler tarafından da kabul edilmesi olarak ifade edebileceğimiz ve “içselleştirilmiş sağlamcılık” şeklinde tabir edilen kavram ile karşılaştırır (Ünal, 2018). Yılmaz (2021), “kanıksanmış sağlamcılık” şeklinde kullandığı bu kavramın nedenlerini “Kendini gerçekten çaresiz olarak algılama, sorumluluktan kaçma ve acizlik

hâlinin getirdiği rant” şeklinde özetlemiştir. Engellilerin kendilerini bir hak öznesi olarak görebilmesinin ön koşulu, içselleştirilmiş sağlamlılıklarıyla mücadele edebilmesidir (Ardahanlıoğlu, 2022, s. 28). Posthümanist yaklaşım, bizi bu mücadelenin engellilerin kendilerini aşağı konumda görmekten vazgeçmesi ve kendi biricikliğinin farkına varması ile mümkün olabileceği düşüncesine götürür.

Engellilerin bireysel farklılıkları dâhilinde toplumun diğer bireylerle tam ve eşit biçimde yaşayabilmesi yasal metinlerle güvence altına alınmasına rağmen Türkiye’de yapılan araştırma sonuçları, henüz bu yasaların toplum tarafından içselleştirilmediğini göstermektedir. Başbakanlık ÖZİDA’nın (2009) engelli olmayan katılımcılarla yaptığı araştırma sonuçlarına göre toplumun engellilere karşı önyargıyla yaklaştığı; GÖZDER’in (2012) engellilerle yaptığı araştırmaya göre ise engellilerin yeterince önemsenmediği bulguları öne çıkmıştır. Başbakanlık ÖZİDA’nın (2010) engellilerle yaptığı araştırmada engellilerin topluma katılımında farklı düzeylerde ayrımcılık yaşadığı görülmektedir. Başbakanlık ÖZİDA’nın (2009) engelli olmayan katılımcılarla yaptığı araştırma sonuçlarına göre tüm engel gruplarının herkesle aynı ortamda eğitim verilmesi temeline dayanan kaynaştırma eğitime dâhil olamayacağını düşündükleri ve GÖZDER’in (2012) engelli olmayan katılımcılarla yürüttüğü araştırmaya göre okulların engellilere uygun olmayacağını düşündüklerinden kaynaştırma eğitimini desteklemedikleri bulgusuna ulaşılmıştır. Başbakanlık ÖZİDA’nın (2010) engellilerle yaptığı araştırmanın katılımcılarının eğitim alanında ayrımcılık yaşadıklarını ifade etmeleri, yukarıda eğitim alanıyla ilgili açıklanan bulguları doğrular niteliktedir. Başbakanlık ÖZİDA’nın (2009) engelli olmayan katılımcılarla yürüttüğü araştırma sonuçlarına göre katılımcıların dörtte biri, engellilerin istihdam alanında mal veya hizmet alanlarla ya da diğer çalışma arkadaşlarıyla iletişimsel sorunlar yaşayabileceğini ve yeteri kadar verimli olamayabileceğini ifade etmektedir. Tüm bu bulgular, GÖZDER’in (2012) engellilerle yaptığı araştırmada ortaya çıkan, engellilerin kendilerine özel alanlarda yapılmış mahalle ve site gibi projelere ve evden çalışmasına dayalı istihdam modeline hatırı sayılır oranda destek vermeleri verisiyle birlikte incelendiğinde, topluma katılımında ayrımcılık yaşayan engelliler arasında tecrit edilmeyi kabul ederek kendi gettolarında yaşamayı topluma dâhil olma mücadelesine yeğleyenlerin bulunduğu söylenebilir.

Başbakanlık ÖZİDA (2009) ve GÖZDER’in (2012) engelli olmayanlarla yaptığı araştırmalarda engellilerin hayatın her alanında erişilebilirlik

sorunları yaşadığı bulgusu öne çıkmıştır. Ne var ki engellilerin gerek erişilebilirlik ve gerekse önyargı sorunlarıyla baş etmek için her zaman aynı direnci göstermesini beklemek gerçekçi değildir ve bu kişilerin bazen umutsuzluğa kapılması doğal bir durumdur. Kolektif mücadelelerin ulaştığı seviye neticesinde gelişen posthümanist yaklaşım, aynı çabanın ötekileştirilen diğer kesimlerle birlikte verilmesi hâlinde geleceğe dair ortak bir insanlık tasavvurundan söz edilebileceğini savunur. Birlikte yaşama kültürünün gelişmesine dayalı bir düzenin tesisi için herkesin çaba göstermesi gereklidir. Bu ise insan-insan, insan-hayvan, insan-doğa ve insan-makine ilişkilerinde oluşan karmaşıklığın doğallığını ve daha iddialı bir söylemle, ‘merkeziyetsizliği’ kabul ederek mümkün olabilir.

BÖLÜM IV

YAPAY ZEKÂ, ENGELLİLİK VE POSTHÜMANİZM

Yapay zekânın tanımı, tarihsel gelişimi ve günlük yaşama etkileri

Yapay zekâ (YZ), insan zekâsına ait öğrenme, algılama, muhakeme etme, problem çözmeye, karar verme ve dil anlama gibi yeteneklerin makineler tarafından simüle edilmesi olarak tanımlanabilir (Boden, 2018, s. 2-3; Russell ve Norvig, 2020, s. 19). Alan Turing'in (1950) ortaya koyduğu "Turing Testi" ile başlayan süreç, makinelerin insanlar gibi düşünüp düşünemeyeceğini sorgulamaya yönelik ilk akademik tartışmalardan biri olarak kabul edilir.

1956 yılında organize edilen Dartmouth Konferansı'nda 'yapay zekâ' kavramı ilk kez resmî olarak kullanılmıştır (Boden, 2018, s. 14). Bu konferansta ortaya çıkan tanım, YZ araştırmalarının başlangıcı olarak kabul edilir ve makinelerin insan zekâsına benzer görevleri gerçekleştirmesini amaçlayan çalışmaların akademik çerçevesini oluşturmuştur (McCarthy ve ark., 2006, s. 12).

YZ'nin tarihsel gelişimi, çeşitli dönemlere ayrılabilir. 1956'dan başlayan ilk dönem sembolik mantık ve mantık temelli programlamaya odaklanırken 1970'li yıllardan itibaren belirli alanlarda uzman bilgilerini taklit eden sistemler geliştirilmiştir (Buchanan, 2005, s. 58-59). Bu dönemlerde başarılar sağlansa da yüksek beklentilerin karşılanamaması nedeniyle 1970'lerin sonundan itibaren durağan dönemler yaşanmıştır. 1990'ların sonlarından itibaren ise yapay sinir ağları ve makine öğrenmesi yöntemleri yeniden popüler hâle gelmiştir. Özellikle 2010'lu yıllarda büyük veri ve artan işlem gücü ile desteklenen derin öğrenme yöntemleri, yapay zekânın günümüz teknolojik devrimini tetiklemiştir (LeCun ve ark., 2015, s. 436-437).

Bu tarihsel gelişim içinde, YZ alanında farklı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Sembolik YZ'nin tarihsel gelişiminde önemli dönüm noktalarından biri de IBM tarafından geliştirilen Deep Blue'nun 1997 yılında dünya şampiyonu Garry Kasparov'u yenmesidir. Bu gelişme, YZ'nin insan zekâsını aşma potansiyeline yönelik tartışmaları alevlendirmiştir (Campbell ve ark., 2002, s. 57).

YZ teknolojilerinin günümüzdeki gelişim hızı ve etkisi, tarih boyunca görülmemiş düzeydedir. Sağlık, eğitim, hukuk, ulaşım ve iletişim gibi birçok alanda YZ teknolojileri kullanılmakta, bu alanlarda dönüşümler yaratmaktadır (Makridakis, 2017, s. 46). Öte yandan bu etkiler yalnızca

mevcut teknolojik gelişmelerle sınırlı kalmamakta, aynı zamanda yakın gelecekteki toplumsal, ekonomik ve bireysel yaşamı şekillendirecek önemli dönüşümlere de zemin hazırlamaktadır (Kaplan ve Haenlein, 2019, s. 23-24). Bu bölümde YZ'nin farklı alanlardaki etkileri ve bu etkiler üzerine yapılan tartışmaları kapsamlı biçimde ele alıyorum.

Sağlık sektöründe YZ destekli sistemler, hastalık teşhisini hızlandırarak ve doğruluk oranlarını yükselterek sağlık hizmetlerinin kalitesini önemli ölçüde artırmaktadır. Örneğin, derin öğrenme algoritmaları, radyolojik görüntüleme tekniklerinde meme kanseri, akciğer kanseri gibi ciddi hastalıkların erken teşhisinde kritik rol oynamaktadır (Esteva ve ark., 2019, s. 24-25). Ayrıca YZ tabanlı robotik cerrahi sistemler, ameliyatlarda hata oranlarını azaltarak cerrahi işlemlerde başarı oranlarını artırmaktadır.

Eğitim alanında YZ, kişiselleştirilmiş öğrenme deneyimleri sunarak öğrencilere yönelik daha etkili ve kapsayıcı eğitim yöntemleri geliştirilmesini sağlamaktadır. YZ destekli eğitim platformları, öğrencilerin öğrenme hızına ve ihtiyaçlarına uygun içerikler sunarak eğitimde eşitliği ve erişilebilirliği artırma potansiyeline sahiptir (Chen ve ark., 2020, s. 75264). Ayrıca, dil öğrenme uygulamaları ve sanal gerçeklik teknolojileri ile eğitim süreçleri daha etkileşimli ve verimli hâle getirilmektedir.

Hukuk sektöründe YZ, akıllı sözleşmeler, algoritmik karar destek sistemleri ve dava sonuçlarının tahmin edilmesi gibi yeniliklerle yargı süreçlerini hızlandırmakta ve hukuki analizlerin doğruluğunu artırmaktadır. Ancak bu sistemlerin karar alma süreçlerinde oluşturduğu belirsizlikler ve önyargılar, ciddi etik ve hukuki sorunları beraberinde getirebilmektedir (Surden, 2019, s. 1332-1333).

Ulaşım sektöründe, otonom araç teknolojileri ve akıllı trafik yönetim sistemleri trafik güvenliğini artırmakta, kazaları azaltmakta ve trafik akışını optimize etmektedir. Ancak otonom araçların etik karar verme süreçleri ve sorumluluk paylaşımı gibi konular, hâlen tartışma yaratmaktadır (Bonneton ve ark., 2016, s. 1573-1575).

İletişim sektöründe, YZ destekli dil işleme teknolojileri, çeviri sistemleri ve chatbot'lar, iletişim hızını artırmakta ve kullanıcı deneyimini iyileştirmektedir. Sosyal medya algoritmaları, kullanıcıların tercihlerini analiz ederek kişiselleştirilmiş içerik sunmakta ancak bu süreçte yankı odaları oluşturma ve dezenformasyonu artırma riski taşımaktadır.

YZ'nin gelecekte yaratacağı dönüşümlere dair birçok farklı yaklaşım mevcuttur. Bu dönüşümlerin başında ekonomik yapıların kökten değişimi gelmektedir. Özellikle otomasyonun ve robotlaşmanın iş gücü piyasalarını yeniden şekillendireceği, bazı mesleklerin ortadan kalkacağı ve yeni iş alanlarının oluşacağı vurgulanmaktadır (Frey ve Osborne, 2017, s. 254-256).

Eğitim alanında YZ'nin daha kişiselleştirilmiş ve bireyselleştirilmiş öğrenme deneyimlerini mümkün kılması beklenmektedir. Öğrencilerin yetenekleri, ilgi alanları ve ihtiyaçlarına göre şekillenen öğrenme içerikleri ve yöntemleriyle daha kapsayıcı ve esnek eğitim modelleri oluşturulabilecektir.

Sağlık alanında ise robotik cerrahi yöntemlerin ve akıllı teşhis araçlarının daha da gelişmesi beklenmektedir. Bu teknolojiler, hastalıkların erken teşhis edilmesini, müdahalelerin hassasiyetini ve tedavilerin kişiselleştirilmesini artıracaktır (Esteva ve ark., 2019, s. 28-29).

Robot teknolojileri, yapay zekâ algoritmalarıyla birlikte özellikle engelli ve ileri yaştaki bireylerin günlük yaşam kalitelerini artırmaya yönelik çeşitli çözümler üretmektedir. Hizmet robotları, ev ortamlarında hareket kabiliyeti kısıtlı olan bireylerin günlük işlerini yerine getirmelerine yardımcı olmaktadır (Broadbent ve ark., 2009, s. 319).

Yapay zekâ ve etik

YZ'nin gelişimi, insan yaşamının hemen her alanına etki eden önemli dönüşümlere yol açarken etik açıdan ciddi tartışmaları da beraberinde getirmektedir. YZ'nin insanların karar alma süreçlerine müdahil olması, bu süreçte etik sorunların da kaçınılmaz şekilde gündeme gelmesine zemin hazırlamıştır. Bu bölümde YZ ve etik ilişkisini çeşitli bakış açılarıyla kapsamlı biçimde tartışıyorum.

Etik kavramı, insanların eylemlerinin doğru-yanlış, iyi-kötü gibi değerler temelinde değerlendirilmesi üzerine kuruludur. YZ etiği ise algoritmaların geliştirilme ve uygulanma süreçlerinin ahlaki değerler ve insan hakları bağlamında değerlendirilmesiyle ilgilidir. YZ'nin insan hayatına müdahale düzeyi arttıkça algoritmik kararların ahlaki boyutu da önem kazanmaktadır (Russell ve Norvig, 2020, s. 1037). YZ'de adalet, YZ sistemlerinin mevcut toplumsal önyargıları sürdürmemesi veya artırmaması, tüm bireyler ve gruplar için eşit sonuçlar sağlaması ilkesini ifade eder (Attard-Frost ve ark., 2023, s. 389).

Akademik literatürde YZ etiği üzerine birçok temel prensip ve değer önerilmiştir. Jobin ve arkadaşlarının (2019) ortaya koyduğu kapsamlı çalışmada bu prensipler şu şekilde özetlenmektedir:

- **Şeffaflık:** YZ sistemlerinin karar süreçleri açık, anlaşılır ve denetlenebilir olmalıdır.
- **Adillik:** YZ sistemlerinin tarafsızlığı koruması, ayrımcı pratiklere yol açmaması gerekmektedir.
- **Güvenilirlik:** Sistemlerin sürekli ve tutarlı şekilde güvenli biçimde çalışması gereklidir.
- **Mahremiyet:** Kişisel verilerin korunması, verilerin kullanımında gizlilik standartlarına uyulması kritik önemdedir (Jobin ve ark. 2019, s. 389).

YZ sistemlerinin en çok tartışılan etik boyutlarından biri ayrımcılık riskidir. Algoritmaların eğitildiği verilerdeki önyargılar, algoritmanın kararlarını şekillendirerek mevcut eşitsizlikleri derinleştirebilir (O'Neil, 2016, s. 1). Birçok araştırma, işe alım, kredi başvuruları, suç tahmin sistemleri gibi alanlarda algoritmaların ayrımcılık yaratabileceğini göstermektedir (Angwin ve ark. 2016). Örneğin COMPAS isimli algoritmanın ABD'de siyahi bireyleri suç işleme eğilimi açısından sistematik olarak daha yüksek risk kategorisine koyduğu gösterilmiştir (Angwin ve ark. 2016). Bu durum, YZ etiğinin temel sorunlarından biri olan algoritmik ayrımcılığın önemini açıkça ortaya koymaktadır.

Birleşmiş Milletler'in raporunda, YZ'nin insan hakları üzerindeki olumlu ve olumsuz etkileri ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Birleşmiş Milletler, YZ'nin 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarını (SKA) ilerletme potansiyelini kabul ederken aynı zamanda önemli riskler ve zorluklar da oluşturduğunu belirtmektedir. Bu raporda, YZ'nin ifade özgürlüğü, mahremiyet hakkı, adil yargılanma hakkı gibi temel insan haklarına ciddi etkileri olduğu belirtilmiştir (United Nations, 2024, s. 28-33). Dolayısıyla YZ'nin şeffaflığı, hesap verilebilirliği ve insan haklarına uygunluğu üzerine kapsamlı yasal düzenlemeler ve denetim mekanizmaları önerilerinin geliştirildiğini belirtmek yerinde olacaktır (Jobin ve ark., 2019, s. 397-398; Floridi ve ark., 2018, s. 696-697). Bu konuda yakın tarihli ve kapsamı en geniş regülasyonlardan biri Avrupa Birliği (AB) YZ Yasası'dır. Gerçekten de Avrupa Birliği, temel haklara ve değerlere saygı duyan ve insanı odağına alan bir yaklaşım hedefleyerek güvenilir YZ için etik yönergeler geliştirilmesini

ön saflarında yer almıştır. AB Yapay Zekâ Yasası, YZ sistemlerinin risk seviyelerini kabul edilemez, yüksek, sınırlı ve minimal risk olmak üzere dört grupta düzenlemiştir (European Parliament, 2024).

YZ ve etik tartışmaları genellikle somut vakalar üzerinden ele alınmaktadır. Amazon'un YZ destekli işe alım algoritmasının kadın adaylara karşı sistematik ayrımcılık yaptığı örneği, bu konuda yaygın olarak incelenmiştir (Bozkurt Gümrükçüoğlu ve Ahter Yakacak, 2023, s. 1710-1711). Bir başka örnek, yüz tanıma sistemlerinin özellikle siyah ve Asyalı bireyleri tanımlama doğruluğunun düşük olması nedeniyle ırksal ayrımcılığa yol açmasıdır (Buolamwini ve Gebru, 2018, s. 77).

Robot teknolojileri, YZ'nin en görünür biçimde kullanıldığı alanlardan biridir ve beraberinde karmaşık etik sorunlar getirmiştir. Söz gelimi, otonom araçların yol açtığı kazalarda sorumluluğun nasıl paylaşılacağı, bu tartışmaların merkezinde yer almaktadır (Bonneton ve ark., 2016, s. 1573-1576).

Gelecekte YZ ve etik konusunda tartışmaların devam edeceği kaçınılmazdır. YZ sistemleri daha karmaşık ve otonom hâle geldikçe hesap verebilirlik ve sorumluluk sorunları giderek daha önemli olacaktır. Bir YZ sistemi hata yaptığında veya zarar verdiğinde kimin sorumlu olduğunu belirlemek, özellikle açık yasal ve etik çerçevelerin olmadığı durumlarda karmaşık bir konudur. Algoritmik hesap verebilirlik, YZ sistemlerinin amaçlandığı gibi çalışmasını ve başarısız olduklarında veya olumsuz sonuçlara yol açtıklarında çözüm yollarının bulunmasını sağlamak için mevcut mekanizmaları ve süreçleri ifade eder. Hesap verebilirliği tesis etmek, geliştiriciler, dağıtıcılar ve kullanıcılar dâhil olmak üzere YZ yaşam döngüsünde yer alan çeşitli aktörler için açık roller ve sorumluluklar tanımlamayı gerektirir. Özellikle YZ'nin artan otonomisi, insani kontrolün azalması anlamına gelebilir ve bu da etik riskleri artırabilir. Bu bağlamda, YZ'nin karar alma mekanizmalarına ilişkin şeffaflığın artırılması ve algoritmik denetimin sağlanması, gelecekteki etik tartışmaların merkezinde olacaktır.

Teknoloji iyimserleri, YZ'nin etik sorunlarının çözülebilir olduğunu ve teknolojik ilerlemenin potansiyel yararlarının daha fazla olduğunu savunmaktadır (Kurzweil, 2024). Buna karşılık teknoloji eleştirmenleri, YZ'nin kapitalist mantık içerisinde eşitsizlik ve ayrımcılık risklerini artırdığını vurgulamaktadır (Zuboff, 2019).

YZ ve etik tartışmaları, günümüz teknolojik gelişmelerinin merkezinde yer almakta ve toplumun geleceğini derinden etkilemektedir. Bu alanda yapılan çalışmalar, YZ'nin potansiyelini ortaya koyarken etik ilkeler çerçevesinde

ilerlemesi gerektiğini de önemle vurgulamaktadır. YZ sistemlerinin insan haklarına uygunluğu ve ayrımcılığın önlenmesi için şeffaflık, denetlenebilirlik ve hesap verebilirliğin artırılması gerekmektedir. Toplumlar, çok paydaşlı bir yaklaşımı benimseyerek ve YZ'nin gelişen etik ortamına karşı dikkatli olarak, bu teknolojilerin dönüştürücü potansiyelinden yararlanabilirken, risklerini azaltabilir ve YZ'nin tüm insanlığa fayda sağladığı bir geleceği hayata geçirebilirler.

Yapay zekânın engelli bireylerin yaşamına etkileri

Birleşmiş Milletler, dünya genelinde -her ne kadar farklı yarım kürelerde ve coğrafi bölgelerde eşit dağılım göstermese de- 1 milyardan fazla insanın engelli bireylerden oluştuğu varsayımında bulunmaktadır. Bu da dünya nüfusunun yaklaşık %15'ine tekabül etmektedir (Ferebee, 2025). Engelli bireylerin sosyal hayatın, eğitimin, istihdamın ve diğer tüm alanların eşit katılımcıları olabilmesi için teknolojinin kapsayıcı olması büyük önem taşır. Son yıllarda YZ teknolojilerindeki hızlı ilerlemeler, engelli bireylerin karşılaştığı engelleri azaltma ve erişilebilirlik uçurumlarını kapatma potansiyeli sunmaktadır (Ferebee, 2025). Konuşma tanıma, doğal dil işleme ve bilgisayarlı görü gibi YZ inovasyonları, engellilerin ihtiyaçları göz önünde bulundurulmadan tasarlanmış bir dünyayı daha erişilebilir hâle getirmede kilit rol oynayabilir (Ferebee, 2025). Söz gelimi, görme engelliler için gerçek zamanlı görsel betimlemeler sunan uygulamalar, işitme engelliler için otomatik altyazı veya işaret dili çevirisi araçları ve otizm spektrumundaki bireyler için kişiselleştirilmiş sosyal yardım sistemleri, YZ ile kısa süre içerisinde mümkün hâle gelebilen ve engelli bireylerin hızlı biçimde günlük yaşamına entegre edebildiği çözümlerdir. Söz konusu teknolojiler daha fazla gelişme gösterir ve hata payı en asgari düzeye inebilirse engelli bireylere daha fazla özerklik ve bağımsızlık kazandırma ihtimali barındırmaktadır. Bu sayede son zamanlarda sıkça duymaya başladığımız kapsayıcı toplum inşası, hayalden gerçeğe dönüşebilir.

Ne var ki YZ'nin engellilik alanındaki kullanımı yalnızca fırsatlardan ibaret değildir. Aynı zamanda şimdiye kadar akla gelmemiş ve yaşanmamış önemli riskler ve zorluklar barındırma potansiyeli taşımaktadır. Başka bir deyişle, teknoloji, engelli bireylerin topluma tam ve eşit katılımını sağlamak için uyarlanırsa eşitlikten ve adil bir yaşam düzeninden söz edilebilir. Aksi takdirde engellilikten kaynaklı ötekileştirme, ayrımcılık, dışlanma ve istismar durumu daha fazla pekişebilir. Algoritmik önyargular, veri mahremiyeti

ihlalleri ve benzeri etik/teknik problemler, YZ'nin mevcut eşitsizlikleri azaltmak bir yana daha da derinleştirebileceği endişesini doğurmaktadır. Örneğin, özgeçmiş tarayan veya işe alımda kullanılan YZ algoritmaları, engelli bireyler geçmiş verilerde yeterince yer bulamadığı için bu adayları sistematik olarak dışlayabilir (Quinn, 2021). Benzer şekilde, yakın bir tarihte ABD'de bir örneğine rastlandığı gibi, sosyal yardımlara erişim veya sağlık hizmetleri için kullanılan otomatik karar sistemleri, hatalı veya önyargılı veriler nedeniyle engelli kişilerin hak ettikleri yardımları almasını engelleme durumunu daha fazla yaygın hâle getirebilir (Feathers, 2024). Ayrıca YZ destekli gözetim sistemleri veya sosyal skor uygulamaları da geleceğin engelliliğe dayalı ayrımcılık biçimleri arasına girme namzeti olabilir (Packin, 2021, s. 487). YZ'nin engellilik bağlamındaki gelişiminin nihai amacı, engelli bireylerin haklarını ve yaşam kalitesini gözeterek ilerlemesine katkı sunmak, fırsatları en üst düzeye çıkarırken olası zararları en aza indirebilmek olmalıdır.

Bireylerin ve kurumların engellilik olgusuna bakış açıları, onların teknoloji-engellilik ilişkisine yaklaşım şeklini doğrudan etkilemektedir (Newman-Griffis ve ark., 2023). Dolayısıyla her ne kadar daha önceki bölümlerde detaylı olarak ele almış olsak da teknolojik çözümlerin tasarım ve uygulama biçimini belirleyen kişi ve kurumların teknoloji-engellilik bağıntısı hakkındaki tutumlarını irdelemek bakımından, kısaca engelliliğe dair modelleri hatırlamanın önemli olduğunu düşünüyorum.

Tıbbi Model: Engelliliği bireyin bedenindeki veya zihnindeki bir 'kusur' veya işlev bozukluğu olarak ele alır. Çözüm, tıbbi tedavi, rehabilitasyon veya protez gibi araçlarla bireyi 'normal' standartlara yaklaştırmaktır. Teknoloji bağlamında tıbbi model, YZ'nin engeli 'düzeltme' veya telafi etme aracı olarak kullanılmasını teşvik eder. Örneğin, yapay görme sistemleri veya biyoteknoloji uzuvlar, engelli bireyin eksik fonksiyonunu tamamlamaya odaklanır. Ancak bu yaklaşım engel durumunu bireysel bir sorun olarak çerçeveler, çevresel veya toplumsal bariyerleri ikinci plana iter.

Sosyal Model: 1970'lerde engelli aktivistlerce geliştirilen bu model, engelliliğin esasen toplumsal bariyerlerden kaynaklandığını savunur (Smith ve Smith, 2021, s. 81-83). Engellilik, bireyin çeşitli farklılıkları ile toplumsal çevrenin yetersiz uyumunun kesişiminde ortaya çıkar. Buna göre bir bireyin tekerlekli sandalye kullanması sorun değildir; sorun, binalarda rampaların veya asansörlerin bulunmamasıdır. Teknolojide sosyal model, YZ sistemlerinin ve dijital ürünlerin erişilebilir ve kapsayıcı tasarlanmasını vurgular.

Örneğin, bir internet sitesinde görüntüleri otomatik olarak betimleyecek YZ destekli ekran okuyucular geliştirmek veya otonom araçları görme engellilerin de kullanabileceği şekilde tasarlamak, sosyal modelin ruhuna uygundur. Kullanıcı merkezli tasarım ve evrensel tasarım ilkeleri, sosyal model perspektifinin bir yansımasıdır.

İnsan Hakları Modeli: Birleşmiş Milletler Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme (2009) ile somutlaşan bu yaklaşım, engelliliği insan çeşitliliğinin bir parçası olarak görür. Bu modele göre engelli bireylerin eğitim, sağlık, çalışma, siyasal katılım vb. tüm alanlarda ayrımcılığa uğramaması ve makul uyumlaştırmanın sağlanması devletlerin ve toplumun yükümlülüğüdür. YZ bağlamında insan hakları modeli, yeni teknolojilerin eşitlik ve ayrımcılık yapmama ilkeleriyle uyumlu olmasını, engelli bireylerin haklarını ihlal etmemesini şart koşar. Örneğin, YZ destekli bir işe alım sisteminin engelli adayları dışlamaması, bunun için gerekli yasal düzenlemelerin yapılması ve şeffaf denetim mekanizmalarının kurulması bu modelin gereğidir. Nitekim, BM Özel Raportörü Gerard Quinn'in (2021) raporu da YZ'nin engelli haklarına etkisini bu perspektifle değerlendirmekte ve devletlere uygulanabilir, kapsamlı ve somut öneriler sunmaktadır.

Yukarıdaki modeller birbirini dışlayan kategoriler olmayıp pratikte iç içe geçebilir. Ancak bu çerçeveleri bilmek, YZ'nin engellilik alanındaki etkilerini analiz ederken büyük fayda sağlar. Örneğin, bir YZ uygulaması tıbbi model bakış açısına göre engelli bireyin bağımsızlığını artırıyor görünebilir ancak aynı uygulama sosyal model perspektifiyle toplumsal bariyerlere çözüm getirmeyebilir veya engelli bireyi normatif standartlara uymaya zorlayabilir. Bunun için engellilik çalışmaları ile teknoloji ve bilim alanlarını kesiştiren *crip technoscience* kavramı üzerinde durmak gerektiği kanaatindeyim.

'Engelli teknobilimi' olarak ilk kez bu kitapta Türkçeleştirilebilecek olan *crip technoscience*, son yıllarda YZ alanında giderek daha fazla tartışılmaktadır. "Crip", engelli bireylerin damgalayıcı bir terimi sahiplenerek kullandığı bir kimlik ifadesi olup, *crip technoscience* ise engelliliği teknoloji geliştirme ve kullanım pratiklerinin merkezine alan eleştirel bir yaklaşımı ifade eder (Hamraie ve Fritsch, 2019, s. 1-3). Bu yaklaşım, engelli bireylerin teknobilim dünyasında sadece pasif bir kullanıcı ya da sorun olarak değil, bizzat etkin özne ve tasarımcı olarak görülmesi gerektiğini vurgular (Hamraie ve Fritsch, 2019, s. 1).

‘Engelli teknobilimi’ kavramı, engellilik çalışmaları (*disability studies*) ile feminist teknobilim gibi eleştirel alanların kesişiminde ortaya çıkan yenilikçi bir perspektiftir. Bu terim özellikle 2010’ların sonunda akademik literatürde belirginleşmiştir. Aimi Hamraie ve Kelly Fritsch (2019) tarafından kaleme alınan “*Crip Technoscience Manifesto*”, kavramın temel çerçevesini çizen önemli bir metindir. Manifesto, engellilerin gündelik yaşamın uzmanları ve tasarımcıları olduğunu vurgulayarak teknolojik dünyayı yeniden şekillendirme gücüne sahip olduklarını belirtir (Hamraie ve Fritsch, 2019). Buna göre engelli bireylerin teknoloji tasarım ve kullanımında söz ve liderlik sahibi olması gerekir (Mankoff ve ark., 2024, s. 41).

‘Engelli teknobilimi’, kuramsal olarak aynı zamanda ‘teknosağlamcılık’ (*technoableism*) kavramıyla da karşıtlık içinde anlaşılabilir. Ashley Shew (2020, s. 40-42), teknolojinin sıklıkla engelliliği çözülecek bir problem olarak ele alan ve engelli bedenleri normatif olana uydurma hevesini yansıtan bir tutumda olduğunu belirterek bunu ‘teknosağlamcılık’ olarak adlandırmıştır.

Teknosağlamcılık, temelinde bir çeşit sağlamcı ideolojidir çünkü engelli kimlik ve deneyimleri değil, engelsiz olma hâli yüceltilir. Örneğin, medyada yeni bir biyonik protez tanıtılırken bunun engelliliği bitirecek bir buluş olarak sunulması veya toplumsal söylemde teknolojik ilerlemenin kusurları ortadan kaldıracığı yönündeki ifadeler, teknosağlamcılığın yansımalarıdır. Engelli teknobilimi ise tam aksine, teknolojinin engelliliği ortadan kaldırması değil, engelli bireylerin yaşam deneyimlerini zenginleştirilmesi ve toplumsal adaleti tesis etmesi gerektiğini savunur (Hamraie ve Fritsch, 2019). Bu yaklaşım, engelliliği insan deneyiminin doğal ve değerli bir varyasyonu olarak kabul eder ve teknolojiyi bir düzeltme aracı değil, çeşitliliği destekleme aracı olarak konumlandırır. Dolayısıyla engelli teknobilimi, teknolojiye dair egemen anlatıları sorgular ve engelli bireylerin teknolojiyle ilişkisini politik bir eylem alanı olarak yeniden tanımlar.

YZ sistemlerinin geliştirilmesi ve uygulanmasında, engelli bireylerin hem kullanıcı hem de tasarımcı olarak temsili son derece önemlidir. Temsilin eksik veya çarpık olması, teknolojinin işe yararlığının ve adaletinin sorgulanmasına yol açabilir. Günümüz YZ sistemleri çoğunlukla genel kullanıcı profiline göre tasarlanmaktadır ancak bu varsayılan profil, aslında engelsiz, normatif bedenli kullanıcıdır. Engelli kullanıcılar ise sıklıkla marjinal olarak görülür. Bunun sonucu olarak birçok YZ tabanlı ürün ve hizmet, engelli bireyler için tam anlamıyla erişilebilir veya kullanılabilir olmaktan uzaktır. Bu tür durumlar, engelli kullanıcıların veri dışlanımına

uğramasına ve dolayısıyla YZ uygulamalarının onların ihtiyaçlarına yanıt verememesine yol açar.

Engelli kullanıcıların deneyimleri, çoğu zaman teknoloji tasarımcıları tarafından öngörülme-yen yaratıcı adaptasyonlar ve mecburi çözümlerle doludur. Bir YZ sisteminin kısıtlayıcı varsayımları, engelli kullanıcıları kendi yollarıyla sistemi 'kandırmaya' ya da atlatmaya itebilir. Mankoff ve arkadaşlarının (2024, s. 40-42) verdikleri çarpıcı bir örneğe göre bir engelli kullanıcı, kullandığı sağlık uygulamasının yaşına göre boy-kilo kombinasyonunu normal dışı kabul edip girmesine izin vermemesi nedeniyle sisteme yanlış bilgi girmek zorunda kalmıştır. Bu, YZ sistemlerinin barındırdığı gizli normallik dayatmasının somut bir örneğidir. Başka bir deyişle, sistem, normatif veri aralığı dışında kalan bir bedeni insanlık dışı olarak kodlamaktadır. Karen Nakamura (2019), CAPTCHA (internet sitelerinde insan olduğunu doğrulamak için kullanılan güvenlik kodu) gibi sistemlerden otonom araç sensörlerine kadar çeşitli YZ uygulamalarının, engelli bireyleri beklenmedik girdileri nedeniyle 'insan dışı' veya 'hatalı' olarak sınıflandırabildiğini örneklerle anlatmaktadır.

Kullanıcı temsilindeki eksiklik, yalnızca bireysel deneyim sorunları değil, aynı zamanda veri temsili sorunları doğurur. YZ sistemleri genellikle geniş veri kümeleriyle eğitilir ancak bu veri kümelerinde engelli nüfusun davranış ve özellikleri yeterince temsil edilmezse ortaya çıkan model, bu gruba karşı sistematik bir ayrımcılık sergiler. Engelli bireylerin verilerde az temsil edilmesi sorunu, sadece sayısal eksiklikle de sınırlı değildir. Engellilik deneyimleri çeşitli ve dinamiktir. Aynı engel türü, kişiler arasında çok farklı şekillerde tezahür edebilir; bir kişinin birden fazla engeli olabilir ve engellilik hâlleri zamanla değişebilir (Mankoff ve ark., 2024, s. 40-42).

YZ sistemleriyle etkileşimde engelli kullanıcıların yaşadığı bir diğer sorun da arayüz ve geri bildirim eksiklikleridir. Bir algoritma önyargısız olarak tasarlanırsa bile onunla etkileşim kurma biçimi, engelli bireyler için uygun olmayabilir (Mankoff ve ark., 2024, s. 41). Örneğin, bir YZ karar destek sistemi, çıktılarını sadece görsel bir grafikte açıklıyor ancak ekran okuyucu ile uyumlu değilse görme engelli bir uzman, bu sistemi kullanamayacaktır. Keza, bir makine öğrenimi modelinin nasıl çalıştığını anlatan dokümanlar çok teknik dilde hazırlandığında veya hiçbir şekilde basitçe açıklanmadığında, bilişsel engeli olan kullanıcılar için 'anlaşılabilirlik' sorunu ortaya çıkar. Bu sebeple, YZ'nin açıklanabilirlik ve yorumlanabilirlik ilkeleri, engelli kullanıcılar açısından aynı zamanda 'erişilebilirlik ilkeleri' hâline gelir. YZ

sistemlerinin arayüz tasarımlarının evrensel tasarım prensiplerine uygun olması, çıktılarının farklı formatlarda sunulabilmesi (metin, ses, görsel) ve kullanıcı geri bildirim mekanizmalarının engelli kullanıcıların katılımına açık olması gereklidir (Mankoff ve ark., 2024, s. 41-42).

Engelli bireylerin YZ ekosisteminde yalnızca kullanıcı olarak değil, tasarımcı, geliştirici, karar verici rollerinde de bulunması, adil ve kapsayıcı teknolojiler için kritik bir koşul olarak görülmektedir. Engelli teknobilimi perspektifi, engelli bireyleri teknoloji tasarımının nesnesi değil, öznesi kılmayı hedefler. Ancak teknoloji sektöründe engelli profesyonellerin temsili, ne yazık ki, oldukça düşüktür. Birçok büyük teknoloji şirketi, çeşitlilik raporlarında engellilik verisini bile açıkça paylaşmaz ancak mevcut veriler, engelli bireylerin STEM (Bilim, Teknoloji, Mühendislik, Matematik) alanlarındaki eğitim ve istihdamının genel nüfusa oranla daha düşük olduğunu göstermektedir. Bu durum, YZ geliştiren ekiplerin bakış açılarının sınırlı kalmasına neden olur. Örneğin, bilgisayar bilimleri eğitiminin kendisinin erişilebilir olması (kodlama araçlarının görme engellilere uyumlu olması, ders materyallerinin işitme engelliler için uygun hâle getirilmesi vb.), engelli gençlerin bu alana girmesini kolaylaştıracaktır. Benzer şekilde, şirketlerin engelli bireyleri işe almak ve yükseltmek konusunda aktif politikalar geliştirmesi gerekir.

Engelli bireylerin tasarımcı olarak rol almasını sağlamanın bir yolu da katılımcı tasarım yöntemlerini benimsemektir. Katılımcı tasarım, teknoloji kullanıcılarını (hedef kitlenin üyelerini) tasarım sürecine erken aşamalardan itibaren aktif şekilde dâhil eden yaklaşımdır. Engelli topluluklarla yapılan katılımcı tasarım, onların ihtiyaç, beklenti ve yaratıcı fikirlerini doğrudan tasarıma yansıtır. Bu tür çalışmalar, engelli katılımcıların, geliştirilen teknolojinin kullanım senaryolarını ve işlevlerini zenginleştirdiğini göstermiştir. Dahası, engelli katılımcılar yalnızca kendi deneyimlerinden değil, aynı engel grubundaki çeşitlilikten de beslenen kolektif bir bilgi sunarak tasarımcılara yol gösterir.

Katılımcı tasarımın ötesinde, engelli bireylerin lider konumunda inovasyon yapabileceği örnekler de mevcuttur. Örneğin, görme engelli bir bilgisayar mühendisi olan Dr. Chieko Asakawa, IBM'de yıllardır erişilebilirlik teknolojileri geliştirerek pek çok yeniliğe öncülük etmiştir (Harrison, 2018).

Engelli bireylerin kullanıcı olarak karşılaştıkları sorunlar, onları yaratıcı çözümler bulmaya iter. Bu da aslında söz konusu kişileri bizzat tasarımcı

hâline getirir. Bu olgu, engelli topluluğu içinde sıklıkla vurgulanan ihtiyaçtan icat doğacağı durumunun dışı vurumu olarak nitelendirilebilir.

Engelli bireylerin teknoloji geliştirme süreçlerine katılımı önünde çeşitli engeller vardır. Bunlardan biri, erişilebilir olmayan geliştirme araçları ve ortamlarıdır. Örneğin, bir görme engelli yazılımcının makine öğrenimi modellerini eğitmek için kullandığı popüler bir grafiksel arayüz ekran okuyucu ile uyumlu olmayabilir. Benzer biçimde kronik ağrısı olan bir tasarımcı, uzun saatler ofiste bulunmayı gerektiren çalışma kültürüne ayak uyduramayabilir. Bu noktada, iş yerinde makul uyarlamalar ve esnek çalışma gibi uygulamalar, engelli profesyonellerin alana dâhil olmasını kolaylaştırmalıdır. Ayrıca engelli bireylerin karşılaştıkları sorunları dile getirebilecekleri ve çözüm geliştirmek için kaynak bulabilecekleri platformlar oluşturmak da önemlidir.

Son olarak, engelli tasarımcıların yalnızca engellilikle ilgili projelerde değil, YZ'nin tüm alanlarında çalışabilmesi de önemlidir. Aksi takdirde, engelli profesyoneller, sadece 'erişilebilirlik uzmanı' rolüne hapsedilebilir. Gerçekte ise engelli bir veri bilimci, otonom araç algoritmaları üzerinde de çalışabilir ve belki de kendi deneyimi sayesinde aracın farklı yolcu profillerine göre (örneğin, tekerlekli sandalye kullanıcıları için) tasarım yapmasına katkı verebilir. Eşitlik ve kapsayıcılık, engelli bireylerin yetenek ve uzmanlıklarının teknoloji dünyasının her alanında değer görmesiyle sağlanacaktır. Özetlemek gerekirse YZ sistemlerinde engelli bireylerin temsili iki düzeyde ele alınmalıdır: Kullanıcı deneyimi düzeyinde, engelli kullanıcıların ihtiyaçları, veride ve tasarımda içkin olmalı; tasarımcı/karar verici düzeyinde ise engelli bireyler aktif olarak süreçlere dâhil edilmelidir. Engelli kullanıcıları dışlayan veya yanlış temsil eden sistemler hem etik açıdan problemli hem de pratikte başarısızlığa mahkumdur. Öte yandan, engelli bireylerin bilgi ve yaratıcılığında beslenen katılımcı ve kapsayıcı tasarım pratikleri, YZ'nin toplumsal faydasını artırma potansiyeline sahiptir. YZ'nin insanların yaşamını derin biçimde dönüştürdüğü ve bu değişimin bir sınırı olup olmadığının bilinmediği bir dönemde, bu teknolojinin engelli bireylerin yaşamını olumlu ve olumsuz biçimde etkileyecek yönlerinin olduğu kaçınılmazdır.

Kitabın bu bölümünde şimdiye kadar yaşanan gelişmelere dayanarak ve toplumların uzun bir geçmişe uzanan engellilik kültürünün bugüne tezahür eden biçimlerini dikkate alarak, çeşitli teorilerden ve bazı vaka örneklerinden yararlanmak suretiyle oluşabilecek birtakım ayrımcı ve ötekileştirici

uygulamalara vurgu yapmaya çalıştım. Bununla birlikte, engelli bireylerin teknolojinin erişilebilirliğe katkıları sayesinde hayatın her alanında aktif olabildiği de bir gerçektir. Dolayısıyla YZ, engelli bireylerin günlük yaşamlarında bağımsızlıklarını artırma, sosyal ilişkilerini geliştirme ve topluma tam katılımlarını sağlama açısından önemli potansiyele sahiptir. YZ'nin asıl gücü, her bireyin kendine has gereksinimlerine uygun çözümler sunabilme yeteneğinde yatmaktadır (Ferebee, 2025). Ayrıca YZ'nin engelli bireyler için sunduğu fırsatların tam olarak anlaşılması ve hayata geçirilmesi için disiplinlerarası bir yaklaşım gereklidir. Teknoloji uzmanları, engelli bireyler, akademisyenler, politika yapımcılar ve sivil toplum kuruluşlarının iş birliği bu süreçte kritik bir öneme sahiptir.

YZ, engelli bireylerin görme, duyma ve anlama biçimlerinde devrim yaratabilecek bir oyun değiştirici olarak görülmektedir (Smith, 2018). Son yıllarda gelişen derin öğrenme ve makine öğrenmesi teknikleri sayesinde gerçek zamanlı konuşma-metne çeviri, görsel tanıma, tahmine dayalı metin oluşturma gibi özellikler yüksek doğrulukla mümkün hâle gelmiştir. Microsoft'un 2018 yılında başlattığı "AI for Accessibility" (Erişilebilirlik için YZ) girişimi de bu potansiyele dikkat çekerek YZ araçlarının engelli bireylerin iş, günlük yaşam ve insan etkileşimi alanlarında daha fazlasını yapabilmelerini sağlayacağını vurgulamıştır (Smith, 2018). Nitekim 2019'da toplanan Birleşmiş Milletler Engelli Hakları Sözleşmesi Taraf Devletler Konferansı'nda da YZ teknolojilerinin engelli bireylerin dâhil olması, toplumsal yaşama katılımı ve bağımsızlığı için taşıdığı potansiyel resmen tanınmıştır (Holloway ve ark., 2021).

Bu aşamada YZ teknolojisinin engelli bireylerin yaşamına sağladığı ve gelecekte mümkün olma ihtimali barındıran olumlu etkiler açıklanmıştır. Bu etkiler, erişilebilirlik, bağımsız yaşam, sağlık, eğitim, istihdam ve sosyal yaşama dâhil olma başlıklarında incelenmiştir. Her bir bölüm, fiziksel, duyuşsal, bilişsel ve psikososyal engel gruplarını kapsayacak şekilde örnekler ve uygulamalar içermektedir.

Engelli bireylerin bilgiye ve iletişime erişimini kolaylaştırmak, toplumsal yaşama eşit katılım açısından kritik önem taşımaktadır. YZ, erişilebilirlik teknolojilerini geliştirme ve yaygınlaştırma konusunda devrim niteliğinde yenilikler getirmiştir. Özellikle görme ve işitme engelli bireyler için tasarlanan YZ tabanlı araçlar, daha önce mümkün olmayan düzeyde bağımsızlık sağlama potansiyeline sahiptir. Örneğin, bilgisayarlı görü ve doğal dil işleme teknikleri sayesinde görüntülerin, metinlerin ve konuşmaların

gerçek zamanlı olarak anlaşılabilir formata dönüştürülmesi mümkün hâle gelmiştir. Microsoft, Apple, Google ve Open AI gibi şirketler, ürün ve hizmetlerine erişilebilirlik odaklı YZ özellikleri entegre ederek engelli kullanıcıların dijital içeriklere ve iletişim araçlarına herkese açık biçimde erişebilmesini amaçlamaktadır.

Görüntü tanıma teknolojileri, resimleri ve diğer görsel içerikleri otomatik olarak açıklayarak görme engelli bireylerin bilgiye erişimini kolaylaştırmaktadır (Chemnad ve Othman, 2024). Gerçekten de YZ, görüntü tanıma ve betimleme alanında insan uzmanlığına yakın başarılarla ulaşarak görsel dünyayı kelimelere dökebilmektedir. Söz gelimi Microsoft'un "Seeing AI" adlı akıllı telefon uygulaması, kamera aracılığıyla çevresindeki metinleri, objeleri, renkleri ve hatta insanların yüz ifadelerini sesli olarak tanımlayarak görme engelli kullanıcıların anlık bilgi edinmesini sağlamaktadır (Snow, 2019). Open AI altyapısını kullanan "Be My Eyes" (Benim Gözlerim Ol) uygulaması, görme engelli bireylerin dijital görsel asistanı olma yolunda önemli adımlar atmış ve bu kişiler arasında en çok tercih edilen uygulamalar arasında yer almayı başarmıştır (Be My Eyes, 2023). Öte yandan, karmaşık grafik ve tabloların YZ yardımıyla erişilebilir formatlara dönüştürülmesi konusunda kayda değer ilerlemeler olduğu bilinmektedir (Gibson, 2024).

İşitme kaybı olan bireylerin sözlü ve işitsel iletişim engelini aşmaları için YZ çeşitli araçlar sağlamaktadır. Bunların başında canlı konuşma tanıma ve otomatik altyazı teknolojileri gelir. Günümüzün gelişmiş konuşma tanıma (*speech-to-text*) sistemleri, yapay sinir ağları sayesinde gerçek zamanlı olarak yüksek doğrulukla konuşmayı metne çevirebilmektedir. Örneğin Google'ın "Live Transcribe" (Canlı Transkripsiyon) adlı Android uygulaması, ortamdaki konuşmayı anında ekrana yazı olarak dökerek işitme engelli veya sağır bireylere yüz yüze iletişimde destek olur. Benzer şekilde, Zoom ve Microsoft Teams gibi yaygın çevrim içi toplantı platformları, YZ destekli altyazı özelliğini entegre etmiş, böylece sağır kullanıcılar toplantılarda konuşulanları anbean okuyarak takip edebilir hâle gelmiştir. Bu teknolojiler, özellikle eğitim ve iş yaşamında sağır bireylerin etkileşimini kolaylaştırmakta, dil bariyerini ortadan kaldırmaktadır.

Öte yandan, YZ işaret dilinin tanınması ve tercümesi konusunda da önemli araştırmalara konu olmaktadır. İşaret dili, farklı gramer ve yapıya sahip görsel bir dil olduğu için otomatik tanıma ve çeviri teknikte zorluklar barındırır da derin öğrenme, bu alanda umut verici ilerlemeler göstermektedir (Zhang ve ark., 2024). Bu tür yenilikler, gelecekte sağır bireylerin kendi

anadilleri olan işaret diliyle teknolojik cihazlarla etkileşime girebileceklerine ve anlık tercüme sayesinde işitenlerle bariyersiz iletişim kurabileceklerine işaret etmektedir.

YZ teknolojisi, işitme cihazlarının da daha akıllı hâle gelmesini sağlamaktadır. Yeni nesil dijital işitme cihazlarında uygulanan makine öğrenimi algoritmaları, gürültü filtreleme ve konuşma iyileştirme konularında kullanıcıya uyum sağlayan performans sergileyebilmektedir (Holloway ve ark., 2021). Örneğin, gürültülü bir ortamda konuşma algılamayı kolaylaştırmak için YZ, sadece hedef konuşmacının sesini yükselten ve arka plan gürültüsünü azaltan filtreler uygulayabilir. Bu sayede işitme cihazı kullanan bireyler kalabalık bir toplantıda dahi konuşmaları daha net duyabilmektedir (Holloway ve ark., 2021). Görüldüğü üzere YZ destekli teknolojiler, sağır ve işitme engelli bireylerin iletişim kurma, bilgi edinme ve sosyalleşme süreçlerinde daha önce mümkün olmayan bir akıcılık ve etkileşim sunmaya başlamıştır.

YZ, bilişsel engeller veya öğrenme güçlüğü yaşayan bireylerin bilgiye erişimini kolaylaştıracak araçlar geliştirmektedir. Söz gelimi, disleksi gibi özel öğrenme güçlüğü olan bireyler için YZ tabanlı okuma destek sistemleri mevcuttur. Bu sistemler, metinleri analiz edip daha anlaşılır hâle getirebilir, uzun metinleri özetleyebilir veya okuma sırasındaki hataları tespit ederek geri bildirim verebilir (Chemnad ve Othman, 2024).

YZ, engelli bireylerin yalnızca içerik tüketiminde değil, içerik üretiminde ve iletişimde de aktif olabilmelerini sağlar. Örneğin, konuşma engeli veya motor engeli nedeniyle yazmakta güçlük yaşayan bireyler için tahmine dayalı metin ve sesli yazım araçları büyük kolaylık sunar. Modern akıllı telefonlarda ve bilgisayarlarda yerleşik hâle gelen YZ tabanlı klavyeler, kullanıcının birkaç harf girdisinden ne demek istediğini yüksek doğrulukla tahmin edip kelimeyi tamamlayabilmektedir. Bu özellikle, tek elle yazmak zorunda kalan veya kas kontrolü sınırlı bireyler için yazma hızını ve doğruluğunu artırarak iletişimi hızlandırır. Ayrıca konuşma üreten cihazlar (*speech-generating devices*) YZ sayesinde daha akıllı hâle gelmektedir. Örneğin, beyin felci veya ALS gibi sebeplerle konuşma yetisini kaybetmiş bireyler için geliştirilen *Voicett* adlı uygulama, kullanıcının çıkardığı anlaşılması zor sesleri YZ ile tanıyıp bunları net bir konuşmaya veya yazıya dönüştürmektedir (Leigh-Hewitson, 2024). Özellikle felç veya serebral palsi gibi durumlar sonrası konuşması anlaşılmayan bireylerin kendi seslerini kullanarak iletişim kurmaya devam edebilmeleri bakımından

bu uygulama, büyük önem taşımaktadır (Snow, 2019). Diğer yandan, artırılmış ve alternatif iletişim sistemleri de YZ ile gelişmektedir. Göz takip cihazlarıyla ekrandaki harfleri seçerek konuşan veya resim sembolleriyle iletişim kuran bireyler için YZ destekli yazılımlar, sıradaki muhtemel kelimeleri veya sembolleri tahmin ederek iletişim hızını artırır (Holloway ve ark., 2021). Örneğin, yalnızca göz hareketleriyle sanal klavye kullanan bir kullanıcı düşünelim: YZ, kullanıcının yazdığı önceki sözcüklere bakarak bir sonraki sözcük önerilerini sunarsa cümle kurmak için gereken süre, belirgin ölçüde kısalır. Bu tür akıllı öneri sistemleri, engelli bireylerin daha az çaba ile daha akıcı iletişim kurmalarına imkân tanır.

YZ, dijital sistemlerin yanı sıra fiziksel erişilebilirliği destekleme konusunda da önemli bir rol oynamaktadır. Görme engelli bireyler için nesne tanıma ve engelden kaçınma sistemleri ile donatılmış akıllı bastonlar ve diğer giyilebilir teknolojiler, güvenli ve bağımsız hareket imkânı sunmaktadır (Chemnad ve Othman, 2024; Safa, 2025). İç ve dış mekân navigasyon sistemleri de görme engelli bireylerin yön bulmalarına yardımcı olmakta, turizm ve seyahat gibi alanlar da dâhil olmak üzere bu kişilerin bağımsızlık becerilerini geliştirmektedir (Marino-Romero, 2025). Motor engelli bireyler için YZ destekli akıllı tekerlekli sandalyeler ve diğer hareketlilik cihazları, daha fazla bağımsızlık sağlamaktadır (Chemnad ve Othman, 2024). Robotik yardımcıları ise günlük yaşam aktivitelerinde önemli destek sunmakta, dahası başka insanlardan talepte bulunma ihtiyacını azaltmaktadır (Giansanti ve Pirrera, 2025, s. 556).

Erişilebilirlik alanında yukarıda verilen örnekler, YZ'nin dijital eşitlik sağlama potansiyelini açıkça göstermektedir. Engelli hakları savunucuları, büyük teknoloji şirketlerinin ve yazılım geliştiricilerinin erişilebilirlik özelliklerini artık ürün ve hizmetlerin ayrılmaz bir parçası hâline getirmeye başlaması gerektiğini vurgulamaktadır. Microsoft'un erişilebilirlik sorumlusu Jenny Lay-Flurrie (kendisi de işitme engellidir), teknolojiye erişilebilirliğin bugün "soluduğumuz hava gibi, her şeyin içine tasarım aşamasında dâhil edilmesi gereken" bir unsur olduğunu vurgulamıştır (aktaran Snow, 2019). Gerçekten de YZ'nin yön verdiği güncel dijital dönüşümde, kapsayıcı tasarım ilkelerine uyulduğu takdirde, engelli bireyler için bilgiye ve iletişime erişimin önündeki pek çok engelin kalkacağı açıktır. Ayrıca bu sayede BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'de (2009) yer alan "Evrensel Tasarım" ilkesinin tam anlamıyla hayata geçmesi mümkün hâle gelebilir.

Uygun destek teknolojilerinin varlığı ve çevrenin erişilebilirliği, birçok engelli bireyin bağımsız yaşam becerilerinin gelişmesine ortam sağlamıştır. YZ, ev içi yaşamdan kamusal alandaki hareketliliğe kadar pek çok alanda engelli bireylerin bağımsızlığını artıracak, yenilikçi çözümler sunmaktadır. Gelişmiş sensörler, robotik sistemler ve akıllı asistanlar, YZ sayesinde kullanıcının ihtiyaç ve tercihlerine uyum sağlayabilen “akıllı” destekçilere dönüşmektedir.

YZ'nin günlük yaşamdaki en somut örneklerinden biri, akıllı ev asistanları ve IoT (nesnelerin interneti) cihazlarıdır (Periša ve ark., 2025). Amazon Echo (Alexa), Google Home ve Apple Siri gibi sesli asistanlar, sesli komutlarla cihazların kontrol edilmesini mümkün kılarak görme ve fiziksel engelli bireylerin ev içinde bağımsızlığını artırmaktadır. Dijital erişilebilirlik alanında uzmanlaşan Can Kırca ile yaptığım bir röportajda, Kırca akıllı ev sistemlerinin görme engelli bireylerin yaşamında nasıl değişim yapabileceğine ilişkin şu değerlendirmede bulunuyor:

Bir ışığı açmak için fiziksel olarak bir düğmeye dokunmak yerine, bu işlemi sesli komutlarla ya da otomatik senaryolarla gerçekleştirmek mümkün. Örneğin, gün batımıyla birlikte evdeki ışıkların otomatik olarak yanması ya da çocukların güvenliği için gece tuvalete giderken koridor boyunca ışıkların belirli bir sırayla yanması gibi senaryolar oluşturulabiliyor. Bu tür otomasyonlar, özellikle görme engelli ebeveynler için büyük bir kolaylık sağlıyor. Çünkü bir görme engelli birey ışığın açık olup olmadığını fark edemese bile, sistem çocuğun karanlıkta kalmasını önleyecek şekilde tasarlanabiliyor. Ayrıca, bu teknolojiler yalnızca ışık kontrolüyle sınırlı kalmıyor; kombi sıcaklık ayarları, nem sensörleri ve perde kontrolü gibi unsurlar da akıllı ev ekosisteminin önemli birer parçası hâline geliyor. (Taşgın, 2024)

Gerçekten de ses kontrollü, aydınlatma, termostat, kapı kilidi veya ev aletleri, kullanıcıya fiziksel efor sarf etmeden yaşam alanını yönetme olanağı sunabilir. Böylece, kollarını kullanamayan bir birey, Alexa gibi bir asistan aracılığıyla “Işıkları aç.,” “Televizyonu saat 8.00’de aç.” veya “Ön kapıyı kilitle.” diyerek bu işleri uzaktan yapabilir. Bu tür teknoloji, tekerlekli sandalye kullanan ya da sürekli yatakta yaşamını sürdüren bireylerin sürekli bir bakıcı yardımı olmaksızın kendi evlerinde güvenli ve konforlu bir şekilde yaşamalarına olanak tanır. Nitekim, 12 yaşında spastik serebral palsili ve konuşma engelli bir çocuk olan Kaden, babasının kurduğu Amazon Echo Show sayesinde aile üyelerini arayabilmiş ve hatta bir akşam anne-babası evde yokken kendi başına büyükbabasını arayarak onu gezmeye götürmesini

isteyebilmiştir (Snow, 2019). Kaden, yalnızca işaretleyebildiği birkaç düğmesi olan konuşma cihazını kullanarak Alexa'ya komutlar vermekte ve bu sayede ailesinden bağımsız şekilde isteklerini gerçekleştirebilmektedir (Snow, 2019). Babası, Kaden'in bu teknolojiyle ilk kez tamamen kendi başına bir şey yapabildiğini ve bunun onun özgüvenine büyük katkı sağladığını belirtmiştir (Snow, 2019). Bu örnek, akıllı asistanların engelli bireylere günlük yaşam kontrolü ve inisiyatifi kazandırdığını gösteren çarpıcı bir vakaadır.

Akıllı ev teknolojileri sadece dijital asistanlarla sınırlı değildir. Sensör tabanlı izleme ve hatırlatma sistemleri, özellikle hafıza sorunları veya bilişsel engelleri olan bireylerin bağımsız yaşamını desteklemektedir. YZ ile çalışan ev içi sensör ağıları, rutin dışı bir durum tespit ettiğinde uyarı verebilir. Örneğin, demans hastası bir birey sobayı açık unuttuğunda, akıllı bir sensör bunu algılayıp otomatik olarak kapatabilir ve kullanıcıyı veya bakıcıyı haberdar edebilir (Alzheimer's Society, 2019, s. 1-2). Benzer şekilde, kapıların açık kalması, kişinin gece aşırı uzun süre uyanık kalması gibi durumlar da YZ algoritmalarıyla izlenip potansiyel tehlikeler engellenebilir.

Fiziksel engelli bireylerin bağımsızlığını destekleyen en yenilikçi alanlardan biri de robotik yardımcılar ve protezlerdir. YZ, robotik sistemlerin kullanıcı ile etkileşim içinde öğrenmesini ve uyum sağlamasını mümkün kılarak bu sistemlerin pratikte kullanımını etkinleştirmektedir. Örneğin, tekerlekli sandalye kullanan bireyler için akıllı tekerlekli sandalye projeleri geliştirilmektedir. Bu sandalyeler, üzerinde bulunan kamera ve sensörler aracılığıyla çevreyi algılayıp YZ yardımıyla otonom gezinti yapabilir, engellerden kaçınabilir veya kullanıcının basit yüz hareketleriyle kontrolüne imkân verir. Brezilyalı bir girişim olan HOOBX Robotics, Wheelie 7 adını verdiği bir kit ile standart tekerlekli sandalyelere, YZ tabanlı yüz ifadeleriyle kontrol yeteneği kazandırmıştır (Aouf, 2019). Kullanıcı, belirlenen farklı yüz ifadelerini (örneğin, gülümseme, kaş kaldırma gibi) yaparak sandalyeyi ileri sürme, durdurma veya döndürme komutlarını verebilmektedir (Aouf, 2019). Bu girişim, YZ ve robotik birleşiminin fiziksel engelli bireylere ne denli yenilikçi bağımsızlık araçları sunabileceğini göstermektedir.

Robotik yardımlaşma sadece hareket kabiliyetine yönelik değildir; ev içi görevler için de YZ destekli robotlar geliştirilmektedir. Örneğin, mutfakta kendi kendine yemek yapamayan bir birey için tasarlanan yardımcı robot kollar, kullanıcı sesli komut verdiğinde dolaptan istenen malzemeyi alıp tezgâha koyabilir veya yemeği karıştırabilir. Bu robotik kollar, YZ algoritmaları sayesinde farklı nesnelere tanıyıp kavramayı öğrenmekte ve

kullanıcının rutinine uyum sağlayabilmektedir. Bir robot kol, kullanıcı bir su bardağını elinden düşürdüğünde bunu algılayıp otomatik olarak yeni bir bardak uzatacak veya dökülen suyu temizleyecek kadar gelişmiş davranışlar sergileyebilir hâle getirilmeye çalışılmaktadır (Holloway ve ark., 2021). Henüz tam anlamıyla ticari ürün olmasa da laboratuvar prototipleri, engelli bireylerin ev işlerinde özerkliğini artırmak için umut vadetmektedir.

Fiziksel engelliler için bağımsız yaşamın bir diğer boyutu, hareket yetisini geri kazandıran yapay uzuvlar ve dış iskelet teknolojileridir. Günümüzde biyonik protez kollar veya bacaklar, YZ sayesinde daha akıllı ve kullanıcıya uyumlu hâle gelmiştir. Örneğin, bacak protezi kullanan bir kişinin yürüyüş tarzına YZ adaptasyon sağlayarak farklı zeminlerde (düz yol, yokuş, merdiven) uygun eklem sertliği ve hız ayarlamaları yapabilen protezler geliştirilmiştir (Sahoo ve Choudhury, 2023, s. 86-87).

Bağımsız yaşamı destekleyen YZ uygulamalarının ortak noktalarından biri, her bireyin farklı ihtiyaçlarına ve koşullarına uyum sağlama becerisidir. YZ, bir cihaza tek tip programlanmış davranışlar yerine, kullanıcının geribildirimlerinden öğrenerek en optimal davranış şeklini benimseme imkânı sunar. Örneğin akıllı bir tekerlekli sandalye, kullanıcı eğer hızlı gitmeyi tercih ediyorsa zamanla engelleri algılamakta daha agresif bir yol izleyebilir veya tam tersi daha temkinli davranabilir (Holloway ve ark., 2021). Kullanıcıların sistem ayarlarına doğrudan katılımı da önemlidir; YZ destekli birçok cihaz, 'öğretilebilir' modlarda çalışarak engelli bireyin tercihlerine göre kendini ayarlayabilir. Bu durum, kullanıcıya teknolojiyi 'kendi ihtiyaçlarına göre şekillendirme' gücü verir ve cihaz ile kullanıcı arasında bir tür ortak öğrenme süreci gelişir (Holloway ve ark., 2021).

Bağımsız yaşam, engellilik ve YZ kesişiminde her geçen gün daha fazla örneğe rastlamak mümkündür. Burada vurguladığım örnekler, temel olarak engelli bireyin kendi başına hareket edebilmesi, evini yönetebilmesi ve günlük işlerini hâlledebilmesi ekseninde YZ'nin katkılarını göstermektedir. Teknolojinin bu yönde kullanımı, sadece bireysel özerkliği artırmakla kalmaz, aynı zamanda gereksinimi olanların bakım verenlere duyduğu ihtiyacı kısmen azaltarak engelli bireylerin daha özgür ve onurlu bir yaşam sürmelerine zemin hazırlar. Bununla birlikte, bu teknolojilerin güvenilir ve emniyetli olması, gerçek yaşam koşullarında test edilmesi önemlidir. YZ destekli bir cihazın hata yapması durumunda oluşabilecek riskler (örneğin, otonom bir sandalyenin yanlışlıkla tehlikeli bir yola girmesi gibi) dikkatli bir şekilde değerlendirilmeli ve güvenlik önlemleri önceden planlanmalıdır.

(Holloway ve ark., 2021). Bu nedenle, bağımsız yaşam teknolojilerinin alt-yapısal hazırlık (erişilebilir çevre, uygun konut düzenlemeleri) ile birlikte düşünülmesi gerekmektedir.

YZ destekli bağımsız yaşam teknolojilerinin geliştirilmesinde kullanıcı geri bildirimlerinin ve engelli bireylerin süreçlerin her aşamasına katılımının önemi büyüktür. Teknolojinin gerçekten ihtiyaçlara uygun ve kullanılabilir olması için hedef kitlenin doğrudan aktif katılımı şarttır. Engelli bireylerin deneyimleri ve perspektifleri, YZ geliştiricilerinin karşılaştıkları zorlukları ve ihtiyaçları, daha iyi anlamalarını sağlar. Bu da daha kullanıcı odaklı ve etkili teknolojilerin ortaya çıkmasına yardımcı olur. Ayrıca YZ'nin bağımsız yaşamı desteklemedeki rolü, sadece teknolojik çözümler sunmakla sınırlı değildir. Aynı zamanda engelli bireylerin özgüvenini artırma, sosyal bağlantılarını güçlendirme ve genel refahlarını iyileştirme potansiyeline de sahiptir (Ferebee, 2025). Bağımsız hareket edebilme, iletişim kurabilme ve günlük işlerini kendi başına halledebilme imkânı, engelli bireylerin özgüvenini artırır ve toplumsal hayata daha aktif katılmalarını sağlar.

YZ, her geçen gün daha fazla engelli bireylerin sağlık ihtiyaçlarına özgü çözümler sunabilmektedir. Engelliliğe yol açan durumların erken teşhisi, tedavisi, rehabilitasyonu ve izlenmesinde YZ tabanlı araçlar giderek yaygınlaşmaktadır. Bunun yanı sıra engelli bireylerin kronik durumlarının yönetimi, günlük bakım ihtiyaçları ve psikolojik destek gibi konularda da YZ uygulamaları öne çıkmaktadır.

Birçok engelliliğin etkisini azaltmada erken tanı, kritik öneme sahiptir. YZ, büyük veri setlerini hızlı ve hassas bir şekilde analiz etme yeteneği sayesinde, bazı durumların geleneksel yöntemlerden daha erken teşhis edilmesine olanak tanır (Almufareh ve ark., 2023, s. 58). Erken ve doğru tanı, engelli bireylerin ihtiyaç duyduğu eğitim ve rehabilitasyon hizmetlerine vaktinde ulaşmasını sağladığı için son derece değerlidir. Örneğin, YZ teknolojisinin erken tanıya katkıları görme kaybı alanında kendini göstermektedir. Diyabetik retinopati gibi görme kaybına yol açabilecek hastalıklar, YZ destekli görüntü analiz sistemleriyle henüz belirti vermeden tespit edilebilmektedir. Örneğin, retina taraması yapan bir YZ, göz dibi fotoğraflarında milimetrelık değişimleri yakalayarak doktorlara uyarı verebilmektedir (Gulshan ve ark., 2016, s. 2402). Bu sayede, hastalar henüz görme kaybı yaşamadan önleyici tedavilere başlanabilmekte, engelliliğin oluşmasının önüne geçilebilmektedir.

Engelli bireyler, toplumda maruz kaldıkları zorluklar nedeniyle psiko-sosyal açıdan da destek ihtiyacı duyabilirler. Ayrıca “psikososyal engellilik”

olarak adlandırılan, ciddi depresyon, anksiyete bozukluğu, travma sonrası stres bozukluğu gibi durumlar da kişinin sosyal ve meslekî işlevselliğini önemli ölçüde etkileyerek engellilik kapsamına girebilmektedir. YZ, son yıllarda dijital ruh sağlığı destek araçları alanında büyük ilerleme kaydetmiştir. Özellikle sohbet botları (*chatbot*) biçiminde tasarlanan terapötik YZ uygulamaları, 7/24 erişilebilir, maliyeti düşük ve mahremiyeti koruyan bir destek alternatifi sunar. Örneğin Woebot ve Wysa adlı popüler psikolojik danışman chatbot'ları, kullanıcılara bilişsel davranışçı terapi tekniklerine dayalı sohbetler aracılığıyla rehberlik etmektedir. Woebot ve Wysa üzerinde yapılan çalışmalar, kullanıcıların depresif semptomlarında azalma ve bu botlarla kurulan terapötik ilişkinin insan terapistlerle oluşturulana benzer bir güven bağı içerdiğini göstermiştir (Siddals ve ark., 2024).

Sağlık ve rehabilitasyon alanındaki YZ uygulamaları, engelli bireylerin hem fiziksel sağlıklarını iyileştirmekte hem de psikolojik iyi oluşlarını desteklemektedir. YZ'nin hızlı hesaplama ve öğrenme kapasitesi, sağlık profesyonellerine destek olarak tanı ve tedavi süreçlerinde hataları azaltmakta hız kazandırmaktadır. Ancak burada da dikkat edilmesi gereken noktalar vardır. Söz gelimi, YZ'nin sağlık alanındaki kullanımlarında veri gizliliği ve etik sorumluluk büyük önem taşır. Özellikle psikolojik destek veren sohbet botlarında mahrem bilgiler paylaşılabildiği için bu verilerin korunması ve yanlış ellere geçmemesi kritik bir konudur. Ayrıca YZ, hiçbir zaman tam anlamıyla insan doktor veya terapist yerini alacak şekilde görülmemelidir. En ideal yaklaşım, YZ araçlarının insan uzmanlara yardımcı olması ve erişilemeyen durumlarda geçici çözümler sunmasıdır. Nitekim uzmanlar, YZ tabanlı mental sağlık uygulamalarının, intihar riski gibi durumlarda henüz yeterli müdahaleyi yapamadığına ve güvenlik sınırlarının net çizilmesi gerektiğine dikkat çekmektedir (Siddals ve ark., 2024). Sonuç itibarıyla sağlık ve rehabilitasyon alanında YZ, engelli bireylerin daha sağlıklı ve bağımsız bir yaşam sürmeleri için önemli fırsatlar sunarken etik bir yaklaşımla kullanıldığı takdirde en yüksek faydayı sağlayacaktır.

Eğitim, engelli bireylerin toplumsal hayata tam katılımı ve fırsat eşitliği yakalaması açısından temel bir alandır. Engelli öğrenciler, uygun materyallerin eksikliği veya yeterli bireysel desteğin sağlanamaması nedeniyle eğitim süreçlerinde engellerle karşılaşmaktadır. Ancak YZ teknolojileri, kapsayıcı eğitim vizyonunu gerçeğe dönüştürme fırsatı sağlayabilecek araçlar sunmaktadır. Gerçekten de YZ, engelli öğrencilerin öğrenme ihtiyaçlarına

göre kişiselleştirilmiş eğitim deneyimleri sunan, çeşitli platformlar ve araçlar sağlama iddiasındadır.

YZ, eğitim içeriklerinin her bireyin ihtiyacına göre uyarlanmasını, engelli öğrencilerin öğrenme deneyimlerinin zenginleşmesini ve erken dönemde öğrenme güçlüklerinin tespit edilerek giderilmesini mümkün kılmaktadır. Otizm spektrumu veya dikkat eksikliği gibi nörogelişimsel farklılıklara sahip öğrenciler için YZ tabanlı eğitim robotları ve yazılımları, giderek önem kazanmaktadır (Tugend, 2022). Örneğin, bazı okullarda denenilen küçük insansı robotlar, otizmlili çocuklara sosyal becerileri öğretmek için kullanılmıştır. Bu robotlar, çocuklarla göz teması kurma, sırayla konuşma, jestleri anlama gibi konularda pratik yapar. Sabırlı ve tekrarlarla dolu bir yaklaşım gerektiren bu eğitimde YZ robotu, hiç sıkılmadan ve yargılamadan çocuğa eşlik eder. Robot destekli sosyal beceri eğitiminin, özellikle konuşmayan otizmlili çocuklarda iletişim girişimlerini artırdığına dair ön bulgular mevcuttur (Scassellati ve ark., 2012, s. 275-276).

Görme veya işitme engelli öğrenciler, hızla gelişen YZ sayesinde eğitim içeriklerine daha eşit koşullarda erişebilecektir. Ders kitaplarının, makalelerin veya sunum materyallerinin erişilebilir formatlara dönüşümü YZ ile otomatikleştirilebilmektedir. Örneğin, basılı bir metnin karmaşık grafik veya tablolarının görme engelli öğrenciler için betimlenmesi zaman alan bir iş iken YZ ile bu, mümkün hâle gelebilmektedir (Team Digital Defynd, 2025). Microsoft ve Google gibi şirketlerin geliştirdiği bazı YZ araçları, öğretmenlere yönelik olarak görselleri otomatik betimleme, video içeriklerine altyazı oluşturma gibi özellikler sunmaktadır (Team Digital Defynd, 2025). YZ destekli altyazı sistemleri, sınıfta öğretmenin mikrofonundan aldığı sesi anında metne çevirip projeksiyonla tahtaya yansıtılabilmektedir. Bu sayede sağır bir öğrenci, sınıf arkadaşlarıyla eşzamanlı olarak öğretmenin anlattıklarını okuyabilmektedir. Hatta bazı gelişmiş sistemler, farklı konuşmacıları (öğretmen, öğrenci soruları vb.) farklı renkle göstererek tartışmalı ders ortamlarında bile kimin ne dediğini takip etmeyi kolaylaştırır (Snow, 2019).

YZ'nin eğitimdeki en güçlü yanlarından biri, öğrencilerin öğrenme verilerini analiz ederek uyarlanabilir öğrenme deneyimi sunabilmesidir. Bu, tüm öğrenciler için yararlı olmakla birlikte, engelli öğrenciler için özellikle değer taşır. Zira her engelli öğrenci, çok farklı öğrenme profillerine sahip olabilir. Örneğin, dikkat dağınıklığı yaşayan bir öğrenci için YZ destekli bir eğitim platformu, kısa ve etkileşimli içerikleri tercih edip öğrencinin dikkat süresi düştüğünde uyarı verebilir. Bilişsel engeli olan bir öğrenci için

platform, daha basit dil kullanımı veya daha fazla görsel destek ile içeriği sunacak şekilde kendini ayarlayabilir. YZ, öğrencinin sorulara verdiği cevaplardan hangi konularda zorlandığını tespit edebilir ve o konuda ekstra alıştırmaya sağlayabilir. Kişiselleştirilmiş öğrenme adı verilen bu yaklaşım, engelli öğrencilerin genel müfredat içinde kendi hızlarında ilerleyebilmelerini destekler (Ferebee, 2025).

YZ'nin eğitime entegrasyonu, öğretmenler için de yeni araçlar anlamına gelir. Öğretmenler, sınıflarında farklı engelleri olan öğrenciler olduğunda, YZ araçlarından yararlanarak derslerini çeşitlendirebilir. Örneğin, sınıfta işitme engelli bir öğrenci varsa öğretmen konuşurken bir yandan da YZ tabanlı altyazı sistemi çalıştırabilir; görme engelli öğrenci varsa gösterdiği görselleri sözlü olarak betimleme alışkanlığını YZ yardımıyla geliştirebilir. Ayrıca YZ, öğretmenlere değerlendirme konusunda da destek olabilir. Öğrencilerin bir sınav veya ödev performansını analiz eden YZ, engelli bir öğrencinin belirli bir soru tipinde sistematik olarak zorlandığını saptayabilir ve öğretmene raporlayabilir. Bu sayede öğretmen, o öğrenci için farklı bir öğretim yöntemi deneyebilir veya destek sunabilir. Örneğin, disleksi bir öğrenci sınavlarda zaman yönetiminde sürekli zorluk yaşıyorsa YZ analizine dayanarak öğretmen o öğrenciye ekstra süre tanınması gerektiğini fark edebilir ve gerekli düzenlemeyi yapabilir. Tüm bu gelişmeler, eğitim ortamlarının daha esnek, duyarlı ve kapsayıcı hâle gelmesini sağlamaktadır.

YZ'nin eğitimde kullanımı, engelli öğrencilerin öğrenme süreçlerini önemli ölçüde iyileştirme potansiyeline sahip olsa da bu teknolojilerin etkili bir şekilde uygulanabilmesi için öğretmenlerin yeterli eğitimi ve desteği sağlanmalıdır (Ferebee, 2025). YZ araçlarının nasıl kullanılacağı, öğrenme süreçlerine hangi yöntemlerle dâhil edileceği ve engelli öğrencilerin farklı ihtiyaçlarına ne şekilde cevap verileceği konusunda öğretmenlerin bilgi ve becerileri kritik öneme sahiptir. Ayrıca YZ tabanlı eğitim platformlarının ve araçlarının geliştirilmesinde engelli öğrencilerin ve özel eğitim uzmanlarının katılımı, bu teknolojilerin gerçekten kapsayıcı ve etkili olmasını sağlamak için hayati öneme sahiptir. Engelli öğrencilerin deneyimleri ve özel eğitim uzmanlarının bilgisi, YZ geliştiricilerine öğrenme ihtiyaçlarını ve karşılaşılan zorlukları daha iyi anlama imkânı sunar.

Elbette ki eğitimde YZ kullanımıyla ilgili dikkat edilmesi gereken noktalar da vardır. Teknolojiye aşırı bağımlılık, yüz yüze insani etkileşimin yerini tamamen almamalıdır. Tüm öğrencilerde olduğu gibi engelli öğrenciler, hâlâ öğretmenlerinin rehberliğine ve akranlarıyla sosyal etkileşime ihtiyaç

duyarlar. YZ araçları, bu etkileşimleri desteklemeli fakat ikame etmemelidir. Ayrıca YZ'nin verdiği tavsiyelerin veya kişiselleştirmelerin şeffaf olması gerekir. Bir öğrenciye neden belli bir ek alıştırma verildiği veya notunun nasıl belirlendiği anlaşılabilir olmalıdır; aksi takdirde güven sorunları ortaya çıkabilir. Son olarak engelli öğrencilerin verilerinin korunması önem arz eder. Özel eğitim planları ve sağlık bilgileri gibi hassas veriler YZ sistemlerinde kullanıldığında, gizliliğe riayet edilmelidir. Genel olarak yapay zekâ, eğitim alanında engelli bireylerin tam katılımını sağlama yolunda güçlü bir müttefikdir. Doğru uygulandığında, YZ destekli eğitim araçları sayesinde “hiçbir öğrenci geride kalmasin” ilkesi teknolojik bir gerçekliğe dönüşebilir.

Engelli bireylerin istihdam edilmesi ve iş yaşamında tutunabilmesi hem ekonomik bağımsızlıkları hem de toplumsal katılım açısından kritik önemdedir. Ancak geleneksel iş ortamları ve işe alım süreçleri, engelli bireyler için çeşitli engeller barındırmıştır. YZ, iş yaşamında da büyük dönüşümlere yol açarak engelli bireylerin çalışma hayatına daha eşit koşullarda dâhil olabilmeleri için yeni fırsatlar yaratmaktadır. Bununla birlikte, yanlış uygulandığında YZ tabanlı sistemlerin ayrımcılığı pekiştirebilme riski de bulunur. Bu nedenle, YZ'nin engelli bireylerin işe alım, işe uyum, iş yeri erişilebilirliği ve verimlilik konularında sunduğu olanaklar ile beraber dikkat edilmesi gereken noktaların üzerinde durulması önem taşımaktadır.

YZ, insan kaynakları yönetiminde yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. İşe alım platformlarında adayların özgeçmiş taraması, ön görüşmelerin otomasyonu gibi işlemleri, YZ devralmaktadır. Bu durum, engelli adaylar açısından hem fırsatlar hem de riskler barındırır. Olumlu taraftan bakıldığında, YZ destekli iş eşleştirme sistemleri, engelli bireylerin becerilerini daha doğru profileyip uygun işlerle eşleştirebilir. Örneğin, bir kariyer portalında YZ, görme engelli bir adayın özgeçmişindeki teknoloji becerilerine odaklanarak onu yazılım test uzmanı ilanlarıyla eşleştirebilir. Diğer yandan, iş verenlerin kullandığı YZ tabanlı eleme araçları bazen engelli adaylar aleyhine önyargılar da taşıyabilmektedir (Khan, 2024, s. 134-135). Bu nedenle YZ ile ön elemeler yapan şirketlerin algoritmalarını engelli adayları dışlamayacak şekilde düzenlemesi gerekir.

Engelli bireylerin işe alındıktan sonra iş yerinde verimli çalışabilmeleri için gerekli uyarlamaların yapılması şarttır. YZ, iş yerini daha erişilebilir bir ortama dönüştürme hususunda fırsatlar sunabilir. Örneğin, bir kurum içi toplantıda sağır bir çalışan varsa YZ destekli gerçek zamanlı altyazı veya işaret dili çeviri sistemleri, toplantıyı herkes için anlaşılır kılabilir. Fiziksel

engelli çalışanlar için YZ, ergonomi ve iş uyumunu artırabilir. Ofiste tekerlekli sandalye kullanan bir kişi için YZ destekli bir akıllı asistan, ofis içi kapıların otomatik açılmasını, asansörün önceden çağrılmasını sağlayacak şekilde uyarlanabilir.

YZ'nin iş yaşamındaki bu olası pozitif etkilerine rağmen dikkat edilmesi gereken hususlar vardır. Öncelikle, iş verenlerin YZ uygulamalarını sorumlu ve kapsayıcı bir şekilde kullanması gerekir. Bir YZ aracı, tüm engelli çalışanlara aynı muameleyi yapmak yerine her birinin durumuna göre uyarlanabilmelidir. Ayrıca engelli çalışanların veya adayların verilerinin toplanması ve kullanılması konularında mahremiyet endişeleri de göz önüne alınmalıdır. Örneğin, bir iş yerinde engelli çalışanların verimlilik verilerini toplayan bir YZ sistemi, bu verileri yalnızca destek sağlama amacıyla kullanılmalı, ayrımcı uygulamalara (örneğin terfi ettirmeme) baz oluşturacak şekilde kötüye kullanılmamalıdır.

YZ, iş dünyasında engelli bireylere yönelik çeşitlilik ve kapsayıcılık çabalarını güçlendirebilecek, pek çok araç sunmaktadır. Uygun rehberlik ve denetim ile kullanıldığında, işe alımdan emekliliğe kadar engelli bireylerin kariyer yolculuğunun her aşamasında destekleyici bir rol oynayabilir. Önemli olan, teknolojinin insan kaynakları politikaları ve etik ilkelerle uyum içinde, engelli bireylerin haklarını gözeterek uygulanmasıdır. Bu sayede, YZ toplumda hâlen var olan istihdam uçurumunu azaltmaya yardımcı olabilir.

Türkiye’de engelli bireylere yönelik yapay zekâ çözümleri

Türkiye’de engelliliğe dayalı istatistiklere ihtiyatlı yaklaşmanın gereği dolayısıyla engelli nüfusu hakkında geçerli bir tahmin yapılması mümkün olmasa da bu kitle arasında her geçen gün dijital okuryazar hâle gelen bireylerin sayısı artmaktadır. Bu ise hem küresel çapta geliştirilen YZ çözümlerinin Türkiye’ye uyarlanmasına hem de Türkiye’deki girişimcilerin ulusal ve uluslararası alanda ilgi gören uygulamalar geliştirmesine zemin hazırlamıştır. Bu bölümde, önceki bölümlerde detayları açıklanan YZ uygulamalarının Türkiye’deki engelli bireylerin yaşamlarına olan etkisine dair bir değerlendirme yapacağım.

Engelli bireylerin bilgiye ve dijital hizmetlere erişimini kolaylaştırmak, sosyal hayata katılımlarını sağlamak için erişilebilirlik teknolojileri kritik önemdedir. YZ, görsel ve işitsel içeriklerin engelli bireylere yönelik erişilebilir hâle dönüştürülmesinde önemli rol oynamaktadır. Söz gelimi, görme

engelli bireyler için metinlerin otomatik olarak seslendirilmesi, görüntülerin betimlenmesi ve arayüzlerin sesli komutlarla kontrolü YZ ile mümkün hâle gelmiştir. Eşim ile birlikte *Chat GPT*'nin video kamera ile anlık görüntü tanıma özelliğini kullanarak pazarda meyve-sebze alışverişi yaptığımız bir video, günlerce Türkiye gündeminde yer almayı başarmıştı (Özkan, 2024). Bu durum toplumda engelli bireylerin YZ çözümleri ile hayatın her alanında daha bağımsız biçimde yer alabileceği yolunda da önemli bir farkındalık oluşturmuştu. Gerçekten de o günlerde karşılaştığımız birçok kişi, teknolojinin engelli bireylerin hayatını olumlu biçimde etkileyebileceğine olan inancını -biraz şaşkın biçimde- dile getiriyordu.

Fotoğraf ve video betimleme özelliklerini bünyesinde barındıran bir sistem olarak Türkiye'de görme engelli girişimci Zülal Tannur tarafından geliştirilen "From Your Eyes" (Gözlerinden) adlı uygulama dikkati çekmektedir. Bu uygulama, benzerleri gibi YZ ile görme engelli bireylere video ve fotoğraf betimleme hizmeti sunmaktadır (Davut, 2023). Tannur, farklı uluslararası iş birlikleriyle YZ ile görüntü tanıma özelliği üzerine çalışmalarını sürdürmektedir.

Özer Çelik ve ekibi tarafından geliştirilen YZ destekli bir uygulama, engelli bireylerin internet deneyimlerini önemli ölçüde kolaylaştırmaktadır (Ongun, 2025). Bu uygulama, işitme engelliler için anlaşma sağlanan internet sitelerine entegre edilerek anlık işaret dili çevirisi sunmakta ve bu sayede internet içeriklerinin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır. Ayrıca görme engelliler için medya içeriklerini otomatik olarak betimleyerek görüntülerin erişilebilir hâle gelmesine olanak tanımaktadır. Çelik'in kurduğu "WeAccess AI" (Erişiyoruz YZ) adlı girişim, internet sitelerinin erişilebilirlik standartlarına uygunluğunu analiz eden YZ destekli sistemler geliştirmiştir. Bu sistemler, internet sayfalarını tarayarak erişilebilirlik standartlarına ne kadar uygun olduklarını değerlendirmekte, eksiklikleri tespit etmekte ve web geliştiricilere iyileştirme önerileri sunmaktadır.

2019 yılında genç Türk girişimciler tarafından geliştirilen WeWALK akıllı baston, geleneksel beyaz bastonun teknolojik olarak evrimleşmiş hâlidir. WeWALK, önündeki sensörler yardımıyla engelleri algılayıp, titreşimle kullanıcıyı uyarırken, akıllı telefon ile entegre çalışarak navigasyon desteği de sunmaktadır. WeWALK, 2019'da kuruluşundan itibaren kısa sürede 60 ülkede 10 bin görme engelli kullanıcıya ulaşmıştır (Tarhan, 2025). WeWALK'un ikinci nesil modeli, YZ ve GPT entegre sesli asistan özelliğiyle donatılmıştır. Bu sayede kullanıcılar, bastona sesli sorular sorup

doğal dille yanıt alabilmekte; cihaz, kullanıcının sık gittiği yerleri öğrenip kişiselleştirilmiş rota önerileri sunabilmektedir (Arıkan, 2024).

YZ, engelliliğe yol açan sağlık koşullarının tanı ve tedavisinde, ayrıca engelli bireylerin rehabilitasyonunda yeni imkânlar sunmaktadır. Son yıllarda tıpta YZ kullanımının hızla artmasına paralel olarak engellilik odaklı spesifik uygulamalar da öne çıkmaya başlamıştır. Türkiye’de bu dönemde özellikle nöro-gelişimsel ve bilişsel engellerin erken tanısı konusunda dikkat çekici araştırmalar yapılmıştır. Kuzey Kıbrıs’ta görev yapan Yeliz Yeşilada ve ekibi, otizmlili bireylerin erken tespiti için YZ destekli bir yöntem geliştirmiştir (Kasap, 2023). Otizmlili ve otizmlili olmayan yetişkinlerin internet sayfalarını gezinirken göz hareketleri izlenmiş; toplanan göz izleme verileri makine öğrenmesi ile analiz edilerek gruplar arası belirgin farklar saptanmıştır. Otizmlili bireylerin sayfa üzerinde odaklanma sürelerinin çok daha kısa olduğu, sayfada daha fazla gezindikleri istatistiksel olarak ortaya konmuştur (Kasap, 2023). Geliştirilen model, yeni bir kişinin benzer göz izleme verilerinden yola çıkarak otizm spektrumunda olup olmadığına dair bir ön tanı verebilmektedir. Yeşilada, çalışmalarının otizm için erken teşhise yardımcı olmayı hedeflediğini, ileride çocuklar üzerinde de bu yöntemi denemek istediklerini belirtmiştir (Kasap, 2023). Yeşilada, daha önce görme engelliler için internet sayfalarının yardımcı teknolojilerle daha etkin kullanımı üzerine de çalışmış ve göz izleme verilerini kullanarak web erişilebilirliği geliştirmeye yönelik algoritmalar tasarlamıştır (Kasap, 2023).

Türkiye’de YZ ile erken tanı konusundaki araştırmalar yalnızca otizm alanı ile sınırlı değildir. Ondokuz Mayıs Üniversitesi (OMÜ) tarafından geliştirilen “ADA” isimli mobil uygulama, YZ desteğiyle bebeklerde serebral palsi hastalığının erken tanısını mümkün kılmaktadır (Altun, 2023). TECH-TOYS projesi de sensör tabanlı oyuncaklar ve YZ destekli yöntemler kullanarak serebral palsi gibi nörogelişimsel bozuklukların erken teşhisini ve takibini amaçlamaktadır (Köse, 2025, s. 288).

YZ ve engellilik kesişiminin belki de en insani boyutu, sosyal içerme meselesidir. Engelli bireylerin toplumsal, kültürel ve sanatsal faaliyetlere katılımı, erişilebilirliğin ötesinde toplumsal yaşamda kendini ifade edebilme fırsatı ile de ilgilidir. Oldukça ilgi çekici bir örnek, Gaziantep’te yaşayan genç bir engelli sanatçı Mert Can Altun’un hikâyesidir. %90 bedensel engelli Altun, çevresel etkenler nedeniyle fiziksel film yapım süreçlerinde aktif rol alamayınca, YZ teknolojisini kullanarak sinematografik ve sanatsal içerikler üretmeye başlamıştır. Sadece iki parmağını ve sesini kullanabilen Altun, YZ

destekli görüntü üretim araçları ile hayalindeki sahneleri görselleştirmekte ve kısa film kesitleri oluşturmaktadır (Özdemir, 2024). Altun, ürettiği dijital eserleri sosyal medyada paylaşarak geniş kitlelere ulaştırmış ve uluslararası sergilere davet edilmiştir (Özdemir, 2024).

Bu gelişmeler, Türkiye’de YZ teknolojilerinin engelli bireylerin hayatında önemli derecede dönüşüm yaratma potansiyelini gözler önüne sermektedir. Engellilerin bilgiye erişimi, bağımsız hareket edebilmesi, sağlık hizmetlerinden yararlanması, eğitim alması, iş sahibi olması ve sosyal hayata katılımı konularında YZ destekli çözümler giderek yaygınlaşmaktadır. Bu kazanımların sürdürülebilir hâle gelmesi ve daha da ileriye taşınabilmesi için somut öneriler şu şekilde sıralanabilir:

1) Politika düzeyinde, YZ stratejileri ve mevzuatında engellilik perspektifi yer almalı; kamu kurumları dijital dönüşüm sürecinde erişilebilirliğe önem vermeli, bunun için YZ çözümlerini çalışmalarına dâhil etmelidir.

2) Akademi, özel sektör, kamu ve sivil toplum arasında iş birliği güçlendirilmelidir. Engellilik alanı doğası gereği çok disiplinlidir ve bu alanın sorunlarına yenilikçi çözümler üretmek kolektif çaba gerektirir.

3) Engelli bireylerin gerekli cihazlara, internete ve yazılımlara erişimi ekonomik olarak desteklenmelidir. Aksi takdirde dijital uçurum derinleşebilir ve bu da yeni eşitsizlikler ortaya çıkarır.

Engelli bireylere yönelik YZ uygulamaları alanında son yıllarda yaşanan gelişmeler, Türkiye’de engelli hakları mücadelesi açısından gelecek için yeni bir vizyon sunmaktadır. YZ ve ileri teknolojiler, engelli bireylerin karşılaştığı pek çok bariyeri azaltma potansiyeline sahip olduğunu göstermiştir. Hiç şüphesiz, teknoloji tek başına tüm sorunları çözemeyecektir; toplumsal ve yapısal engellerin kaldırılması için kapsamlı politikalar ve zihniyet dönüşümü şarttır. Ancak doğru şekilde kullanıldığında YZ, erişilebilirlik, eşitlik ve katılım ilkelerini hayata geçirmede güçlü bir müttefik olabilir.

Yapay zekâ, engellilik, posthümanizm ve transhümanizm ilişkisi

Toplumsal ve teknolojik ilerlemelerin kesişiminde, “insan olmak” kavramı derin bir dönüşümden geçmektedir. Yirmi birinci yüzyılın özellikle ikinci on yılı, YZ teknolojilerinin hayatlarımızdaki rolünün muazzam ölçüde artışına sahne olmuştur. İnternetin yaygınlaşmasıyla başlayan dijital devrim, artık yalnızca bilgi işlemeyle sınırlı kalmayıp doğrudan bedenlerimizi, duyularımızı

ve zihinlerimizi etkileyen biçimlere bürünmektedir. Bu dönüşüm, engellilik olgusunu da yeniden değerlendirmeyi zorunlu kılmaktadır. Bir zamanlar tıbbi bir durum ya da bireysel bir eksiklik olarak görülen engellilik, bugün teknolojiyle aracılanan deneyimler ışığında çok daha karmaşık bir toplumsal ve felsefi fenomene işaret etmektedir.

Bugünün engellilik çalışmaları-teknoloji ilişkisini bir örnekle inceleyecek olursak gelişmiş bir biyonik kol kullanan bir birey düşünelim. Bu kişi, bir uzvunu kaybetmiş olabilir, yani tıbbi anlamda engelli kabul edilir; ancak taktığı biyonik kol ona sıradan bir insanın sahip olmadığı kuvvet ve çevikliği sağlayabilir. Bu durumda engellilik tanımının nasıl yapılacağı, bu kişinin engelli mi, yoksa transhümanist bir söylemle yükseltme mi yaşadığı, günümüzün sorunsalına örnek teşkil etmektedir. Benzer şekilde YZ destekli bir işitme cihazı sayesinde normalin ötesinde frekansları duyabilen biri, duyma engelini aşmış olmanın ötesinde, insan duyuusal kapasitesini aşmış olur. Bu tip örnekler, insan bedeninin esnek sınırlarını gösterir. Posthümanist kuramcılar, bu tür örnekleri insan öznenin artık sabit ve evrensel bir referans noktası olmadığını, beden ve zihnin teknolojik olarak genişletilebilir bir süreç olduğunu savunmak için kullanırlar (Goodley ve ark., 2014). Transhümanistler ise bu örnekleri genellikle teknolojik iyileştirmenin olumlu bir kanıtı, hatta bir zorunluluk olduğu tezine dayanak yaparlar (Bostrom, 2005a).

Ancak mesele sadece teknolojinin getirdiği imkânlar değildir. Bu imkânların gölgesinde etik, toplumsal ve siyasi sorular da büyümektedir. Engellilik hareketi uzun zamandır kendileriyle ilgili kararların alınması sürecine dâhil olmayı savunmaktadır. Peki, YZ sistemleri engelli bireylerin günlük kararlarına, sağlık hizmetlerine veya iş bulma süreçlerine müdahil olduğunda, bu özne konumu nasıl korunacaktır? Örneğin, bir YZ destekli işe alım yazılımının, verisindeki önyargılar nedeniyle engelli adayları sistematik olarak elemesi, günümüzde tartışılan somut bir sorundur. Bu, teknolojiye içkin önyargıların insan hakları boyutuyla kesişimidir. Rahatlıkla görüleceği üzere bu alan, son derece disiplinler arasıdır. Felsefe, sosyoloji, etik, mühendislik, tıp ve daha birçok disiplinin kesiştiği bir düğüm noktasında olduğumuz ortadadır. YZ ve engellilik, bir yandan engelli bireylerin güçlenmesi ve daha bağımsız yaşaması için araçlar sunarken diğer yandan farklı zihniyetlerde uygulandığında, yeni ayrımcılık biçimleri yaratma riski taşır. İnsan bedeni ve teknolojinin bu kadar iç içe geçtiği bir dönemde, engellilik çalışmaları bize sürekli bir hatırlatma yapmaktadır. İnsan denilen varlığın

sınırları her zaman esnek olmuştur ve engelli bireyler, bu esnekliğin en somut kanıtlarından biridir. Dolayısıyla posthümanist bir çağda engellilik, bir kenara atılacak, çözülecek bir sorun değil, bilakis, geleceğin insanını anlamak için merkezî öneme sahip bir deneyimdir.

Engellilik ve teknoloji arasındaki ilişki yeni bir olgu değildir. Tarih boyunca insanlar, bedensel veya duyuşsal kayıpları telafi etmek için çeşitli araçlar geliştirmiştir. Ahşap protez bacaklar, görme engelliler için kabartma yazı (Braille alfabesi) gibi örnekler, engellilik deneyimini iyileştirmeye dönük teknik üretimlerin erken dönem örnekleridir. Ancak bu teknolojilerin bir bölümü, engelli bedeni normale yaklaştırmak amacını gütmüştür. Söz gelimi protez bacağın başarısı, kullanıcının toplum içinde fark edilmeden yürümesini sağlamakla ölçülmektedir. Yirminci yüzyılın son çeyreğinde engellilik hakları hareketinin yükselişle beraber bu anlayışta köklü değişimler başlamıştır. Daha önceki bölümlerde detaylı biçimde açıklandığı üzere sosyal model olarak bilinen yaklaşım, engelliliğin aslen toplumsal koşullar tarafından şekillendirildiğini, bir bireyin tekerlekli sandalyede olmasının tek başına engel teşkil etmediğini; esas engelin, binalarda rampaların ve asansörlerin bulunmaması olduğunu savunmuştur. Bu bakış açısı, teknolojiye de farklı bir rol biçmiştir. Şöyle ki teknoloji, engelli bireyi düzeltmek yerine çevreyi dönüştürerek engelleri kaldırmanın bir aracı sayılmıştır. Örneğin, ekran okuyucu yazılımlar, görme engelli bireylere bilgisayarları kullanma olanağı tanıyarak dijital uçurumu kısmen de olsa kapatmıştır. Burada teknoloji, engelli bireyin eksik bir duyusunu tedavi etmemiş; onun yerine, bilgiye erişim önündeki çevresel engeli ortadan kaldırmıştır.

Yirmi birinci yüzyılın başları, teknoloji ve engellilik etkileşiminde yeni bir paradigma daha getirmiştir. Özellikle biyoteknoloji ve bilişim alanlarındaki sıçramalar, protez kavramını baştan tanımlamıştır. Protezler artık sadece kaybı telafi etmekle kalmayıp aynı zamanda bedeni geliştirmeye doğru evrimleşmiştir. Magda Romanska (2024), protez endüstrisindeki bu dönüşümü şu sözlerle açıklamıştır: “Yakın zamana dek protez endüstrisinin hedefi, kayıp uzvun yerini tutacak, mümkün olduğunca doğal görünümlü bir yapay uzuv yaratmaktı... Oysa bugün en yeni protezler, olabildiğince ‘insan dışı’ görünmeyi hedefliyor ve sağladıkları kapasite, engelli olmayan bedenlerin sınırlarını sorguluyor.” (Romanska, 2024, s. 2). Bu ifade, posthümanist bir durumun altını çizer: Artık protezin başarısı, saklanabilir olmasıyla değil, belki de tam tersine, gösterilebilir bir üstünlük sunmasıyla ölçülmeye başlanmıştır.

Günümüzde teknoloji, sadece fiziksel protezler şeklinde tezahür etmemektedir. Duyusal ve bilişsel protezlerden de bahsetmek gereklidir. Duyusal protezler, örneğin koklear implantlar, işitme engelli bireylere kısmen işitme duyusunu kazandırmıştır. Posthümanist perspektiften bakarsak koklear implant kullanan bir birey, akustik dünya ile işaret dili dünyası arasında melez bir varoluşa sahiptir. Bu melezlik, insan deneyiminin çoğulluğunu artırır ve sabit kimlik kavramını sorgular. Ancak engellilik kültürü perspektifinden bakarsak aynı birey bir asimilasyon baskısı altında hissedebilir; teknoloji aracılığıyla çoğunluğa benzetilmekte ve kendi dilinden/kültüründen uzaklaştırılmaktadır. Bu ikili perspektif, engellilik ve teknolojinin kesişiminde her zaman var olan bir gerilimdir: Teknoloji özgürleştirici mi, dayatmacı mı?

Son yıllarda, özellikle YZ ile güçlendirilmiş duyusal destek cihazları, bu tartışmalara yeni bir boyut eklemiştir. Örneğin, akıllı gözlükler veya kamera sistemleriyle çalışan ve görme engellilere sesli betimlemeler yapan cihazlar, bir tür görsel protez işlevi görmektedir. Ancak bu tür teknolojilerin mahremiyet ve bağımlılık boyutları tartışılmaktadır. Sürekli kamerayla izlenmek, her anının bulut servislere gönderilmesi ve YZ tarafından işlenmesi, engelli bireylerin mahremiyetini nasıl etkiler? Ya da bu cihazlara aşırı bağımlılık, kullanıcıyı kendi bilişsel becerilerini kullanmaktan alıkoymaz mı? Bunlar, henüz yanıtları tam oturmamış, yeni yeni gündeme gelen sorulardır. Denilebilir ki engellilik ve teknoloji arasındaki tarihsel ilişki, normalleştirme döneminden geliştirme dönemine, oradan da dönüştürme dönemine evrilmiştir. İlk dönemde teknoloji engelliye normalleştirmeye çalışırken, ikinci dönemde engellinin yaşam kalitesini ve işlevselliğini artırmaya odaklanmış, üçüncü dönemde ise engellilik ve teknoloji birlikte insan olmanın anlamını dönüştürmeye başlamıştır. Bu dönüşüm, bizi kaçınılmaz olarak posthümanist sorularla baş başa bırakır: İnsanın tanımı ve sınırları nedir? Beden ve makine arasındaki çizgi ne kadar geçirendir? Engellilik, bu soruların neresinde durur?

Biyonik bedenler fikri, bir zamanlar sadece bilimkurgu edebiyatının konusu iken bugün, tıp mühendisliğinin gerçeğe dönüştürdüğü bir fenomene işaret etmektedir. YZ ise, biyonik sistemlerin ayrılmaz bir parçası hâline gelmiştir. İnsan vücudu ve sinir sistemiyle iletişim kuran bir cihaz, ham sinyalleri anlamlandırmak ve en uygun tepkiyi vermek için ileri algoritmalara ihtiyaç duyar. Bir başka deyişle YZ, biyonik protezleri düşünen

protezler hâline getirmiştir. Bu tür gelişmeler, engellilik ve üstünlük arasındaki çizgiyi bulanıklaştırmıştır.

Bununla birlikte, engellilik çalışmaları perspektifi, bu tür örneklerle temkinli yaklaşmaktadır. Engellilerin süper-insan örnekler üzerinden temsil edilmesi, çoğunluğu oluşturan ve bu teknolojilere erişimi olmayan engelli bireyler için yeni bir baskı unsuru doğurabilir. Özellikle Sharon L. Snyder ve David Mitchell'in *ablenationalism* (sağlam milliyetçiliği) kavramı burada anılmaya değerdir (Snyder ve Mitchell, 2010). Bu kavram, toplumların yetenek kavramına aşırı değer yükleyerek engelliliği dışlayan milliyetçilik benzeri bir söylem kurmasını ifade eder. Eğer medyada sürekli biyonik bacaklarıyla çok hızlı koşan engelliler veya implantlarıyla duymaya başlayan sağırlar gösterilirse bu imkânlardan yoksun milyonlarca engelli birey, bu idealize imajlara uymadıklarında daha fazla ayrımcılığa uğrayabilir veya yeterince çaba göstermemekle itham edilebilir. Bu da engelliliğin tıbbi modelinin geri dönüşü anlamına gelir: "Teknoloji var, demek ki senin engelli kalman kendi hatan" gibi bir yanlış algı ortaya çıkabilir.

Engelli hak savunucuları, teknolojinin bir ayrıcalık meselesi hâline gelmesine de dikkat çekerler. Biyonik uzuvlar veya beyin-makine arayüzleri son derece pahalı ve yüksek teknoloji ürünleridir. Gelişmiş ülkelerde bile bu cihazlara erişim sınırlıyken küresel güney ülkelerinde veya yoksul topluluklarda bu imkân neredeyse yok gibidir. Bu nedenle, transhümanistlerin öngördüğü geleceğin insanının aslında çok küçük bir azınlık olabileceğine dair eleştiriler yöneltilmektedir. Eğer bir gün insan ırkı teknolojiyle yükseltilmişler ve yükseltilmemişler şeklinde ikiye ayrılırsa bu, muazzam bir eşitsizlik dalgası anlamına gelecektir (Fukuyama, 2002). Özellikle engelliler, teknolojik yükseltmelerden en çok fayda görecektir grup olarak düşünülse de pratikte gelir dağılımı ve sağlık sistemi eşitsizlikleri yüzünden bu grubun dışında kalabilirler. Yani transhümanist ütopya, özünde engellileri iyileştireceğini vadederken uygulamada engellileri (ve genel olarak yoksulları) daha da geride bırakma riskini taşır.

Burada YZ'nin daha yaygın bir uygulama alanından, kişisel asistanlar ve akıllı cihazlardan da söz etmek gerekir. Daha önce de değindiğim gibi Amazon Alexa, Apple Siri, Google Assistant gibi YZ destekli sesli asistanlar, engelli bireylere gündelik hayatta ciddi kolaylıklar sağlayabilir. Hareket kısıtlılığı olan bireyler, bu asistanlar sayesinde evlerindeki cihazları kontrol eder, alışveriş yapar, takvimlerini yönetir. Ancak bu sistemlerin mimarisine baktığımızda veri toplama ve işleme süreçleri, bulut tabanlıdır ve büyük

şirketlerin kontrolündedir. Engelli bireylerin gündelik yaşantılarıyla ilgili veriler (hangi ilacı ne zaman aldığından evde hangi odada ne kadar vakit geçirdiğine kadar) bu cihazlar aracılığıyla toplanabilir. Bu da engellilik özelinde bir veri mahremiyeti sorununu gündeme getirir. “Bu veriler ne amaçla kullanılıyor, kimlerle paylaşılıyor?”, “Bir sağlık sigortası şirketi bu verilere erişip bir engelli müşterisinin risk profilini değerlendirebilir mi?” gibi soruların yanıtı henüz net olarak verilebilir değildir. YZ çağında verinin yeni bir meta olduğunu düşünürsek engelliler, bu meta ekonomisinde kırılğan bir konumda olabilir.

Biyonik bedenler ve YZ entegrasyonu, engellilik deneyimini hem bireysel hem de toplumsal düzeyde yeniden tanımlamaktadır. Bireysel düzeyde, engelli bir kişinin kendine dair algısı teknolojiyle değişebilir; artık kendini daha güçlü, daha bağımsız ya da tam tersine teknolojiye bağımlı ve yabancılaşmış hissedebilir. Toplumsal düzeyde ise engelliliğe atfedilen anlamlar dönüşmekte; engellilik sabit bir kategori olmaktan çıkıp teknolojiyle dinamik bir süreç hâline gelmektedir. Bir posthümanist yaklaşımla, engellilik -tıpkı insanlık gibi- sabit değildir, akışkandır; bedenlerimiz, duyularımız, hatta zihinlerimiz teknolojiyle beraber sürekli yeniden şekillenir. Bu bakış açısı, engelliliği bir son nokta olarak değil, bir süreç olarak görmemizi sağlar. Ancak burada bir denge gözetmek önemlidir. Teknolojiyi ne abartılı bir iyimserlikle tüm sorunların çözümü olarak görmek, ne de tekinsiz bir güç olarak tümüyle reddetmek doğru olacaktır.

SONUÇ

Sanayi Devrimi ile birlikte önceleri marangozların kullandığı normallik kavramı yaygınlaşmaya başlamış, istatistik bilimi ise standart insanın belirlenmesini kolaylaştırmıştır (Davis, 2011, s. 189). Bu terimin dışında kalanların üretim çarklarını döndürme performansı düşük bulunmuştur. Kadınlar erkeklerle aynı performansı gösteremeyeceği gerekçesiyle daha düşük ücretlerle çalıştırılmıştır. Beyaz Avrupalı erkeğin dışında kalan diğer kesimler ise Coğrafi Keşifler’le başlayan bir sürecin devamı olarak sömürülmeğe açık hâle gelmiştir. Eskiden buldukları kısıtlı çevrede yaşamlarını sürdüren ve birtakım uğraşlarla geçimlerini sağlayan engelliler de dışlanan bu kesime dâhil edilmiş, varlıkları bir yük olarak görülmüştür. Yirminci yüzyılın ilk yirmi yılı, dünyanın genelini etkileyen ve haritaları büyük ölçüde değiştiren bir savaşa sahne olmuş, birçok sivil ve asker yaralanarak sakat hâle dönüşmüştür. Savaştan galip olarak ayrılan devletlerde dahi büyük bir ekonomik bunalım baş göstermiştir. Böyle bir ortamda üretimin yeniden canlandırılabilmesi ve savaşta yaralananların toplum hayatına aktif katılımının sağlanabilmesi için herkesin yapabileceği ölçüde ekonomik hayata katılımına önem verilmiştir. Her şeye rağmen dışarıda kalanlar ise bakımevlerine gönderilerek tecrit edilmek veya öjeniye uğramak gibi sonları yaşamaya maruz bırakılmıştır (Aytemur Sağıroğlu, 2020; Brown, 2018).

Engellilerin eğitimi ve rehabilitasyonu alanlarında 18. ve 19. yüzyıllarda birtakım ilerlemeler yaşanmışsa da yukarıda sözü edilen nedenlerle bu konu, günümüzde daha fazla önem kazanmıştır. Başlangıçta tıp insanların öncülüğünde mevcut organ kayıplarının tedavi edilip edilemeyeceğine ilişkin araştırmalara önem verilmiş, bu süreç daha sonra engellilerin neleri yapıp yapamayacağına ve hangi alanlarda başarılı olabileceklerinin tasnifinin yapılmasına, yine tıp otoritelerinin karar vermesine evirilmiştir (Brisenden, 1986; Petasis, 2019; Prilleltensky, 2012; Smart ve Smart, 2006). 1960’lı yıllardan sonra engelliliğin yeti yitimlerinden değil de çevresel etmenlerden kaynaklandığı düşüncesi yaygınlaşmaya başlamış (Oliver, 1990; The Union of the Physically Impaired ve The Disability Alliance, 1975), engelliler, kendilerinin söz sahibi oldukları örgütler kurarak hak savunuculuğu yapmaya yönelmiştir. 2000’li yıllara gelindiğinde BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme imzalanmışsa da hâlen engelliliğin ortadan kaldırılmasına yönelik tıbbi model çalışmalarında bir hız kaybı söz konusu

olmamıştır. Günümüzde tıbbi modeli savunanlar transhümanist projeler ile bedeni normal seviyesine getirme çabası içerisinde.

Hümanizmin kusursuz bir vücuda sahip olan erkeği insanların en mükemmeli olarak görmesi yaklaşımına karşı en yüksek sesi çıkaranlar, kadınlar olmuştur. Gerçi 1789 yılında yayımlanan İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nde geçen insan tanımının kadınları kapsamadığı düşüncesinden hareketle 1791 yılında Kadın ve Kadın Hakları Beyannamesi adıyla bir bildiri yazan Gouges'in (1996) sonu ölüme mahkûm edilmek olsa da (Çakmak, 2007, s. 741), bu ve sonrasında yaşanan gelişmeler, feminizm akımının doğmasına ve dalgalar hâlinde, 20. yüzyılı da kapsayan şekilde ilerlemesine etkide bulunmuştur. Feminizm, geliştirdiği fikirlerle öteki-leştirilmeye uğrayan diğer kesimlere de yol gösterici olmuştur. Feminizm, postkolonyalizm, çevreci beşerî bilimler, engellilik araştırmaları ve hayvan çalışmaları gibi alanların doğmasına katkı sağlamıştır. Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bahsi geçen ve aralarına yenilerinin de eklenmesi pek muhtemel alanlarda yapılan çalışmalar sonucunda, hümanizmin üstün insan anlayışına yüksek sesle karşı çıkılmaktadır.

Feminizm, postkolonyal çalışmalar, postantropozantrizm, eleştirel hayvan çalışmaları ve engellilik araştırmaları gibi hümanizmin mükemmel insan tanımının dışında kalanların mücadeleleri, 20. yüzyıl boyunca çeşitli aşamalardan geçtikten sonra farkındalık oluşturabilecek seviyeye ulaşabilmiştir. Ne var ki birbirinden tamamen bağımsız yürüyen fakat yaşanan sorunlar bakımından kökleri aynı kaynaktan beslenen bu çalışmaların bir araya gelip de ortak mücadele yürütebilmesi, hâlen mümkün olamamıştır. Tam da bu noktada 20. yüzyılın sonu ve 21. yüzyılın ilk yirmi yılında hızla yaygınlaşan posthümanizm, bu hareketler için şemsiye bir yaklaşım oluşturabilecek niteliğe bürünmüştür.

Posthümanizm, mücadele yürüten tüm kesimlere birliktelik çağrısı yapmış; üstünlük tahtına oturan insanı oradan kaldıracak bir dünyayı birlikte kurma ideali için beraber hareket etmeye davet etmiştir (Braidotti, 2014, s. 34). Posthümanizm, hümanizmin aksine insanı piramidin en üstündeki yerinden ederek onu doğadaki tüm canlılarla denk bir düzlemde ele alır. Bu yönüyle hümanizmin mükemmel insan tanımına karşı çıkarak aslında insanın doğadaki tüm canlı ve cansız varlıklarla etkileşim hâlinde olduğunu savunmaktadır. Dahası, posthümanizm insanın gerek kendi hemcinsleri içerisinde ve gerekse de insan olmayan canlılar arasında yarattığı bu hiyerarşik sınıflamanın evreni her geçen gün içinden çıkılması

zorlaşan bir yörüngeye soktuğunu ifade ederek bir çıkış yolu sunmaktadır (Ağın, 2020, s. 25). Katherine Hayles (1999), Rosi Braidotti (2021), Cary Wolfe (2009) ve Karen Barad (2007) gibi birçok kuramcı tarafından farklı yönlerden ele alınan ve her geçen gün daha fazla ilgi uyandıran posthümanizm, içerisinde bulunduğumuz yüzyılın devamında, insanlar ve insan olmayan varlıklar arasındaki ilişkinin yeniden tesis edilmesi bağlamında bir vizyon sunmaktadır.

Şayet Braidotti'nin (2014, s. 35) ifade ettiği gibi Vitruvius eskizini kusursuz insanın ölçülerini ortaya koyan bir gösterge olarak ele alacak olursak bu ölçülere uymayan bir kesim olması yönüyle engelliler, dikkat çekmektedir. Gerçekten de engelliler gerek ontolojik olarak ve gerekse de mükemmel insandan beklenen eylemleri yerine getiremeyeceği ön yargısıyla tarihin her döneminde ve birçok uygarlık tarafından dışlanan, bir diğer deyişle gözden çıkarılan bir kesim olmuştur. Posthümanist bakış açısıyla engellilik çalışmaları ele alındığında, bir özne olarak engellilerin toplum içinde var olma çabaları ve taleplerinin hangi düzlemde değerlendirilebileceği sorunsalı karşımıza çıkmaktadır.

Sosyal modeli savunan Engellilik Çalışmaları, eğitimden istihdama, sosyal hayata katılımdan barınmaya, ulaşımdan güvenliğe kadar neredeyse yasalarla güvence altına alınan tüm haklara ve özgürlüklere erişimde engellilerin sorunlar yaşadığını; bunların kaynağının toplum olduğunu öne sürmektedir (Oliver, 2004; Shakespeare, 2011). Bu durumun tersine çevrilerek engellilerin de eşit haklar temelinde yasalardan yararlanabilmesi için çıkış noktası olarak tüm insanların yararlandığı insan haklarına erişimi referans almak ve beraberinde insan hakları modeli olarak anılan bir yaklaşım geliştirmek, engellilik tartışmalarının son dönemindeki en güncel konu başlıklarındandır (Berghs, Atkin, Hatton ve Thomas, 2019; Gül, 2015). Engellilikte insan hakları modelinin savunucuları, dile getirmeye başladıkları bu düşüncüyü 2000'li yılların başında BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'nin imzalanması ile somut kazanıma dönüştürmeyi başarmıştır. BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme, engelliliği insan çeşitliliğinin bir parçası olarak ele alması, çok yönlü ayrımcılığı vurgulaması, erişilebilirlik ve evrensel tasarım gibi kavramları tanımlayarak uygulanması için devletlere teşviklerde bulunması, dünyanın her yerinde engellilikten kaynaklı sorunlar yaşandığının farkında olması gibi bakımlardan engellilerin yaşam standardını yükseltebilecek ve haklarını koruyup kullanabilmelerini sağlayabilecek bir güvence konumundadır. Dahası, Sözleşme bu yönlerden

posthümanizm ile güçlü bir perspektif benzerliğine sahiptir. Günümüzde engelli aktivizmi yasalardan doğan haklarının uygulanması için ulusal ve uluslararası alanda hükümetlere baskı yapmaktadır. COVID-19 pandemisi, bu Sözleşme'nin uygulamada birçok probleme ilişkin bakış açısı sunabilecek ilke ve değerler geliştirebildiğini ancak uygulamada ülkelerin gerekli adımları atma açısından yeterli performansı sergileyemediğini göstermiştir (Chen ve McNamara , 2020). 6 Şubat 2023 depremleri ise Türkiye'de acil durumlarda engellilerin geride bırakılan bir kesim olarak hizmetlere erişimde yaşadığı güçlükleri açıkça göstermiş, ayrımcı, ötekileştirici ve istismara yol açan tutum ve davranışlar dikkati çekmiştir.

İnsanın ne olduğunun yeniden tanımlanmaya başlandığı 21. yüzyılda, engellilik çalışmalarının nereye oturtulacağı ve hangi insanın haklarına ulaşmaya çaba harcandığının yeniden sorgulanmasına ihtiyaç vardır. Tam da bu noktada ortalama 60 yılı aşkın bir geçmişi bulunan ve bu yönüyle henüz çok genç olan Engellilik Çalışmaları alanının böyle bir sorunun yanıtını aramaya yönlendirilmesi, bizi posthümanist düşünceye götürür. Zira posthümanist düşünce, hümanizmin üstün insan anlayışını yerinden eden ve insanı insan olmayan varlıklarla ortak bir düzlemde gören bir anlayışa sahiptir. Engellilik çalışmaları, feminizm, postkolonyalizm ve hatta eleştirel hayvan çalışmaları gibi alanlarla birlikte değerlendirildiğinde, bir diğer deyişle ötekileştirilen kesimlerin ortak çabasından beslenerek üstün insan tanımını yerinden edebilir. Böyle bir durumda, yine de BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'nin yeni paradigma değişikliklerinden beslenerek tekrardan ele alınması gündeme gelebilir.

1960'lı yıllardan itibaren tıbbi modeli reddederek sosyal modeli esas alan ve engelliliğin kaynağını yeti yitimleri yerine toplumun normatif düzenine bağlayan Kuzey Yarım Küre menşeli engellilik çalışmalarının, 21. yüzyılda gelişen ve tüm ötekilerin mücadele hareketini bir araya getirme etkisine sahip posthümanist yaklaşımla ele alınmasının önemi üzerinde duruyorum. Bunun için engellilere yönelik düzenleme taleplerini, yalnızca insan olmaktan kaynaklı hak ve özgürlükler olarak ele almak yerine insanı doğanın yalnızca bir parçası şeklinde algılayan ve gerek insanlar gerekse de insan olmayan varlıkların tamamı için her türlü hiyerarşiyi reddeden bir anlayışın nasıl gerçeğe dönüşebileceğine odaklanılması gerekir. Bu idealin uygulanmasının kolay olmayacağı kabul edilmekle beraber böyle bir arayışın içerisinde olmak dahi Vitruvius Adamı'nın dışında kalan herkesi birbirine yaklaştırabilecek ve ortak bir gelecek belirleme hedefi etrafında

birleştirebilecektir. Yirminci yüzyılın ikinci yarısında başlayan ve yeterince farkında olunmasa da birbirini besleyen ‘öteki’lerin mücadele rüzgârı, böyle bir geleceği hayal etmemize ve bunu gerçeğe dönüştürmeye dair umudumuzu diri tutmamıza imkân vermektedir. Engellilik, tarih boyunca ele alınan biçimiyle ve ontolojik yapısıyla bu arayışın içinde yer alabilecek bir olgudur. Posthümanist yaklaşımın insanlar ve insan olmayan varlıkların doğayı paylaşma ülküsünü kucaklayabilmesi ve buraya ulaşılabilmesi için sahip olduğu beceriler nedeniyle insanın kapsayıcı bir etik anlayış geliştirmesi gerektiği anlamına gelebileceği şeklinde tanımlanması hâlinde; engellilik mücadelesi de pekâlâ bu minvalde değerlendirilebilir.

Türkiye, Cumhuriyet’in kuruluşuyla birlikte yönünü tamamen Batı’ya dönmesine rağmen orada filizlenen engellilik hareketinin bu coğrafyaya uğraması, geçtiğimiz yüzyılın son dönemlerine rastlayabilmiştir. Hiç kuşkusuz bunda ekonomik bakımdan gelişmemiş bir toplumda, engellilerin okuryazar hâle gelebilecek imkânlardan yoksun olmaları ve dolayısıyla ülkede engelliliğe yönelik güncel bakışın yerleşmesini sağlayacak rol modellerin geç ortaya çıkması etkili olmuştur. Gerçekten de sağırılar alanında Süleyman Gök ve körler alanında Mithat Enç ile Gültekin Yazgan gibi kişiler, kendi kararlarını alabilen ve haklarının peşinden koşan engellilerin ilk örnekleri arasındadır. Onların açtığı yolda ilerleyen birçok kişi, daha sonra farklı pozisyonlara gelerek engellilik hareketine yön verebilecek niteliğe erişebilmiştir. Bu sayede engelli hakları mücadelesi Türkiye Büyük Millet Meclisi gündemine gelmiş; önce 1997 yılında Kanun Hükmünde Kararnameler yayınlanmış; 2005 yılında Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun kabul edilmiştir. Daha sonra 2009 yılında BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme’ye taraf olma prosedürü tamamlanarak bu metin, iç hukukun bir parçası hâline getirilmiş ve 2014 yılında Engelliler Kanunu BM ilkeleri çerçevesinde revize edilmiştir. BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme’nin imzalandığı dönemlerde ülkenin engelliliğe yaklaşım politikalarında tıbbi modelden sosyal modele doğru bir yönelim görülmüştür. Ancak gerek Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığının engelli ve engelli olmayan katılımcılarla yaptığı araştırma sonuçları ve gerekse Görme Özürlüler Derneği’nin aynı hedef kitleyle yürüttüğü anket verileri, Türkiye’de tıbbi modele ve insan-merkezci yaklaşıma dayalı bir engellilik bakış açısı olduğu gerçeğini ortaya çıkarmıştır. İncelenen araştırmaların üzerinden yaklaşık on yıl geçmişse de

yaşanan olaylar ve uygulamada karşılaşılan tutumlar, bu anlayışın devam ettiğini göstermektedir.

Türkiye, coğrafi konumunun getirdiği konjonktürel duruma bağlı olarak farklı kesişimsellikleri bünyesinde barındıran bir özelliğe sahiptir. Batı yönelimli politikaların bir sonucu olarak ülkede gelişen feminist hareket, engellilere de sirayet etmiş ve engelli kadınlar bu bakış açısıyla hak temelli örgütlenme meydana getirmişlerdir (Engelli Kadın Derneği, 2017, s. 8-9). Dolayısıyla engelli kadınlar hem engelli ve hem de kadın olmaktan kaynaklı yaşadıkları ayrımcı ve ötekileştirici muameleleri güçlü bir şekilde dile getirmektedir. Gerçekten de Türkiye’de engelli kadınların çok yönlü ayrımcılığa uğradığını gösteren somut veriler bulunmaktadır. Türkiye İstatistik Kurumunun 2011 Nüfus ve Konut Araştırması verileri incelendiğinde (2013, s. 79), en az bir engeli olan nüfusun oranı %6,9 iken bu oran kadınlarda %7,9, erkeklerde ise %5,9’dur. Türkiye İstatistik Kurumu ve T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı ortaklığında hazırlanan Özürlülerin Sorun ve Beklentileri Araştırması sonuçlarına göre (2011) engelli kadınların %54,9’unun okur-yazar olmadığı ve yalnızca %4,7’sinin üniversite ve üstü mezunu oldukları anlaşılmıştır. Eğitimde Görme Engelliler Derneği’nin 2014-2015 eğitim-öğretim yılı izleme verilerinden çıkan sonuca göre (2015, s. 29), engelli üniversite öğrencilerinin %61’i erkek, %39’u kadındır. T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı 2022 yıl sonu verilerine göre (2023) kamuda çalışan engelli personelin %73’ü erkek, %27’si kadındır. Bu verilerden de rahatlıkla anlaşılacağı üzere gerek eğitim ve gerekse istihdama katılım oranları birlikte incelendiğinde, sözü edilen alanlara engelli kadınların engelli erkeklere göre çok daha az katılabildikleri ortadadır. Van İşitme Engelliler ve Aileleri Derneği’nin ülke genelini kapsayan medya haberlerini tarayarak hazırladığı Engelli Kadın ve Kız Çocuklarına Yönelik Şiddet Raporu’na göre engelli kadınların, ev içi ve dışında engelli olmayan kadınlara göre şiddete uğrama riskleri daha yüksektir. Ancak engelli kadınların başvuru mekanizmaları hakkında bilgi sahibi olma düzeyleri ve bunlardan yararlanma oranları daha düşüktür (2021, s. 1-2). Ayrıca Engelli Kadın Derneği’nin verilerine göre Şiddet Önleme Merkezleri’nde karşılaşılan erişilebilirlik sorunları, engelli kadınların bu birimlere başvurmasında önemli bir etken olarak ortaya çıkmaktadır (2014, s. 16-17). Uçan Süpürge Kadın İletişim ve Araştırma Derneği’nin medya taraması yoluyla oluşturduğu Engelli Kadınların Haber Medyasında Temsili İzleme Raporu’nun ifadesiyle “Engelli kadınların görünmez olması ihtiyaçlarının, deneyimlerinin,

sorunlarının, mücadelelerinin, önceliklerinin, taleplerinin, başarılarının, emeklerinin, kimliklerinin ve maruz bırakıldıkları hak ihlallerinin de görünmemesine neden olmaktadır” (2023, s. 10). Netice itibarıyla BM Engelli Hakları Komitesi 2019 nihai gözlem raporunda da belirtildiği üzere engelli kadın ve kız çocuklarının haklarının ana akımlaştırılması, özellikle eğitim ve istihdam alanında kapsayıcı politikaların geliştirilmesi, erişilebilirliğin yaygınlaştırılması ve sözü edilen konularda eksik olan somut göstergelerin belirlenerek uygulanması gerekmektedir (2019, s. 3).

Türkiye’den bir sanayi ülkesi olarak söz etmek, şu an için gerçekçi bir nitelendirme değildir. Ancak gerek kendi sınırları içerisinde yaşanan hava kirlilikleri ve gerekse çevresindeki olumsuzluklardan etkilenmesinin bir sonucu olarak doğa olaylarının felakete dönüştüğü bir afet ülkesi olmaya başlamıştır. Son dönemde meydana gelen deprem, yangın ve sel gibi afetler, can ve mal kaybına neden olmanın ötesinde doğadaki diğer canlı ve cansız varlıklara onarılması güç zararlar vermektedir. Marmara Denizi’nde yaşanan müsilaj sorunu, çevre kirliliğinin boyutunun daha yakından anlaşılmasına neden olmuştur (Kayhan ve Yön Ertuğ, 2022, s. 11-12). Yaşanan afetler ve çevre kirliliği, gelecekte engelli bebek doğumlarının artmasına, hastalıkların yayılmasına ve yeti yitimlerinin meydana gelmesine yol açabilecek mahiyette olabilir. Öte yandan Türkiye’nin postantroposantrik bir çevre politikası izlemesi, engellilerin çevresel etkenlere bağlı olarak zarar görmelerini önleyebilecek ve erişilebilirlik olanaklarını arttırabilecektir. Örneğin son yaşanan 6 Şubat 2023 depremlerinden sonra depremden etkilenen illerde başlayan inşa sürecine, mutlaka engellilerin temel ihtiyaçları ve erişilebilir mimari tasarımlar dâhil edilmelidir.

Türkiye, son yıllarda komşu ülkelerinde yaşanan iç savaşlar ve kargaşalar dolayısıyla yoğun bir sığınmacı nüfusunu bünyesinde barındırmaya başlamıştır. Net bir veri elde edilememesine rağmen bu nüfus içerisinde büyük bir engelli kitlesi olduğu gözlenmektedir. Sığınmacı engelli kitlesi hem sağlık, bakım ve gibi temel hizmetlere erişim sorunu yaşamakta hem de yeni geldikleri ülkeye uyum sağlamakla başa çıkmaya çalışmaktadır. Bir diğer deyişle engelli sığınmacılar hem engelli ve hem de mülteci olmaktan kaynaklı sorunlarla mücadele etmek zorunda kalmaktadır (Alsancak ve Kutlu, 2020, s. 595). Türkiye hiçbir zaman bir koloni ülkesi olarak anılmamışsa da kolonizasyona uğrayan ülkelerden kalabalık bir nüfusu kendi sınırlarına dâhil ederek yeni bir politika değişikliğine gitmeye yönelmiştir. Bundan hareketle, Türkiye’deki hak temelli engelli hareketinin aralarına

yeni dâhil olan engelli kitlesinin sorunlarıyla ilgilenmek ve onlarla etkileşimde bulunarak karşılıklı diyalogu güçlendirmek gibi bir sorumluluk üstlenmesi gerekebilir.

Hayvan çalışmaları bağlamına dönüldüğünde ise, Akıllı'nın da üzerinde düşündüğü gibi, Türkiye'de hayvan çalışmalarının insanmerkezcilikten uzaklaşabilmesi için bunu uygulamaya istekli bir kitlenin oluşmasına ihtiyaç vardır (2017, s. 70-71). Eleştirel hayvan çalışmaları alanının kültürel dinamikleri dikkate alarak akademide ve pratikte yaygınlaşması, gelecekte böyle bir idealin gerçeğe dönüşmesini sağlayabilir. Bununla birlikte hayvan çalışmaları ve engellilik arasındaki etkileşimin artabilmesi için engellilerin hayvanlarla olan ilişkilerinin güçlendirilmesine odaklanılmalıdır. Her şeyden önce engellilik araştırmalarıyla hayvan çalışmalarının birbirine yaklaşmasının engellilerin konumunu alçaltacağı endişesinden vazgeçilerek tüm aktörlerin eyleyici bir güç olarak doğada kendi formlarında var olmaya devam ettiklerinin içselleştirilmesi sağlanmalıdır. Bunun için akademik literatürde kesişimselliği öne çıkaran çalışmaların artması, konunun gündemde tutulmasını mümkün kılabilir. Öte yandan engellilerin hayvanlarla ortak bir yaşamı paylaşabileceği ortamların oluşturulması sayesinde türler arası diyalogun gelişmesi ve engelli hayvanlara yönelik gerçekleştirilen gönüllü çalışmaların sivil toplum örgütleri vasıtasıyla yaygınlaşarak bir devlet politikası hâline gelmesi, engellilik araştırmalarıyla hayvan çalışmaları arasındaki duvarın yıkılmasına zemin hazırlayabilir.

YZ, engelli bireylerin bilgiye, eğitime, sağlığa, istihdama ve toplumsal yaşama erişiminde önemli kolaylıklar sağlayan teknolojik çözümler üretmektedir. Görsel betimleme yapan uygulamalar, otomatik altyazı sistemleri, işaret dili tanıma yazılımları, kişiselleştirilmiş eğitim platformları, robotik yardımcıları, akıllı ev teknolojileri ve dijital sağlık asistanları, engelli bireylerin bağımsız ve onurlu bir yaşam sürmelerine katkı sunmaktadır. Özellikle görme, işitme, bilişsel ve motor engel grupları için geliştirilen YZ tabanlı uygulamalar, bireysel özerklik, sosyal katılım ve iletişim alanlarında devrim niteliğinde ilerlemeler sağlamıştır. Ancak tüm bu olumlu gelişmelerin yanında YZ'nin engelli bireyler için yeni ayrımcılık biçimleri yaratma riski de vardır. Algoritmik önyargılar, veri setlerinde engelli bireylerin yetersiz temsili, erişilebilir olmayan kullanıcı arayüzleri ve normatif kullanıcı varsayımları, mevcut toplumsal eşitsizlikleri teknoloji aracılığıyla yeniden üretme tehlikesi barındırmaktadır. Özellikle işe alım algoritmaları, otomatik sosyal yardım sistemleri ve yüz tanıma teknolojileri gibi uygulamalarda yaşanan

ayrımcı pratikler, engelli bireylerin haklarının ihlaline yol açabilmektedir. Bu nedenle, etik ilkelere dayalı bir YZ tasarımı, yalnızca teknik değil, aynı zamanda sosyal bir zorunluluk hâline gelmiştir.

Türkiye özelinde değerlendirildiğinde, YZ ve engellilik kesişiminde henüz kurumsal ve yasal düzeyde yeterince gelişmiş, sistematik bir politika altyapısı oluşturulmamıştır. Son yıllarda YZ strateji belgelerinde engelli bireylerden sınırlı ölçüde bahsedilse de bu alanda hak temelli, kapsayıcı ve disiplinler arası politikaların hayata geçirilmesi gerekmektedir. Engelli bireylerin veri temsili, erişilebilirlik standartlarının YZ çözümlerine entegrasyonu ve engellilerin teknoloji geliştirme süreçlerine aktif katılımı henüz yaygın değildir. Eğitimde, istihdamda ve kamu hizmetlerinde kullanılan dijital sistemlerde erişilebilirlik sorunları sürmekte; YZ tabanlı uygulamaların çoğu normatif kullanıcı profiline göre tasarlandığı için engelli bireyleri dışlamaktadır. Oysa Türkiye’de milyonlarca engelli vatandaş bu teknolojilerin kapsayıcı biçimde tasarlanması hâlinde bilgiye, hizmetlere ve toplumsal yaşama daha etkin katılım sağlayabilecektir. Bu nedenle, Türkiye’nin hem kamu hem özel sektörde YZ sistemlerini geliştirirken erişilebilirlik kriterlerini bağlayıcı hâle getirmesi, engelli bireylerin bu alandaki eğitim ve istihdam olanaklarını artırması ve sivil toplumla ortak çalışmalar yürütmesi büyük önem taşımaktadır. YZ’nin kapsayıcı bir dijital dönüşüm aracı hâline gelmesi, ancak bu tür bütüncül ve hak temelli politikalarla mümkün olacaktır.

Görüldüğü üzere feminizm, postantroposantrizm, postkolonyal çalışmalar, engellilik araştırmaları, eleştirel hayvan çalışmaları ve yapay zekâ çalışmaları gibi alanları birbirine yaklaştıran ve aralarındaki kalıp yarguları gidererek ortak bir yaşam tasavvuru kurmayı hedefleyen posthümanist yaklaşım, sürdürülebilir devlet politikalarının geliştirilerek uygulanmasının yanı sıra sivil toplumun ve vatandaşların ortak katkılarıyla hayata geçirilebilir. Böyle bir yaşam şu an için ütopyik gibi görünse de yukarıda ifade edilen önerilerin teker teker uygulanmasıyla birlikte üstün insan hiyerarşisine dayalı düzenin yerini, herkesin gerek kendi varlığının ve gerekse de diğerlerinin değerinin farkında olduğu bir yaşam anlayışı alabilecektir. Dolayısıyla başladığımız yere, yani şair Brecht’in tahterevallî metaforuna geri dönecek olursak, posthümanist engellilik hareketinin üzerine düşen sorumluluk tahterevallinin yukarısına çıkmak değil, tahterevallî düzeninin olmadığı bir gelecek için herkesle birlikte mücadele etmek olacaktır.

Ne dersiniz, tahterevallî düzeninin olmadığı bir yaşam ortamı kurulabilir mi?

KAYNAKÇA

- Abrams, T. (2017). Braidotti, Spinoza and disability studies after the human. *History of the Human Sciences*, 30(5), 86-103.
- Ağın, B. (2020). *Posthümanizm kavram, kuram, bilim-kurgu*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Ağın, B. (2021a). Deniz salyası, göçebe özneler ve posthüman engellilik çalışmaları. 24.01.2022 tarihinde *The Pentacle*: <https://thepentacle.org/2021/06/09/deniz-salyasi-gocebe-ozneler-ve-posthuman-engellilik-calismalari/> adresinden alındı.
- Ağın, B. (2021b). Merhaba! Spektrum ile söyleşi. 31.05. 2022 tarihinde *The Pentacle*: <https://thepentacle.org/2021/08/09/merhaba-spektrum-ile-soylesi/adresinden> alındı.
- Ağın, B., ve Yılmaz, Z. G. (Dü.). (2023). *Beşeri Bilimlerin 50 Rengi: Çevreci, Dijital, Tıbbi ve Posthüman Sesler*. Nevşehir: Kapadokya Üniversitesi Yayınları.
- Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı. (2023). *Engelli ve yaşlı istatistik bülteni (Nisan 2023)*. 30.06. 2023 tarihinde https://www.aile.gov.tr/media/135432/eyhgm_istatistik_bulteni_nisan_23.pdf adresinden alındı.
- Akıllı, S. (2017). Hayvan çalışmaları insan-merkezci olmaktan kurtulabilir mi?: İnsansonrası kuramların sundukları. *Şarki Edebiyat ve Sanat Dergisi* (2), 64-76.
- Akıllı, S., ve Balcı, A. (2018). Biz kim oluyoruz?: Hayvan hakları özgürlüğü savunuculuğu ve insanmerkezcilik paradoksu. *Doğu Batı* (82), 119-142.
- Akın, Z. G. (2020). Rehber Köpekler Derneği ve rehber köpekler ile ilgili merak edilenler. 24.01.2022 tarihinde PinGoin. https://pingoin.net/Blog_Detay/rehber-kopekler-dernegi-ve-rehber-kopekler-ile-ilgili-merak-edilenler-14 adresinden alındı.
- Ali, L., Kılıç, H., ve Öztüren, A. (2023). From disabled tourists to impaired cyborg tourists: What would it take to transform? *Universal Access in the Information Society*. 23.05. 2023 tarihinde <https://link.springer.com/article/10.1007/s10209-023-00970-7#citeas> adresinden alındı.
- Almufareh, M. F., Tehsin, S., Humayun, M., vd. (2023). Intellectual disability and technology: An artificial intelligence perspective and framework. *Journal of Disability Research*, 2(4), 58-70.
- Alsancak, F., ve Kutlu, İ. (2020). Çifte mağduriyetin özneleri olarak engelli mültecilere ilişkin bir inceleme. *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 15(2), 590-598.
- Altun, V. (2023). *Geliştirilen mobil uygulama ile serebral palside erken tanı sağlanıyor*. 22.02.2025 tarihinde *Anadolu Ajansı*: <https://www.aa.com.tr/tr/saglik/>

- gelistirilen-mobil-uygulama-ile-serebral-palside-erken-tani-saglaniyor/3072503 adresinden alındı.
- Altunay Arslantekin, B. (2015). Görme yetersizliği olan öğrencilerin bağımsız hareket becerilerinin değerlendirilmesi. *Eğitim ve Bilim*, 40(180), 37-49.
- Alzheimer's Society. (2019). Technology to help with everyday life. 14.03.2025 tarihinde <https://www.alzheimers.org/sites/default/files/2019-05/437LP-U-sing-technology-to-help-with-everyday-life-190520.pdf> adresinden alındı.
- Americans with disabilities act of 1990*. (tarih yok). 01.06.2022 tarihinde U.S. Equal Employment Opportunity Commission: <https://www.eeoc.gov/americans-disabilities-act-1990-original-text> adresinden alındı.
- Ancet, P. (2010). *Ucube bedenlerin fenomenolojisi*. (E. Topraktepe, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Angwin, J., Larson, J., Mattu, S., ve Kirchner, L. (2016). Machine Bias-There's Software Used across the Country to Predict Future Criminals. And It's Biased against Blacks. *ProPublica*, Online Edition.
- Aouf, R. S. (2019). Hoobox launches Wheelie 7, first wheelchair controlled by facial expressions. *Dezeen Magazine*. 10.04.2025 tarihinde <https://www.dezeen.com/2019/01/15/hoobox-wheelie-7-wheelchair-facial-expressions-design/> adresinden alındı.
- Ardahanhoğlu, B. (2022). *Türkiye'de engelli hakları aktivizmi: Engelli aktivistler üzerine nitel bir çalışma (yüksek lisans tezi)*. YÖK Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir (709228).
- Arıkan, S. (2024). Bağımsızlık hareketinde akıllı baston evrimi. *Eşit, Erişilebilir, Engelsiz Hayat Dergisi* (123). 11.04.2025 tarihinde <https://eeh.engelsizerisim.com/yazi/bagimsizlik-hareketinde-akilli-baston-evrimi> adresinden alındı.
- Aristoteles. (2000). *Politika*. (M. Tuncay, Çev.) İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Attard-Frost, B., De los Ríos, A., ve Walters, D. R. (2023). The ethics of AI business practices: A review of 47 AI ethics guidelines. *AI Ethics*, 3, 389-406.
- Augustinus. (2010). *İtiraflar*. (Ç. Dürüşken, Çev.) İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Ayan, M. (2022). Post-hümanizm ve posthümanist-feminizm. S. Buran, ve P. Kümbet (Dü.) içinde, *Çokdisiplinli çalışmalarda posthümanizm* (s. 155-168). Sale: Transnational Press.
- Aykanat, F. (2017). Antroposen çağının öykü anlatıcıları: Sanat ve edebiyat. *Şarkî: Üç Aylık Sanat ve Edebiyat Dergisi* (1), 45-57.
- Aytemur Sağıroğlu, N. (2020). Öjeni ve sağlam bedenlilik. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* (30), 115-133.
- Azarkan, E., ve Benzer, E. (2018). Birleşmiş Milletler Engelli Kişilerin Haklarına Dair Sözleşme ve Türkiye'de Engelli Hakları. *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 23(38), 3-29.

- Baker, S. (2008). The rise of the cyborgs. 24.11.2021 tarihinde *Discover Magazine*: <https://www.discovermagazine.com/mind/the-rise-of-the-cyborgs> adresinden alındı.
- Balcı, S. (2013). *Osmanlı Devleti'nde engelliler ve engelli eğitimi ve sağır dilsiz ve körler mektebi*. Libra Kitapçılık ve Yayıncılık.
- Banger, G. (2018). Gelecek, tekillik ve transhümanizm. 15.05.2022 tarihinde *Business of Business*: <https://bizobiz.net/gelecek-tekillik-ve-transhumanizm/#:~:text=Kurzweil'a%20g%C3%B6re%20tekillik%2C%20ayn%C4%B1,ve%20insanlar%C4%B1n%20birle%C5%9Fip%20b%C3%BCt%C3%BCnl%C5%9Fefe%C4%9Fi%20nokta%C4%B1r.vetext=%E2%80%9C%C4%B0nsan%20%C3%B6tesi%E2%80%9D%20anla> adresinden alındı.
- Barad, K. (2007). *Meeting the universe halfway: Quantum physics and the entanglement of matter and meaning*. Durham: Duke University Press.
- Barad, K. (2019). After the end of the world: Entangled nuclear colonialisms, matters of force, and the material force of fustice. *Theory & Event*, 22(3), 524-550.
- Barker, C. (2010). Interdisciplinary dialogues: Disability and postcolonial studies. *Review of Disability Studies: An International Journal*, 6(3), 15-24.
- Barker, C. (2011). *Postcolonial fiction and disability: Exceptional children, metaphor and materiality*. Palgrave Macmillan.
- Barker, C., ve Murray, S. (2010). Disabling postcolonialism: Global disability cultures and democratic criticism. *Journal of Literary ve Cultural Disability Studies*, 4(3), 219-236.
- Baş, A., ve Yücekule, S. (2018). Engelli sokak hayvanlarının günlük hayata adaptasyonu açısından üç boyutlu yazıcıların protez üretimindeki rolü. *Üçüncü Ulusal Tasarım Araştırmaları Konferansı: Tasarım ve Umut Bildiri Kitabı*, 3-16. (G. Töre Yargın, A. Karadoğaner ve D. Oğur, Derleyiciler) Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi.
- Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı (ÖZİDA). (2009). *Toplum özürllülüğü nasıl anlıyor*. Ankara. 23.06.2022 tarihinde <https://www.aile.gov.tr/media/42389/how-society-perceives-persons-with-disabilities.pdf> adresinden alındı.
- Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı (ÖZİDA). (2010). *Özürlülüğe dayalı ayrımcılığın ölçülmesi araştırması*. Ankara. 14.06.2022 tarihinde <https://www.aile.gov.tr/media/5597/ozurluluge-dayali-ayrimciligin-olculmesi-arastirmasi.pdf> adresinden alındı.
- Be My Eyes. (2023). *Introducing: Be My AI*. 20.04.2025 tarihinde <https://www.bemyeyes.com/blog/introducing-be-my-ai/> adresinden alındı.
- Begum, N. (1992). Disabled women and the feminist agenda. *Feminist Review* (40), 70-84.

- Belser, J. W. (2020). Disability, climate change, and environmental violence: The politics of invisibility and the horizon of hope. *Disability Studies Quarterly*, 40(4), 1-28.
- Bentham, J. (2017). *Ahlak ve yasama ilkeleri*. (R. Elçi, Dü., Ö. Saruhanlıoğlu, ve U. K. Boyacı, Çev.) İstanbul: Litera.
- Berghs, M. (2020). Biosocial model of disability. D. Gu, ve M. E. Dupre (Dü.) içinde, *Encyclopedia of gerontology and population aging*. Cham: Springer.
- Berghs, M., Atkin, K., Hatton, C., ve Thomas, C. (2019). Do disabled people need a stronger social model: A social model of human rights? *Disability ve Society*, 34(7), 1034-1039.
- Betcher, S. V. (2013). Of disability and the garden state. *Religious Studies News*. 11.04.2022 tarihinde http://rsnonline.org/indexdf79.html?option=com_content&view=article&id=1462&Itemid=1620 adresinden alındı.
- Bezmez, D. (2013). *Sakat bebek doğurmak: Sakatlık, kürtaj ve gen teknolojileri üzerine*. 15.04.2022 tarihinde engelliler.biz: <https://www.engelliler.biz/forum/sakatlik-calismalari-inisiyatifi/109530-sakat-bebek-dogurmak-sakatlik-kurtaj-ve-gen-teknolojileri-uzerine-dikmen-bezmez.html> adresinden alındı.
- Birleşmiş Milletler. (1948). *İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi*. 23.01.2022 tarihinde <https://www.ihd.org.tr/insan-haklari-evrensel-beyannamesi/#:~:text=Herkesin%2C%20nerede%20olursa%20olsun%2C%20yasa,ki%C5%9Fi%20olarak%20tan%C4%B1nma%20hakk%C4%B1%20vard%C4%B1r.ve%20yasa%20%C3%B6n%C3%BCnde%20e%C5%9Fittir%20ve,kar%C5%9F%C4%B1%20e%C> adresinden alındı.
- Birleşmiş Milletler. (1975). *3447 Sayılı Sakat Kişilerin Hakları Beyannamesi*. 21.01.2022 tarihinde <https://m.bianet.org/bianet/saglik/26957-sakat-kisilerin-haklari-beyannamesi> adresinden alındı.
- Birleşmiş Milletler. (1981). *Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Uluslararası Sözleşmesi*. 03.05.2022 tarihinde İnsan Hakları Derneği: <https://www.ihd.org.tr/kadnlara-kar-her-tlayrimcilin-lenmesuluslararası-slees/> adresinden alındı.
- Birleşmiş Milletler. (1989). *Çocuk Haklarına Dair Sözleşme*. 14.03.2022 tarihinde İnsan Hakları Derneği: <https://www.ihd.org.tr/ble-mletler-cuk-haklarına-da-slee/> adresinden alındı.
- Birleşmiş Milletler Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme. (2009). *Resmî Gazete (Sayı: 27288)*. 22.01.2022 tarihinde <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2009/07/20090714-1.htm> adresinden alındı.
- Birleşmiş Milletler Engelli Hakları Komitesi. (2019). *Türkiye'nin ilk raporuna ilişkin nihai gözlemler*. 29.06.2023 tarihinde https://www.esihaklar.org/wp-content/uploads/2019/05/BM_NihaiGozlemRaporu2019.pdf adresinden alındı.

- Blackmore, T., ve Hodgkins, S. L. (2012). Discourses of disabled peoples' organisations: Foucault, Bourdieu and future perspectives. D. Goodley, B. Hughes, ve L. Davis (Dü.) içinde, *Disability and social theory: New developments and directions* (s. 70–87). London: Palgrave Macmillan.
- Boden, M. A. (2018). *Artificial Intelligence: A Very Short Introduction*. Oxford University Press.
- Bonnefon, J. F., Shariff, A., ve Rahwan, I. (2016). The social dilemma of autonomous vehicles. *Science*, 352(6293), 1573-1576.
- Bostrom, N. (2005a). *Transhumanist values*. 13.05.2022 tarihinde <https://nickbostrom.com/ethics/values> adresinden alındı.
- Bostrom, N. (2005b). In defense of posthuman dignity. *Bioethics*, 19(3), 202-214. 11.06.2022 tarihinde <https://nickbostrom.com/ethics/dignity> adresinden alındı.
- Boucher, M. (2018). Prostheticity, disability, and spaceflight. *Con Texte*, 2(1), 14-21.
- Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative Research Journal*, 9(2), 27-40.
- Boz, F. (2021, Haziran 18). “Engelli bir hayvan sahiplenin, hayata bakışınız değişsin”. 11.06.2022 tarihinde *Bianet*: <https://m.bianet.org/bianet/hayvan-haklari/245887-engelli-bir-hayvan-sahiplenin-hayata-bakisiniz-degissin> adresinden alındı.
- Bozkurt Gümrükçüoğlu, Y., ve Ahter Yakacak, G. (2023). Yapay zekanın işe alım süreçlerinde kullanımı ve algoritmik ayrımcılık. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 72(4), s. 1701-1757.
- Bozkurt Yüksel, A. E. (2017). Robot hukuku. *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi* (29), 85-92.
- Braddock, D. L., ve Parish, S. L. (2011). Sakatlığın kurumsal tarihi. *Sakatlık Çalışmaları: Sosyal bilimlerden bakmak*, 101-186. (F. B. Aydar, Çev., D. Bezmez, S. Yardımcı ve Y. Şentürk, Derleyiciler) İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Braidotti, R. (2014). *İnsan sonrası*. (Ö. Karakaş, Çev.) İstanbul: Kolektif Kitap.
- Braidotti, R. (2017). *Göçebe özneler*. (Ö. Karakaş, Çev.) İstanbul: Kolektif Kitap.
- Braidotti, R. (2019). İnsan sonrası, pek insanca: Bir posthümanistin anıları ve emelleri. *Cogito: İnsan Sonrası* (95-96), 53-97. (B. O. Doğan, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Braidotti, R. (2020). “We” are In This Together, But We Are Not One and the Same. *Journal of Bioethical Inquiry*, 17, 465-469. 03.05.2022 tarihinde <https://link.springer.com/article/10.1007/s11673-020-10017-8> adresinden alındı.
- Braidotti, R. (2021). *İnsan sonrası bilgi*. (E. Çaçça ve S. Sam, Çev.) İstanbul: Kolektif Kitap.
- Brisenden, S. (1986). Independent living and the medical model of disability. *Disability, Handicap and Society*, 1(2), 173-178.

- Broadbent, E., Stafford, R., ve MacDonald, B. (2009). Acceptance of healthcare robots for the older population. *International Journal of Social Robotics*, 1 (4), 319-330.
- Brown, I. (2018). When is life unworthy of living? lessons from the systematic killing of children with disabilities in Nazi Germany. R. Hanes, I. Brown ve N. E. Hansen (Dü.) içinde, *The Routledge history of disability* (s. 421-433). Routledge.
- Buchanan, B. G. (2005). A (very) brief history of artificial intelligence. *AI Magazine*, 26(4), 53-60.
- Buolamwini, J., ve Gebru, T. (2018). Gender Shades: Intersectional Accuracy Disparities in Commercial Gender Classification. *Proceedings of Machine Learning Research*, 81, 77-91.
- Buran, S. (Dü.). (2020). *Edebiyatta posthümanizm*. Sale: Transnational Press.
- Buran, S., ve Kümbet, P. (Dü.). (2022). *Çokdisiplinli çalışmalarda posthümanizm*. Sale: Transnational Press.
- Buran, S., ve Kümbet, P. (2022). Giriş: Çokdisiplinli posthümanizm/ler. S. Buran ve P. Kümbet (Dü.) içinde, *Çokdisiplinli çalışmalarda posthümanizm* (s. 31-48). Sale: Transnational Press.
- Burcu, E. (2006). Özürlülük kimliği ve etiketlemenin kişisel ve sosyal söylemleri. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 23(2), 61-83.
- Burcu, E. (2015). *Engellilik sosyolojisi*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Campbell, F. K. (2009). *Contours of ableism: The production of disability and abledness*. London: Palgrave Macmillan.
- Campbell, M., Hoane, A. J., ve Hsu, F. H. (2002). Deep Blue. *Artificial Intelligence*, 134(1-2), 57-83.
- Ceran Karataş, Y. (2019). Dijital çağda hümanizm tartışmaları açısından insan doğası biyoteknoloji ve biyopolitika. *Kutadgubilig: Felsefe Bilim Araştırmaları*, (3), 59-86.
- Ceran Karataş, Y. (2022). *Posthüman: Şehir ve beden*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Cevizci, A. (2018). Hayvanların hareketleri üzerine önsöz. Aristoteles içinde, *Hayvanların hareketleri üzerine* (F. Akderin, Çev., s. 19-28). İstanbul: Say Yayınları.
- Chakraborty, S. (2020). Possibilities of conversation between posthumanism and postcolonialism: A case study of public bus names. *An International Journal of Interdisciplinary Studies in Humanities*, 1(2), 85-92.
- Chataika, T. (2012). Disability, development and postcolonialism. D. Goodley, B. Hughes ve L. Davis (Dü.) içinde, *Disability and social theory: new developments and directions* (s. 252-269). London: Palgrave Macmillan.
- Chataika, T. (2019). Introduction: Critical connections and gaps in disability and development. T. Chataika (Dü.) içinde, *The Routledge handbook of disability in Southern Africa* (s. 3-13). London: Routledge.

- Chemnad, K., ve Othman, A. (2024). Digital accessibility in the era of artificial intelligence-Bibliometric analysis and systematic review. *Frontiers in artificial intelligence*, 7. 23.03.2025 tarihinde <https://www.frontiersin.org/journals/artificial-intelligence/articles/10.3389/frai.2024.1349668/full> adresinden alındı.
- Chen, B., ve McNamara, D. M. (2020). Disability discrimination, medical rationing and COVID-19. *Asian Bioethics Review*, 12, 511-518. 08.05.2022 tarihinde <https://link.springer.com/article/10.1007/s41649-020-00147-x#citeas> adresinden alındı.
- Chen, L., Chen, P. and Lin, Z. (2020) Artificial Intelligence in Education: A Review. *IEEE Access*, 8, 75264-75278.
- Couser, G. T. (2011). What disability studies has to offer medical education. *Journal of Medical Humanities*, 32, 21-30.
- Crutzen, P. J. (2002). Geology of mankind. *Nature* 415, 23.
- Crutzen, P. J., ve Stoermer, E. F. (2000). The anthropocene. *IGBP Newsletter* 41, 17.
- Cumhuriyet. (2021, Kasım 30). *Uzmanlardan 'engellilik, insan hakları temelinde ele alınmalı' uyarısı*. 16.04.2022 tarihinde <https://www.cumhuriyet.com.tr/yasam/uzmanlardan-engellilik-insan-haklari-temelinde-ele-alinmali-uyarisi-1888624> adresinden alındı.
- Cyathlon2016. (2016). 11.05.2022 tarihinde Cyathlon Eth Zürich: <https://cyathlon.ethz.ch/en/projects-events/edition/cyathlon-2016> adresinden alındı.
- Çağman, S. (2022). Yapay zekayla desteklenmiş çevreci ve iklim dostu enerji kavramına yaklaşım. S. Buran ve P. Kümbet (Dü.) içinde, *Çokdisiplinli çalışmalarda posthümanizm* (s. 213-228). Sale: Transnational Press.
- Çakmak, D. (2007). Fransız Devrimi'nde kadın: Eksik yurttaş. *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 7(2), 727-745.
- Çelik, E. E. (2019). Antroposen ve posthuman insan çağında insan sonrası olmak. *Cogito: İnsan Sonrası* (95-96), 145-160.
- Çetin, B. I. (2016). Antik Çağ'dan Sanayi Devrimi'ne Batı dünyasında engellilik tarihi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi İİBF-10. Yıl Özel Sayısı*, 19(36), 167-184.
- Çetin, B. I. (2017). Sanayi Devrimi'nden 21. yüzyıla Batı dünyasında engellilik. *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 7(1), 91-121.
- Çitil, M., ve Üçüncü, M. K. (2018). Türkiye'de engelli hakları ve engelliler hukukunun durumu. *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, (35), 233-278.
- Dağ, A. (2018a). *İnsansız dünya: Transhümanizm*. İstanbul: Ketebe Yayınevi.
- Dağ, A. (2018b). Nietzsche ve transhümanizm bağlantısı üzerine bir değerlendirme. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* (25), 207-224.
- Dağ, A. (2019). Yaradılışa müdahale ve yeni bir evrimci neo-Darwinist bir yaklaşım olarak transhümanizm. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* (27), 153-168.
- Davies, T. (2010). *Hümanizm*. (E. Bozkırlı, Çev.) Ankara: Elips Kitap.

- Davis, L. J. (2011). Normalliğin inşası: Çan eğrisi, roman ve on dokuzuncu yüzyılda sakat bedeninin icadı. *Sakatlık Çalışmaları: Sosyal bilimlerden bakmak*, 187–208. (F. B. Aydar, Çev., D. Bezmez, S. Yardımcı ve Y. Şentürk, Derleyiciler) İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Davut, M. (2023). Yapay zekayla güçlenen uygulamalar engellilerin hayatını kolaylaştırıyor. 02.03.2025 tarihinde *Anadolu Ajansı*: <https://www.aa.com.tr/tr/bilim-teknoloji/yapay-zekayla-guclenen-uygulamalar-engellilerin-hayatini-kolaylastiriyor/3071681> adresinden alındı.
- Dedeoğlu, Ç. (2020). COVID-19, posthüman güvenlik ve canlılığın geleceği. *Atatürk Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Bülteni* (2), s. 50-54.
- Dedeoğlu, Ç. (2021). İnsana dair her şeyi insanın ötesinde düşünmek. Ç. Dedeoğlu (Dü.) içinde, *Pasajlar Sosyal Bilimler Dergisi* (s. 9-14). Ankara.
- Dedeoğlu, Ç. (Dü.). (2021). *Pasajlar sosyal bilimler dergisi* (1 b.). Ankara.
- Degener, T. (2017). A new human rights model of disability. V. D. Fina, R. Cera, ve G. Palmisano (Dü.) içinde, *The United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities* (s. 41–59). Unique Commentary to the UNCRPD.
- Demirci, M. E. (2005). *Homeros'tan Aşık Veysel'e tarihte ve toplum yaşamında körler: Bilgelik mi, çaresizlik mi?* İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Descartes, R. (1991). *The philosophical writings of Descartes* (Cilt 3). (J. Cottingham, D. Murdoch, R. Stoothoff, ve A. Kenny, Çev.) Cambridge: Cambridge University Press.
- Descartes, R. (1998). *Yöntem üzerine konuşma ve Descartes üzerine birkaç söz*. (A. Timuçin ve Y. Timuçin, Çev.) İstanbul: Bulut Yayınları.
- Devlin, H. (2023, Haziran 14). Synthetic human embryos created in groundbreaking advance. 20.06.2023 tarihinde *The Guardian*: <https://www.theguardian.com/science/2023/jun/14/synthetic-human-embryos-created-in-groundbreaking-advance> adresinden alındı.
- Diderot, D. (2010). Doğanın yorumlanmasına dair. *Bati'ya yön veren metinler II*. (S. Türker, Dü. ve A. Alatlı, Derleyici) Kapadokya Üniversitesi Yayınları. 04.05.2022 tarihinde <http://dusuncetarihi.kapadokya.edu.tr/makale/doganin-yorumlanmasına-dair.html> adresinden alındı.
- Doğan, Ç. (2008). Engelliler: Postmodern kapitalizmin sakatları. *Birikim Dergisi* (229). 13.04. 2022 tarihinde <https://birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-229-mayis-2008/2411/engelliler-postmodern-kapitalizmin-sakatları/3739> adresinden alındı.
- Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ). (2011). *Dünya engellilik raporu*. Dünya Bankası DSÖ Kütüphanesi ve Yayın Kataloğu Verileri. 11.04.2022 tarihinde <https://static.ohu.edu.tr/uniweb/media/portallar/engelsizuniversite/duyurular/1345/diwnu3i5.pdf> adresinden alındı.

- Eğitimde Görme Engelliler Derneği. (2015). *Üniversitelerde engellilere yönelik erişilebilirlik hususunda mevcut durum analizi: 2014–2015*. (E. Taşgın, Derleyici) Ankara. 31.05.2023 tarihinde <https://www.eged.org/universisilebilirlik-2014.pdf> adresinden alındı.
- Eğitimde Görme Engelliler Derneği. (2020a). *Covid-19 sürecinde görme engellilerin uzaktan eğitime erişim durumu hakkında basın açıklaması*. 21.02.2022 tarihinde <https://www.eged.org/node/723> adresinden alındı.
- Eğitimde Görme Engelliler Derneği. (2020b). *Engelli öğretmen ataması ile istenen “öğretmen olabilir” ifadeli rapor hakkında*. 23.02.2022 tarihinde <http://eged.org/node/772> adresinden alındı.
- Else, L. (2012). Cyborg makes art using seventh sense. *New Scientist* (2877). 24.11.2021 tarihinde <https://www.newscientist.com/article/mg21528771-500-cyborg-makes-art-using-seventh-sense/> adresinden alındı.
- Elyot, T. (2010). Governor adlı kitap. *Batı'ya Yön Veren Metinler II*. (S. Türker, Dü., ve A. Alatlı, Derleyici) Kapadokya Üniversitesi Yayınları. 30.03.2022 tarihinde <http://dusuncetarihi.kapadokya.edu.tr/makale/governor-adli-kitap.html> adresinden alındı.
- Engelli Kadın Derneği. (2014). *Türkiye’de engelli kadına yönelik şiddet raporu: 2013-2014*. (İ. S. Ak, G. Tanay Aksaç, ve A. Şenyurt Akdağ, Derleyiciler) Ankara. 23.06.2023 tarihinde https://insanhaklariizleme.org/vt/yayin_view.php?editid1=989 adresinden alındı.
- Engelli Kadın Derneği. (2017). *Engelli ayrımcılığına karşı örgütlenme, savunuculuk ve engelli kadın el kitabı*. (P. Çetinkaya, Dü., ve M. Egbatan, Derleyici) Ankara. 11.06.2022 tarihinde <http://engellikadin.org.tr/wp-content/uploads/2017/11/O%CC%88rgu%CC%88tlenme-ve-Engelli-Kad%C4%B1nlar-BASIM.pdf> adresinden alındı.
- Engelliler Hakkında Kanun. (2014). 25.01.2022 tarihinde <https://mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5378veMevzuatTur=IveMevzuatTertip=5> adresinden alındı.
- Engelsiz Türkiye için: Yolun neresindeyiz? Mevcut durum ve öneriler*. (2013). (E. Menda, N. Balkan ve N. Berktaş, Derleyiciler) İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları. 25.06.2023 tarihinde https://gazetesu.sabanciuniv.edu/sites/gazetesu.sabanciuniv.edu/files/2013/13019_sabanci_rapor_tr.pdf adresinden alındı.
- Erasmus, D. (2014). *Savaşa karşı*. (P. Korkmaz, Çev.) İstanbul: Zeplin Düşünce.
- Erevelles, N. (2022). Disability, eco(in)justice, and transnational solidarity. *University of Utah disability studies lecture*. 30.05.2022 tarihinde <https://transform.utah.edu/ds-lecture-2022/> adresinden alındı.

- Ergin Zengin, S. (2017). *Öznedenden nesneye: Söylem analizi üzerinden hayvanın değişen statüsü hakkında bir inceleme (doktora tezi)*. YÖK Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir (456811).
- Ergin Zengin, S. (2018). İnsan-merkezciliğin yükselişi: Avcı-toplayıcılıktan günümüze hayvanın değişen statüsü. *Doğu Batı* (82), 143-165.
- Ergün, E. (2020). Ruhsuz makine hayvan. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* (29), 441-456.
- Ersöz, E. (2020). Engellilere yönelik ayrımcılık ve makul uyumlaştırma kavramı. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 3(2), 149-163.
- Erte, M. (Dü.). (2019). *Varlık dergisi*.
- Esteva, A., ve ark. (2019). A guide to deep learning in healthcare. *Nature Medicine*, 25(1), 24-29.
- European Parliament. (2024). Artificial Intelligence act. 20.07.2025 tarihinde https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2024-0138_EN.pdf adresinden alındı.
- Evrensel. (2023, Şubat 20). *Deprem bölgesinde engelliler için de çalışmalar yapılmalı: Erişilebilir evlere ihtiyaç var*. 11.06.2023 tarihinde <https://www.evrensel.net/haber/482871/deprem-bolgesinde-engelliler-icin-de-calismalar-yapilmali-erisilebilir-evlere-ihtiyac-var> adresinden alındı.
- Fakılı, N. (2021). *Hümanizmden posthümanizme sıradan insanın reddi (yüksek lisans tezi)*. YÖK Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir (705012).
- Fanon, F. (2022). *Siyah deri, beyaz maskeler*. (O. Türkay, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Feathers, T. (2024, 08 29). Judge rules \$400 million algorithmic system illegally denied thousands of people's Medicaid benefits. 11.04.2025 tarihinde [gizmodo: https://gizmodo.com/judge-rules-400-million-algorithmic-system-illegally-denied-thousands-of-peoples-medicaid-benefits-2000492529](https://gizmodo.com/judge-rules-400-million-algorithmic-system-illegally-denied-thousands-of-peoples-medicaid-benefits-2000492529) adresinden alındı.
- Feely, M. (2016). Disability studies after the ontological turn: a return to the material world and material bodies without a return to essentialism. *Disability ve Society*, 31(7), 863-883.
- Ferebee, S. (2025). AI and accessibility: Breaking barriers for people with disabilities. *Premier Journal of Artificial Intelligence*, 2.
- Ferrando, F. (2013). Posthumanism, transhumanism, antihumanism, metahumanism, and new materialisms: Differences and relations. *An International Journal in Philosophy, Religion, Politics, and Arts Existenz*, 8(2), 26-32.
- Ferrando, F. (2021). Pentacle 101: Ferrando ile ders 2 – transhümanizm nedir? *The Pentacle*. (Z. Arpaözü, B. Bektaş ve B. Yavuz, Çev.) 15.03.2022 tarihinde [The Pentacle: https://thepentacle.org/2021/10/17/pentacle-101-ferrando-ile-ders-2-transhumanizm-nedir/](https://thepentacle.org/2021/10/17/pentacle-101-ferrando-ile-ders-2-transhumanizm-nedir/) adresinden alındı.

- Ferrando, F. (2022). Pentacle 101: Ferrando ile ders 4 – post-hümanizm ne demektir? *The Pentacle*. (B. Bektaş, Çev.) 11.04.2022 tarihinde <https://thepentacle.org/2022/01/02/pentacle-101-ferrando-ile-ders-4-post-humanizm-ne-demektir/> adresinden alındı.
- Floridi, L., ve ark., (2018). AI4People-An ethical framework for a good AI society: Opportunities, risks, principles, and recommendations. *Minds and Machines*, 28(4), 689-707.
- Foucault, M. (2006). *Deliliğin tarihi*. (M. A. Kılıçbay, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Frey, C. B., ve Osborne, M. A. (2017). The future of employment: How susceptible are jobs to computerisation?. *Technological Forecasting and Social Change*, 114, 254-280.
- Fukuyama, F. (2002). *Our posthuman future: Consequences of the biotechnology revolution*. Picador.
- Galton, F. (1909). *Essays in eugenics*. London: Eugenics Education Society.
- Garland-Thomson, R. (2001). Yeniden biçimlendirmek, yeniden düşünmek, yeniden tanımlamak: Engellilere yönelik feminist çalışmalar. 09.05.2022 tarihinde *Engelli Kadın Derneği*: <http://engellikadin.org.tr/wp-content/uploads/2017/11/Feminist-DisabilitiesStudiesCWPR2001.pdf> adresinden alındı.
- Garland-Thomson, R. (2011). Sakatlığın dahil edilmesi, feminist kuramın dönüştürülmesi. *Sakatlık Çalışmaları: Sosyal Bilimlerden Bakmak*, 521-548. (F. B. Aydar, Çev., D. Bezmez, S. Yardımcı ve Y. Şentürk, Derleyiciler) İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Gençoğlu, F. (2021). Posthümanizm tartışmasının düşündürdükleri: Haddini bilmek ile haddini aşmak arasında insan. *Kaygı: Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 20(1), 70-91.
- Ghai, A. (2012). Engaging with disability with postcolonial theory. D. Goodley, B. Hughes ve L. Davis (Dü.) içinde, *Disability and Social Theory: New Developments and Directions* (s. 270-286). London: Palgrave Macmillan.
- Giansanti, D., ve Pirrera, A. (2025). Integrating AI and assistive technologies in healthcare: Insights from a narrative review of reviews. *Healthcare*, 13(5), 556.
- Gibson, H. (2015). Can we use posthumanism to reconceptualise the disabled body? *Sites: A Journal of Social Anthropology and Cultural Studies*, 12(2), 3-23.
- Gibson, R. (2024). The impact of AI in advancing accessibility for learners with disabilities. 10.04.2025 tarihinde *EDUCAUSE*: <https://er.educause.edu/articles/2024/9/the-impact-of-ai-in-advancing-accessibility-for-learners-with-disabilities> adresinden alındı.

- Gleeson, B. (2011). Teknoloji sakatlayıcı kentin üstesinden gelebilir mi? *Sakatlık Çalışmaları: Sosyal Bilimlerden Bakmak*, 363-386. (F. B. Aydar, Çev., D. Bezmez, S. Yardımcı ve Y. Şentürk, Derleyiciler) İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Goodley, D. (2014). *Dis/ability studies: Theorising disablism and ableism*. New York: Routledge.
- Goodley, D. (2020). *Disability and other human questions*. Bingley: Emerald Publishing Limited.
- Goodley, D., Lawthom, R., ve Runswick, K. C. (2014). Posthuman disability studies. *Subjectivity*, 7(4), 342-361.
- Goodley, D., Lawthom, R., Liddiard, K., ve Runswick-Cole, K. (2021). Key concerns for critical disability studies. *International Journal of Disability and Social Justice*, 1, 27-49.
- Gouges, O. d. (1996). Kadın ve kadın yurttaşın hakları bildirgesi. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 45(1). (E. Göztepe, Çev.).
- Goulden, A. (2018). The integration self-determination theory: Supplementing preceding and future models of disability. *Perspectives on Social Work*, 14(2), 17-29.
- Goutal, J. B., ve Cholez, L.-A. (2022). *Patriyarkaya karşı verilen gezegeni kurtarma mücadelesi*. (Ö. Gülen, Çev.).
- Görme Özürlüler Derneği (GÖZDER). (2012). *Engelli ayrımcılığı araştırması ve engelli ayrımcılığına karşı çözüm önerileri raporu*. 14.05.2022 tarihinde https://www.sabancivakfi.org/i/content/4854_2_Engelli_Ayrimciligi_Arastirmasi_ve_Engelli_Ayrimciligina_Karsi_Cozum_Onerileri_Raporu.pdf adresinden alındı.
- Graham, E. (2021). Sekülerötesi İmgelemde İnsanötesinin Tezahürü. *Pasajlar Sosyal Bilimler Dergisi* (7), 49-72. (M. Öznaneci, Çev.).
- Grech, S. (2012). Disability and the majority world: A neocolonial approach. D. Goodley, B. Hughes ve L. Davis (Dü.) içinde, *Disability and Social Theory: New Developments and Directions* (s. 52-69). London: Palgrave Macmillan.
- Grech, S. (2015). Decolonising eurocentric disability studies: Why colonialism matters in the disability and global south debate. *Social Identities*, 21(1), 6-21.
- Grenon, I., ve Merrick, J. (2014). Intellectual and developmental disabilities: Eugenics. *Public Health*. 02.05.2022 tarihinde <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpubh.2014.00201/full> adresinden alındı.
- Gulshan, V., Peng, L., Coram, M., Stumpe, M.C., Wu, D., Narayanaswamy, A., ve ark. (2016). Development and validation of a deep learning algorithm for detection of diabetic retinopathy in retinal fundus photographs. *JAMA*, 316, 2402-2410.
- Gül, İ. I. (2015). Birleşmiş Milletler Engelli Hakları Sözleşmesi. K. Çayır, M. Soran ve M. Ergün (Dü.) içinde, *Engellilik ve ayrımcılık: Eğitimciler için temel metinler* (s. 31-45). İstanbul: Karekök Yayınları.

- Gül, İ. I., Karadoğan, C., Yazgan Şenay, D., Yarar, S. B., ve Tarhanlı, T. (2023). Deprem bölgesinde engelli olmak. *REFLEKTİF Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 437-453.
- Hamraie, A., ve Fritsch, K. (2019). Crip technoscience manifesto. *Catalyst: Feminism, Theory, Technoscience*, 5(1), 1-34.
- Hanisch, C. (1969). *The personal is political*. 01.06.2022 tarihinde Carol Hanisch of the Women's Liberation: <https://www.carolhanisch.org/CHwritings/PIP.html> adresinden alındı.
- Haraway, D. (2006). *Siborg manifestosu*. (O. Akınhay, Çev.) İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Haraway, D. (2010). Siborglardan yoldaş türlere: teknobilimde akrabalığı yeniden şekillendirmek. *Başka Yer: Donna Haraway'den Seçme Yazılar* (G. Pusar, Çev., s. 225-256) içinde İstanbul: Metis Yayınları.
- Haraway, D. (2015). Anthropocene, capitalocene, plantationocene, chthulucene: Making kin. *Environmental Humanities*, 6, 159-165.
- Harrasser, K. (2017). Superhumans-parahumans: Disability and hightech in competitive sports. A. Waldschmidt, H. Berressem, ve M. Ingwer (Dü.) içinde, *Culture-Theory-Disability: Encounters between Disability Studies and Cultural Studies* (s. 171-200). Bielefeld: Transkript Verlag.
- Harrison, V. (2018). *The blind woman developing tech for the good of others*. 01.04.2025 tarihinde BBC: <https://www.bbc.com/news/business-46258339> adresinden alındı.
- Hassan, İ. (1977). Prometheus as performer: Toward a posthumanist culture? *The Georgia Review*, 31(4), 830-850.
- Hayles, N. K. (1999). *How we became posthuman: virtual bodies in cybernetics, literature, and informatics*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hayles, N. K. (2021). Novel corona: Posthuman virus. *Critical Inquiry*, 47(2). 11.05.2022 tarihinde <https://www.journals.uchicago.edu/doi/full/10.1086/711439> adresinden alındı.
- Hess, D. J. (1995). On low-tech cyborgs. C. H. Gray, H. Figueroa-Sarriera, ve S. Mentor (Dü.) içinde, *The Cyborg Handbook* (s. 371-378). New York: Routledge.
- Hilvoorde, I. V., ve Landeweerd, L. (2010). Enhancing disabilities: Transhumanism under the veil of inclusion? *Disability and Rehabilitation*, 32(26), 2222-2227.
- Holloway, C., Pinho, A. R., ve ark. (2021). *Powering inclusion: Artificial intelligence and assistive technology*. University College London (UCL) STEaPP. 13.04.2025 tarihinde <https://www.ucl.ac.uk/steapp/policy-brief-powering-inclusion-artificial-intelligence-and-assistive-technology> adresinden alındı.
- Hughes, R. (2010). The social model of disability. *British Journal of Healthcare Assistants*, 4(10), 508-511.

- Humanity+. (tarih yok). *Mission*. 19.01.2022 tarihinde <https://www.humanityplus.org/about> adresinden alındı.
- Hunt, L. (1996). Condorcet, “On the admission of women to the rights of citizenship,” July 1790. L. Hunt (Dü.) içinde, *The French Revolution and Human Rights: A Brief Documentary History* (s. 119-121). Boston/New York: Bedford/St. Martin’s., 30.05.2022 tarihinde <https://revolution.chnm.org/d/292> adresinden alındı.
- Huxley, J. (1957). *New bottles for new wine*. London: Chatto ve Windus.
- International Union of Geological Sciences. (2024). The Anthropocene. https://www.iugs.org/_files/ugd/f1fc07_40d1a7ed58de458c9f8f24de5e739663.pdf?index=true.
- Islam, M. (2014). *Posthumanism and the subaltern: Through the postcolonial lens*. 25.05.2022 tarihinde *India Future Society*: <https://indiafuturesociety.org/post-humanism-subaltern-postcolonial-lens/> adresinden alındı.
- Jenkins, S. (2020). Against performance criteria. S. Jenkins, K. S. Montford, ve C. Taylor (Dü.) içinde, *Disability and animality: Crip perspectives in critical animal studies* (s. 95-110). New York: Routledge.
- Jenkins, S., Montford, K. S., ve Taylor, C. (2020). *Disability and animality: Crip perspectives in critical animal studies*. London: Routledge.
- Jeong, S., Sherman, B., ve Tippins, D. J. (2021). The Anthropocene as we know it: Posthumanism, science education and scientific literacy as a path to sustainability. *Cultural Studies of Science Education* (16), 805-820.
- Jobin, A., Ienca, M., ve Vayena, E. (2019). The global landscape of AI ethics guidelines. *Nature Machine Intelligence*, 1(9), 389-399.
- Johnson, H. M. (2013). Unspeakable conversations. L. J. Davis (Dü.) içinde, *The Disability Studies Reader* (s. 507-519). New York: Routledge.
- Kafer, A. (2013). *Feminist, queer, crip*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Kağnıcı, G. (2018). Insights from Sumerian mythology: The myth of Enki And Ninma and the history of disability. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 33(2), 429-450.
- Kağnıcı, G. (2020). Çivi yazılı metinlerde engelliler: Eski Mezopotamya’da fiziksel ve zihinsel yeti yitimleri. A. Resa Aydın (Dü.) içinde, *Engellilik Tarihi Yazıları* (s. 45-71). İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Kahraman Güloğlu, F. (2019). Uluslararası çalışmaların gündeminde engelli kadın ayrımcılığının İfadesi. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 30(1), 260-285.
- Kahraman Güloğlu, F. (2022). Engellilik hakkında kavramsal karmaşanın nedenleri ve Türkiye’deki durum. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 33(1), 291-315.
- Kant, I. (1984). *Seçilmiş yazılar*. (N. Bozkurt, Çev.) İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kant, I. (2002). *Ahlak metafiziğinin temellendirilmesi*. (I. Kuçuradi, Çev.) Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.

- Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Yer Alan Engelli Bireylere Yönelik İbarelerin Değiştirilmesi Amacıyla Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde K. (2013). *Resmî Gazete (Sayı: 28636)*. 20.01.2022 tarihinde <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/05/20130503-1.htm> adresinden alındı.
- Kaplan, A., ve Haenlein, M. (2019). Siri, Siri in my hand: Who's the fairest in the land?. *Business Horizons*, 62(1), 15-25.
- Kartal Soysal, E. (2023). *Posthüman dünyada üreme: Felsefi bir giriş*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Kasap, S. (2023). Yapay zeka "otizm" tanısına başladı. 04.12.2024 tarihinde *Anadolu Ajansı*: <https://www.aa.com.tr/tr/bilim-teknoloji/yapay-zeka-otizm-tanina-basladi/3072328> adresinden alındı.
- Kath, E., Guimarães Neto, O. C., ve Buzato, M. (2019). Posthumanism and assistive technologies: On the social inclusion/exclusion of low-tech cyborgs. *Trabalhos Em Lingüística Aplicada*, 58(2), 679-703.
- Kayhan, F. E., ve Yön Ertuğ, N. D. (2022). Müsilaj sorunu ve karakterizasyonu. *Doğanın Sesi*, 5(9), 4-16.
- Kerridge, R. (2016). Foreword. S. Oppermann, ve S. Iovino (Dü.) içinde, *Environmental Humanities: Voices from the Anthropocene* (s. xiii). Lanham, MD: Rowman and Littlefield International.
- Khan, M. R. (2024). Role of AI in enhancing accessibility for people with disabilities. *Journal of Artificial Intelligence General Science*, 3(1), 125-142.
- Kılınç, Ş. (2019). Kendi biyonik bacaklarını üretip dağlara tırmanan adam ve 'ölümsüz' uzuvların geleceği. 28.04.2022 tarihinde *Webtekno*: <https://www.webtekno.com/kendi-biyonik-bacaklarini-uretip-daglara-tirmanan-adam-ve-robot-insanlarin-gelecegi-h59502.html> adresinden alındı.
- Kıral, B. (2020). Nitel bir veri analizi yöntemi olarak doküman analizi. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 170-189.
- Koistinen, A.-K., ve Karkulehto, S. (2019). *Feminizm bağlamında posthümanizm*. (E. Yağanoğlu, Çev.) 30.04.2022 tarihinde <https://www.sosyalbilimler.org/feminizm-posthumanizm/> adresinden alındı.
- Koyuncu, E. (2015). İktidar ve hayvanlar: Hayvan meselesini Foucault ile düşünmek. *Cogito: Felsefede Hayvan Sorusu* (80), 86-97.
- Köse, H. (2025). Hassas gruplar (çocuklar, yaşlılar, engelli bireyler) için geliştirilen yapay zeka uygulamalarında dikkat edilmesi gereken etmenler. F. Bilir (Dü.) içinde, *Yapay Zeka Teknolojilerine Akademik Bakış* (s. 279-289). Ankara: Kişisel Verileri Koruma Kurumu.
- Kuru, G. (2017). Tarihsel süreçte insan onuruna kısa bir bakış. *Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 16(1-2), 179-208.
- Kurzweil, R. (2016). *İnsanlık 2.0*. (M. Şengel, Çev.) İstanbul: Alfa Yayınları.

- Kurzweil, R. (2024). *The singularity is nearer: When we merge with AI*. Penguin Books.
- Latour, B. (2021). *Toplumsal yeniden toplama: Aktör-ağ teorisine bir giriş*. (N. Bingöl, Çev.) İstanbul: Tellekt.
- Lawson, A., ve Beckett, A. E. (2020). The social and human rights models of disability: Towards a complementarity thesis. *The International Journal of Human Rights*, 25(2), 348-379.
- LeCun, Y., Bengio, Y., ve Hinton, G. (2015). Deep learning. *Nature*, 521(7553), 436-444.
- Leigh-Hewitson, N. (2024). *Voiceitt's AI-powered tech could help people with speech impairments to work remotely*. 11.04.2025 tarihinde *CNN Business*: <https://edition.cnn.com/2024/09/23/tech/voiceitt-voice-recognition-speech-impairments-spc/index.html> adresinden alındı.
- Liptak, A. (2014, Haziran 26). *Supreme court says phones can't be searched without a warrant*. 03.06.2022 tarihinde *The New York Times*: <https://www.nytimes.com/2014/06/26/us/supreme-court-cellphones-search-privacy.html> adresinden alındı.
- Lukin, J. (2013). Disability and blackness. L. J. Davis (Dü.) içinde, *The Disability Studies Reader* (s. 308-315). New York: Routledge.
- Mahon, P. (2017). *Posthumanism: A guide for the perplexed*. London: Bloomsbury Publishing.
- Makridakis, S. (2017). The forthcoming Artificial Intelligence (AI) revolution: Its impact on society and firms. *Futures*, 90, 46-60.
- Mankoff, J., Kasnitz, D., Camp, L. J., Lazar, J., Hochheiser, H., (2024). AI must be anti-ableist and accessible. *Communications of the ACM*, 67(12), 40-42.
- Marino-Romero, J. A., Robina-Ramírez, R., Pavón-Pérez, J. A., ve Osb Roets, A. (2025). Enhancing happiness and well-being: AI-driven solutions for accessible, inclusive travel experiences for people with disabilities. *Disability and Rehabilitation. Assistive Technology*, 1-12.
- McCarthy, J., Minsky, M. L., Rochester, N., ve Shannon, C. E. (2006). A proposal for the Dartmouth summer research project on artificial intelligence, August 31, 1955. *AI Magazine*, 27(4), 12.
- McRuer, R. (2011). Zorunlu sağlam bedenlilik ve queer/sakat varoluş. *Sakatlık Çalışmaları: Sosyal Bilimlerden Bakmak*, 549-562. (F. B. Aydar, Çev., D. Bezmez, S. Yardımcı ve Y. Şentürk, Derleyiciler) İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Mengi, A. (2018). Engelliliğe ilişkin temel yaklaşımlardan biri olan insan hakları modelinin incelenmesi. 1. *Anadolu Uluslararası Multi Disipliner Çalışmalar Kongresi*, 1, s. 212. Diyarbakır.

- Merriam, G. (2010). Rehabilitating Aristotle: A virtue ethics approach to disability and human flourishing. D. C. Ralston ve J. Ho (Dü.) içinde, *Philosophical Reflections on Disability* (s. 133-151). Dordrecht: Springer.
- Meşe, İ. (2014). Engelliliği açıklayan sosyal model nedir? *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* (33), 79-92.
- Metzler, I. (2013). *A Social history of disability in the middle ages: Cultural considerations of physical impairment*. London: Routledge.
- Milli Eğitim Bakanlığı. (2023). *Engelli öğretmen adaylarının öğretmenliğe başvuru ve atama duyurusu*. 21.05.2023 tarihinde http://personel.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2023_03/31171312_ENGELLY_ATAMA_DUYURUSU.pdf adresinden alındı.
- Mirandola, P. D. (2006). *İnsanın değeri üzerine söylev ya da Rönesansın manifestosu*. (L. Özşar, Çev.) İstanbul: Biblos Kitabevi.
- Mladenov, T. (2022). The social model of disability, the independent living and the idea of “care”. *Critique and Humanism Journal*, 55(3), 9-24.
- Moore, J. W. (2021). Sistemi adlandır! Antroposenler ve kapitalosen alternatifi. (Ö. Karakaş, Çev.) 01.06.2022 tarihinde <https://jasonwmoore.wordpress.com/2021/05/06/sistemi-adlandir-antroposenler-kapitalosen-alternatifi/> adresinden alındı.
- More, M. (2011). True transhumanism: A reply to Don Ihde. G. R. Hansell, ve W. Grassie (Dü.) içinde, *H+/-: Transhumanism and its critics* (s. 136-146). California: Metanexus Institute.
- Morris, J. (1991). *Pride against prejudice: Transforming attitudes to disability*. London: The Women's Press.
- Murray, S. (2020). *Disability and the posthuman: Bodies, technology, and cultural futures*. Liverpool: Liverpool University Press.
- Mutman, M. (2010). Post-kolonyalizm: Ölü bir disiplinin hatıra defteri. *Toplum-bilim* (25), 117-126.
- Nakamura, K. (2019). My Algorithms Have Determined You're Not Human: AI-ML, Reverse Turing-Tests, and the Disability Experience. *Proceedings of the 21st International ACM SIGACCESS Conference on Computers and Accessibility*.
- Nario-Redmond, M. (2019). *Ableism: The causes and consequences of disability prejudice*. Hoboken: John Wiley and Sons.
- Nauert, C. G. (2011). *Avrupada hümanizma ve rönesans kültürü*. (B. Tırnakçı, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Nayar, P. K. (2014). *Posthumanism*. Cambridge: Polity Press.
- Newman-Griffis, D., Rauchberg, J. S., Alharbi, R., Hickman, L., ve Hochheiser, H. (2023). Definition drives design: Disability models and mechanisms of bias in AI technologies. *arXiv* 28 (1). <https://doi.org/10.48550/arXiv.2206.08287>.

- Nietzsche, F. (2013). *Gezgin ile gölgesi*. (M. Batmankaya, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.
- Nixon, S. A., Cockburn, L., Acheinegeh, R., Bradley, K., Cameron, D., Mue, P. N., Gibson, B. E. (2015). Using postcolonial perspectives to consider rehabilitation with children with disabilities: The Bamenda-Toronto dialogue. *Disability and the Global South*, 2(2), 570-589.
- Nocella, A. J. (2017). Defining eco-ability: Social Justice and the intersectionality of disability, nonhuman animals, and ecology. S. J. Ray ve J. Sibara (Dü.) içinde, *Disability studies and the environmental humanities* (s. 141-167). Nebraska: University of Nebraska Press.
- O'Brien, G. V. (2011). Eugenics, genetics, and the minority group model of disabilities: Implications for social work advocacy. *Social Work*, 56(4), 347-354.
- Oliver, K. (2020). Service dogs: Between animal studies and disability studies. S. Jenkins, K. S. Montford, ve C. Taylor (Dü.) içinde, *Disability and Animality: Crip Perspectives in Critical Animal Studies* (s. 111-128). New York: Routledge.
- Oliver, M. (1990). *Politics of disablement*. London: Red Globe Press.
- Oliver, M. (2004). The social model in action: if i had a hammer. C. Barnes, ve G. Mercer (Dü.) içinde, *Implementing the Social Model of Disability: Theory and Research* (s. 18-31). Leeds: The Disability Press.
- O'Neil, C. (2016). *Weapons of math destruction*. Crown Publishing Group.
- Ongun, Z. (2025, 02 13). Eskişehir'de akademisyenin geliştirdiği uygulama, engellilerin interneti kullanmasını kolaylaştırıyor. 31.03.2025 tarihinde *Anadolu Ajansı*: <https://www.aa.com.tr/tr/bilim-teknoloji/eskisehirde-akademisyenin-gelistirdigi-uygulama-engellilerin-interneti-kullanmasini-kolaylastiriyor/3480630> adresinden alındı.
- Oppermann, S. (2012). Ekoeleştiri: Çevre ve edebiyat çalışmalarının dünü ve bugünü. S. Oppermann (Dü.) içinde, *Ekoeleştiri: Çevre ve edebiyat*. Ankara: Phoenix.
- Oppermann, S. (2016). From posthumanism to posthuman ecocriticism. *Beyond Anthropocentrism*, 4(1), 23-37.
- Özdemir, F. (2024). Engelli genç, yapay zeka teknolojisi kullanarak iki parmağı ve sesiyle içerik üretiyor. 23.01.2025 tarihinde *Anadolu Ajansı*: <https://www.aa.com.tr/tr/bilim-teknoloji/engelli-genc-yapay-zeka-teknolojisi-kullanarak-iki-parmagi-ve-sesiyle-icerik-uretiyor> adresinden alındı.
- Özdoğan, K., Tatari, M. F., ve Bilgin, A. (2021). Giriş. *İnsan, Hayvan ve Ötesi: Türkiye'de Hayvan Çalışmaları*, 9-34. (K. özdoğan, M. F. Tatari, ve A. Bilgin, Derleyiciler) İstanbul: Kolektif Kitap.
- Özkan, C. İ. (2019). Descartes'in zihin teorisi ve sınırları. *MetaZihin: Yapay Zekâ ve Zihin Felsefesi Dergisi*, 2(2), 243-254.
- Özkan, Ş. (2024). Yapay zekanın görüntü betimleme özelliği, görme engellilerin alışveriş yapmasını kolaylaştırıyor. 26.03.2025 tarihinde *Anadolu Ajansı*: <https://>

- www.aa.com.tr/tr/ayrimcilikhatti/ayrimcilik/yapay-zekanin-goruntu-betimleme-ozelligi-gorme-engellilerin-alisveris-yapmasini-kolaylastiriyor/1823106 adresinden alındı.
- Öztürk, Ş. (Dü.). (2019). *Cogito: İnsan sonrası*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Öztürk, Ş. (2022, Nisan 12). Rehber köpekler Türkiye’de yasal düzenlemeye takılıyor. 03.06.2022 tarihinde *Cumhuriyet*: <https://www.cumhuriyet.com.tr/yasam/rehber-kopekler-turkiyede-yasal-duzenlemeye-takiliyor-1924951#:~:text=T%C3%BCrkiye%2C%20Birle%C5%9Fmi%C5%9F%20Milletler%20Engelli%20Haklar%C4%B1,y%C3%B6netmeliklerinde%20rehber%20k%C3%B6peklere%20yer%20veriliyor.> adresinden alındı.
- Özudoğru, B. (2018). Beyaz feminizm ve öteki kadınlar. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(12), 304-319.
- Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun. (2005). *Resmî Gazete (sayı: 25868)*. 17.02.2022 tarihinde <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2005/07/20050707-2.htm> adresinden alındı.
- Packin, N. G. (2021). Disability discrimination using artificial intelligence systems and social scoring: Can we disable dijital bias? *JICL*, 8(2), 487-512.
- Pallotta, N. R. (2019). Reframing companion animal disability using the social model: Removing barriers and facilitating care. A. E. George, A. J. Nocella, ve J. Lupinacci (Dü.) içinde, *Animals, Disability, and the End of Capitalism* (s. 80-101). New York: Peter Lang.
- Penrose, W. D. (2015). The discourse of disability in Ancient Greece. *The Classical World*, 108(4), 499-523.
- Periša, M., Teskera, P., Cvitić, I., ve Grgurević, I. (2025). Empowering people with disabilities in smart homes using predictive informing. *Sensors*, 25(1), 284. <https://doi.org/10.3390/s25010284>.
- Petasis, A. (2019). Discrepancies of the medical, social and biopsychosocial models of disability; a comprehensive theoretical framework. *The International Journal of Business Management and Technology*, 3(4), 13-54.
- Pinker, S. (2002). *The blank slate: The modern denial of human nature*. New York: Penguin Books.
- Platon. (2005). *Devlet*. (V. Atayman, ve C. Saraçoğlu, Çev.) İstanbul: Bordo Siyah Yayınları.
- Price, J. (2011). *The seeds of a movement: Disabled women and their struggle*. Toronto: Association for Women’s Rights in Development (AWID).
- Price, M. (2017). What is a service animal? A careful rethinking. *Review of Disability Studies: An International Journal*, 13(4), 1-18.

- Prilleltensky, I. (2012). Eleştirel psikoloji ve engelli çalışmaları: anaakımı eleştirmek, eleştiriyi eleştirmek. D. Fox, I. Prilleltensky ve S. Austin (Dü.) içinde, *Eleştirel psikoloji* (E. Erdener, M. Barsbey, G. Kayacı Sevinç, Eda Erdener/Melih Barsbey/Güneş Kayacı Sevinç, D. Koptekin, E. Sandıkçı, Ö. Savaş Mukadder, Çev., s. 329-349). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Quinlivan, S. (2019). Reasonable accommodation: an integral part of the right to education for persons with disabilities. G. d. Beco, S. Quinlivan ve J. E. Lord (Dü.) içinde, *The Right to Inclusive Education in International Human Rights Law* (s. 169-189). Cambridge: Cambridge University Press.
- Quinn, G. (2021). Artificial intelligence and the rights of persons with disabilities-Report of the Special Rapporteur on the rights of persons with disabilities. *United Nations*.
- Raja, M. (2019). What is postcolonial studies? 01.06.2022 tarihinde *Postcolonial Space*: <http://postcolonial.net/2019/04/what-is-postcolonial-studies/> adresinden alındı.
- Reeve, D. (2012). Cyborgs, cripples and icrip: Reflections on the contribution of Haraway to disability studies. D. Goodley, B. Hughes ve L. Davis (Dü.) içinde, *Disability and Social Theory: New Developments and Directions* (s. 91-111). London: Palgrave Macmillan.
- Regan, T. (2007). *Kafesler boşalsın: Hayvan haklarıyla yüzleşmek*. (S. Çağlayan, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Riddle, C. A. (2020). Why we do not need a 'stronger' social model of disability. *Disability ve Society*, 35(9), 1-5.
- Rifkin, J. (2008). *İnsanlar ve diğer hayvanlar: Diğer hayvanların da duyguları var - dolayısıyla hakları da olmalı*. (H. Doğan, Çev.) 14.04.2022 tarihinde <https://birikimdergisi.com/guncel/644/insanlar-ve-diger-hayvanlar-diger-hayvanlarin-da-duygulari-var-dolayisiyla-haklari-da-olmalı> adresinden alındı.
- Roets, G., ve Braidotti, R. (2012). Nomadology and subjectivity: Deleuze, Guattari and critical disability studies. D. Goodley, B. Hughes ve L. Davis (Dü.) içinde, *Disability and Social Theory: New Developments and Directions* (s. 161-178). London: Palgrave Macmillan.
- Roig, R. D. (2022). Transhumanism and disability. M. H. Rioux, J. Viera, A. Buetgen ve E. Zubrow (Dü.) içinde, *Handbook of Disability: Critical Thought and Social Change in a Globalizing World* (s. 1-17). Singapore: Springer.
- Romanska, M. (2024). The bionic body: Technology, disability and posthumanism. *Body, Space & Technology*, 23(1), 1-17.
- Rousseau, J. J. (2008). *Toplum sözleşmesi ya da siyaset hukuku ilkeleri*. (İ. Yerguz, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.

- Rousseau, J. J. (2011). *Emile*. (Y. Avunç, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Rumelili, B. (2021). Batı merkezcilik ve postkolonyalizm. *Küresel Siyasete Giriş: Kavramlar, Teoriler ve Süreçler*, 203-220. (E. Balta, Dü.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Russell, S., ve Norvig, P. (2020). *Artificial Intelligence: A modern approach* (4th ed.). Pearson.
- Ryder, R. D. (1998). Speciesism. M. Bekoff, ve C. A. Meaney (Dü.) içinde, *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare* (s. 320). Chicago: Fitzroy Dearborn.
- Safa, A. (2025, 01 08). Türk şirketi WeWalk görme engelliler için yapay zekalı Smart Cane 2'yi CES'te sergiledi! 30.03.2025 tarihinde *ShiftDelete*: <https://shiftdelete.net/wewalk-gorme-engelliler-yapay-zekali-smart-cane-2> adresinden alındı.
- Sahoo, S. K., ve Choudhury, B. B. (2023). Challenges and opportunities for enhanced patient care with mobile robots in healthcare. *Journal of Mechatronics and Artificial Intelligence in Engineering*, 4(2), 83-103.
- Said, E. W. (2013). *Şarkiyatçılık*. (B. Ülner, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Sakarya, G. (2019, Temmuz 3). İnsan ile makinenin birleşimi: Cyborg. 14.06.2022 tarihinde *TRT Haber*: <https://www.trthaber.com/haber/bilim-teknoloji/insan-ile-makinenin-birlesimi-cyborg-421670.html> adresinden alındı.
- Saygın, A. (2015). *Petrarca ve hümanizm üzerine*. 07.04.2022 tarihinde *Sanat Duvarı*: <https://www.sanatduvari.com/petrarca-ve-humanizm-uzerine/> adresinden alındı.
- Scassellati, B., Admoni, H., ve Matarić, M. (2012). Robots for use in autism research. *Annual Review of Biomedical Engineering*, 14, 275-294.
- Schermer, M. (2009). The mind and the machine. On the conceptual and moral implications of brain-machine interaction. *NanoEthics*, 3(3), 217-230.
- Schopenhauer, A. (2014). *Aşkın metafiziği*. (V. Atayman, Çev.) İstanbul: Bordo-Siyah Yayınları.
- Shakespeare, T. (2011). Sakatlık sosyal modeli. *Sakatlık Çalışmaları: Sosyal Bilimlerden Bakmak*, 51-62. (F. B. Aydar, Çev., D. Bezmez, S. Yardımcı ve Y. Şentürk, Derleyiciler) İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Shakespeare, T., Ndagire, F., ve Seketi, Q. E. (2021). Triple jeopardy: Disabled people and the COVID-19 pandemic. *The Lancet*, 397(10282), 1331-1333.
- Sherry, M. (2007). (Post)colonising disability. *Wagadu*, 4, 10-21.
- Shew, A. (2020). Ableism, technoableism, and future AI. *IEEE Technology and Society Magazine*, 39(1), 40-85.
- Siddals, S., Torous, J., ve Coxon, A. (2024). "It happened to be the perfect thing": Experiences of generative AI chatbots for mental health. *npj Mental Health Research*, 3(48). <https://doi.org/10.1038/s44184-024-00097-4>.

- Siebers, T. (2011). Teoride sakatlık: toplumsal inşacılıktan bedenini yeni gerçekçiliğine. *Sakatlık Çalışmaları: Sosyal Bilimlerden Bakmak*, 81-100. (F. B. Aydar, Çev., D. Bezmez, S. Yardımcı ve Y. Şentürk, Derleyiciler) İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Silier, Y. (2013). *Özgürlük yanılısaması Rousseau ve Marx*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Singer, P. (2005). *Hayvan özgürleşmesi*. (H. Doğan, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Smart, J. F., ve Smart, D. W. (2006). Models of disability: Implications for the counseling profession. *Journal of Counseling and Development*, 84, 29-40.
- Smith, B. (2018). Using AI to empower people with disabilities.. 11.04.2025 tarihinde *Microsoft On the Issues*: <https://blogs.microsoft.com/on-the-issues/2018/05/07/using-ai-to-empower-people-with-disabilities/> adresinden alındı.
- Smith, P., ve Smith, L. (2021). Artificial intelligence and disability: Too much promise, yet too little substance? *AI and Ethics*, 1, 81-86.
- Snow, J. (2019). How people with disabilities are using AI to improve their lives. 27.02.2025 tarihinde *PBS NOVA Next*: <https://www.pbs.org/wgbh/nova/article/people-with-disabilities-use-ai-to-improve-their-lives/> adresinden alındı.
- Snyder, S. L., ve Mitchell, D. T. (2010). Introduction: Ablenationalism and the geopolitics of disability. *Journal of Literary & Cultural Disability Studies*, 4(2), 113-125.
- Spivak, G. C. (2016). *Madun konuşabilir mi?* (E. Koyuncu, Çev.) Ankara: Dipnot Yayınları.
- Steffen, W., Broadgate, W., Deutsch, L., Gaffney, O., ve Ludwig, C. (2015). The trajectory of the Anthropocene: The great acceleration. *The Anthropocene Review*, 2(1), 81-98.
- Stiker, H.-J. (2000). *A history of disability (Corporealities: Discourses of disability)*. (W. Sayers, Çev.) Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Surden, H. (2019). Artificial intelligence and law: An overview. *Georgia State University Law Review*, 35(4), 1305-1337.
- Şişman, Y. (2012). Özürlülük alanında kullanılan kavramlar üzerine genel bir değerlendirme. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 7(28), 69-85.
- Tarhan, N. (2025). Görme engellilere ışık olan 'akıllı baston' 3 yılda 25 bin kişiye ulaşacak. 03.04.2025 tarihinde *Forbes Türkiye*: <https://www.forbes.com.tr/makale/gorme-engellilere-isik-olan-akilli-baston-3-yilda-25-bin-kisiye-ulasacak> adresinden alındı.
- Taşgın, E. (2022a). Bağımsızlıktan bağlantılılığa siborgun tanımlanması ve engellilik olgusu. M. Ö. Kalaç ve V. Tecim (Dü.) içinde, *Engelsiz Bilişim 2022: Teknoloji Işığında Yaşam* (s. 269-282). İstanbul: Kriter Yayınevi. 01.06.2023 tarihinde <https://www.engelsizbilisim.org/wp-content/uploads/>

- ENGELSİZ-BİLİSİM-2022-TEKNOLOJİ-ISIGINDA-YASAM-Baskı-Nushası.pdf adresinden alındı.
- Taşgın, E. (2022b). Transhümanizmin cezbediciliğine direnmek. 22.12.2022 tarihinde *The Pentacle*: <https://thepentacle.org/2022/08/07/transhumanizmin-cezbediciligine-direnme/> adresinden alındı.
- Taşgın, E. (2023, Şubat 28). *Deprem bölgesinde yaşayan engellilerin sorunları nasıl çözülecek?* 15.06.2023 tarihinde *haberler.com*: <https://www.haberler.com/yazarlar/emre-tasgin/deprem-bolgesinde-yasayan-engellilerin-sorunlari-nasil-cozulecek-1649/> adresinden alındı.
- Taşgın, E. (2024). Akıllı ev teknolojilerinde görme engelliler için erişilebilirlik. 11.03.2025 tarihinde <https://emretasgin.com/akilli-ev-teknolojilerinde-gorme-engelliler-icin-erisilebilirlik/> adresinden alındı.
- Taylor, S. (2020). Animal crips. S. Jenkins, K. S. Montford, ve C. Taylor (Dü.) içinde, *Disability and Animality: Crip Perspectives in Critical Animal Studies* (s. 13-34). New York: Routledge.
- Team Digital Defynd. (2025). 8 ways AI is enhancing accessibility for people with disabilities. 28.02.2025 tarihinde <https://digitaldefynd.com/IQ/ways-ai-is-enhancing-accessibility-for-people-with-disabilities/> adresinden alındı.
- Terzi, L. (2004). The social model of disability: A philosophical critique. *Journal of Applied Philosophy*, 21(2), 141-157.
- Tevrat, Tekvin. (2010). Yaradılış (Genesis) Musa'nın birinci kitabı. *Batı'ya yön veren metinler*. (S. Türker, Dü., ve A. Alatlı, Derleyici) Kapadokya Üniversitesi Yayınları. 23.04.2022 tarihinde <http://dusuncetarihi.kapadokya.edu.tr/makale/yaratilis-genesis-musa-nin-birinci-kitabi.html> adresinden alındı.
- The AI Act Explorer. (2024). 27.02.2025 tarihinde *EU Artificial Intelligence Act*: <https://artificialintelligenceact.eu/ai-act-explorer/> adresinden alındı.
- The Guardian. (2020, Şubat 19). *Peter Singer event cancelled in New Zealand after outcry over disability stance*. 30.04.2022 tarihinde <https://www.theguardian.com/world/2020/feb/19/peter-singer-event-cancelled-in-new-zealand-after-outcry-over-disability-stance> adresinden alındı.
- The Guide Horse Foundation. (tarih yok). *Guide horse application procedure*. 29.06.2022 tarihinde <http://guide-horse.org/application.htm> adresinden alındı.
- The Rehabilitation Act of 1973. (tarih yok). 11.05.2022 tarihinde *U.S. Equal Employment Opportunity Commission*: <https://www.eeoc.gov/statutes/rehabilitation-act-1973> adresinden alındı.
- The Union of the Physically Impaired., ve The Disability Alliance. (1975). *Fundamental principles of disability*. 19.05.2022 tarihinde <https://disabledpeople-sarchive.com/wp-content/uploads/sites/39/2021/01/001-FundamentalPrinciplesOfDisability-UPIAS-DA-22Nov1975.pdf> adresinden alındı.

- Thomas, C. (2011). Sakatlık kuramı: Kilit fikirler, meseleler ve düşünürler. *Sakatlık Çalışmaları: Sosyal Bilimlerden Bakmak*, 31-50. (F. B. Aydar, Çev., D. Bezmez, S. Yardımcı ve Y. Şentürk, Derleyiciler) İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Tirosh-Samuelson, H. (2018). In praise of human dignity: the humanities in the age of big data. *On Education: Journal for Research and Debate*, 2, 1-9.
- Topçu, G. (2020, Nisan 19). İsrail’de Sağlık Bakanlığının ‘öncelikli Kovid-19 hastalarını’ içeren belgesi tartışılıyor. 16.11.2022 tarihinde *Anadolu Ajansı*: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/israilde-saglik-bakanliginin-oncelikli-kovid-19-hastalarini-iceren-belgesi-tartisiliyor/1810824> adresinden alındı.
- Toplumsal Haklar ve Araştırmalar Derneği. (2014). *Mevzuattan uygulamaya engelli hakları izleme raporu 2013*. (S. Akbulut, H. Özgül ve T. Tezcan, Derleyiciler) İstanbul. 20.06.2023 tarihinde http://www.tohad.org/tohad/wp-content/uploads/dosya/kitap_2013.pdf adresinden alındı.
- Toplumsal Haklar ve Araştırmalar Derneği. (2015). *Mevzuattan uygulamaya engelli hakları izleme raporu 2014*. (S. Akbulut, H. ÖZGÜL, İ. S. Ak ve E. Uslu, Derleyiciler) Ankara. 22.06.2023 tarihinde https://www.engellihaklariizleme.org/tr/files/belgeler/kitap_2014.pdf adresinden alındı.
- Toplumsal Haklar ve Araştırmalar Derneği. (2020). *Korona virüs ve engelliler*. 29.04.2022 tarihinde *TOHAD*: <http://www.tohad.org/tohad/korona-virus-engelliler/> adresinden alındı.
- Toplumsal Haklar ve Araştırmalar Derneği. (2021). *Mevzuattan uygulamaya engelli hakları izleme raporu 2020*. (S. Akbulut ve C. Taşköprü, Derleyiciler) Ankara. 20.06.2023 tarihinde http://www.tohad.org/tohad/wp-content/uploads/2021/08/TOHAD_Engelli_Haklari_Izleme_Raporu_2020.pdf adresinden alındı.
- Toprak, S. (2022). Posthümanizm, tıp ve biyoetik ilişkisi. S. Buran ve P. Kümbet (Dü.) içinde, *Çokdisiplinli Çalışmalarda Posthümanizm* (s. 391-402). Sale: Transnational Press.
- Trigt, P. V., Kool, J., ve Schipper, A. (2016). Humanity as a contested concept: Relations between disability and ‘being human’. *Social Inclusion*, 4(4), 125-128.
- Tugend, A. (2022). How robots can assist students with disabilities. 20.07.2025 tarihinde *The New York Times*: <https://www.nytimes.com/2022/03/29/technology/ai-robots-studentsdisabilities.html?auth=login-google1tap&login=google1tap> adresinden alındı.
- Turing, A. M. (1950). Computing machinery and intelligence. *Mind*, 59(236), 433-460.
- Türk Dil Kurumu. (tarih yok). *Güncel Türkçe Sözlük*. 15.04.2022 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/> adresinden alındı.
- Türkiye’deki istatistiksel bölge birimleri (İBB). (tarih yok). 01.02.2022 tarihinde *Planlama.Org*: <https://web.archive.org/web/20150411145724/http://www.planlama.org>

- org/index.php/tuerkiyede-boelgesel-kalknma-ajanslar/tuerkiyedeki-statistik-sel-boelge-birimleri-bb adresinden alındı.
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2011). *2010 özürlülerin sorun ve beklentileri araştırması*. Ankara.
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2013). *2011 nüfus ve konut araştırması*. 23.06.2023 tarihinde <https://www.aile.gov.tr/media/5677/nufus-ve-konut-arastirmasi-engellilik-arastirma-sonuclari.pdf> adresinden alındı.
- Uçan Süpürge Kadın İletişim ve Araştırma Derneği. (2023). *Engelli kadınların haber medyasında temsili izleme raporu*. (S. Doğan ve S. S. Akay, Derleyiciler). 30.06.2023 tarihinde https://www.stgm.org.tr/sites/default/files/2023-05/cinsiyetci-ve-saglamci-olmayan-esit-ve-erisilebilir-bir-medya-icin-engelli-kadinlarin-haber-medyasinda-temsili-izleme-raporu_0.pdf adresinden alındı.
- Uluslararası Af Örgütü. (2023). Haysiyet hepimize lazım: Türkiye'nin deprem müdahalesinde dışlanan engelliler. 11.06.2023 tarihinde [amnesty.org](https://www.amnesty.org/en/documents/eur44/6704/2023/tr/): <https://www.amnesty.org/en/documents/eur44/6704/2023/tr/> adresinden alındı.
- Uluslararası Toplum Gelişimi Derneği. (2020). BM COVID-19 ve engelli bireyler raporu. 08.05.2022 tarihinde *KASDER*: <https://kasder.org.tr/wp-content/uploads/2020/05/BM-ENGELL%C4%B0L%C4%B0K-VE-COVID-19-06.05.2020.pdf> adresinden alındı.
- United Nations. (2024). *Governing AI for humanity: Final report*.
- Ünal, B. (2019). Antroposen ve yeni dünya tasarıları. *Fine Arts*, 14(3), 186-199.
- Ünal, B. (2018). *The development of disability pride through challenging internalized idealist and ableist norms in Turkish society: A grounded theory study (doktora tezi)*. YÖK Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir (502103).
- Van İtme Engelliler ve Aileleri Derneği. (2021). Engelli kadın ve kız çocuklarına yönelik şiddet raporu. (İ. S. Ak, Derleyici) Van. 30.06.2023 tarihinde <https://etkiniz.eu/wp-content/uploads/2021/11/ETK%C4%B0N%C4%B0Z-ENGELL%C4%B0-KADIN-VE-KIZ-%C3%87OCUKLARINA-Y%C3%96NEL%C4%B0K-%C5%9E%C4%B0DDET-RAPORU.pdf> adresinden alındı.
- Vansintjan, A. (2015). The Anthropocene debate. 21.03.2022 tarihinde *Uneven Earth*: <http://www.unevenearth.org/2015/06/the-anthropocene-debate/> adresinden alındı.
- Vasari, G. (2013). *Sanatçıların hayat hikayeleri*. (E. Gökteke, Çev.) İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Vitruvius. (2005). *Mimarlık üzerine on kitap*. (S. Güven, Çev.) Ankara: Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı.
- Walls, N. H. (2018). Sakat bedeninin kökenleri: Eski Mezopotamya'da sakatlık. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 37(64), 369-394. (G. Kağnıcı, Çev.)

- Weiss, T. C. (2010). Stephen Hawking: A journey through life. 18.01.2022 tarihinde *Disabled World*: <https://www.disabled-world.com/editorials/stephen-hawking.php> adresinden alındı.
- Williams, D. P. (2019). Heavenly bodies: Why it matters that cyborgs have always been about disability, mental health, and marginalization. *SSRN Electronic Journal*. doi:10.2139/ssrn.3401342.
- Wolbring, G. (2012). Expanding ableism: Taking down the ghettoization of impact of disability studies scholars. *Societies*, 2(3), 75-83.
- Wolfe, C. (2008). Learning from temple grandin, or, animal studies, disability studies, and who comes after the subject. *New Formations*, (64), 110+.
- Wolfe, C. (2009). *What is Posthumanism?* Minneapolis: Minnesota University Press.
- Wolfe, C. (2021). İnsan, her şey hep insan: Beşerî bilimler ve “hayvan çalışmaları”. *KÜN: Edebiyat ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 1, 1, 57-73. (O. Çiffiliz, Çev.)
- Wollstonecraft, M. (2021). *Kadın haklarının gerekçelendirilmesi*. (D. Hakyemez, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Working Group on the ‘Anthropocene’. (2019). 13.05.2022 tarihinde *Subcommission on Quaternary Stratigraphy*: <http://quaternary.stratigraphy.org/working-groups/anthropocene/> adresinden alındı.
- World Transhumanist Association. (2005). *The transhumanist declaration*. 16.01.2022 tarihinde <https://itp.uni-frankfurt.de/~gros/Mind2010/transhumanDeclaration.pdf> adresinden alındı.
- Wynter, S. (2003). Unsettling the coloniality of being/power/truth/freedom: Towards the human, after man, its overrepresentation--An argument. *CR: The New Centennial Review*, 3(3), 257-337.
- Yalçın, İ. (2021). *Nörotipiklerin beni düzeltmesinden Bıktım! Otistik vs otizmliler: Round 1*. 01.05.2022 tarihinde *Merhaba! Spektrum*: <https://merhabaspektrum.com/norotipiklerin-beni-duzeltmesinden-biktim-otistik-vs-otizmliler-round-1/> adresinden alındı.
- Yardımcı, S. (2015a). Sakatlığın tarihsel inşası. *Engellilik ve Ayrımcılık: Eğitimciler için Temel Metinler*, 7-18. (K. Çayır, M. Soran ve M. Ergün, Derleyiciler) İstanbul: Karekök Yayınları.
- Yardımcı, S. (2015b). Sakatlık ve siyaset. *Engellilik ve Ayrımcılık: Eğitimciler için Temel Metinler ve Örnek Dersler*, 19-30. (K. Çayır, M. Soran ve M. Ergün, Derleyiciler) İstanbul: Karekök Yayınları.
- Yazgünoğlu, K. C. (2021). Öte-insan bedenleri: Nesnelere, ekolojilere ve moleküllere. *Pasajlar Sosyal Bilimler Dergisi* (7), 113-128.
- Yıldırım, A., ve Şimşek, H. (2018). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınevi.

- Yılmaz, E. (2016). Bana bozuk bir şeymişim gibi davranma. *Eşit, Erişilebilir, Engelsiz Hayat Dergisi* (30). 25.04.2022 tarihinde https://eeeh.engelsizerisim.com/yazi/41/bana_bozuk_bir_seymisim_gibi_davranma adresinden alındı.
- Yılmaz, E. (2021). İçimizdeki sağlamlık neden bu kadar güçlü. 25.03.2022 tarihinde *Dr. Engin YILMAZ*: <https://www.drenginyilmaz.net/icimizdeki-saglamcilik-neden-bu-kadar-guclu/> adresinden alındı.
- Young, R. J. (2016). *Postkolonyalizm: Tarihsel bir giriş*. (B. Toksabay Köprülü ve S. Şen, Çev.) İstanbul: Matbu Yayınları.
- Zhang, Y, Han, U, Zhu, Z, Jiang, X, Zhang, U., (2024), Artificial intelligence in sign language recognition: A comprehensive bibliometric and visual analysis. *Computers and Electrical Engineering*. 120 (C).
- Zola, I. K. (1989). Toward the necessary universalizing of a disability policy. *The Milbank Quarterly*, 67(Suppl. 2), 401-428.
- Zuboff, S. (2019). *The age of surveillance capitalism: The fight for a human future at the new frontier of power*. Public Affairs.

ENGELLİLİK, POSTHÜMANİZM VE TÜRKİYE

Yirminci yüzyılın sonunda yükselişe geçen posthümanist düşünce, insanı doğanın merkezinden indirerek canlılar arası hiyerarşilere meydan okuyan bir paradigma sunar. Elinizdeki bu eser, posthümanizmin radikal eşitlikçi vizyonunu engellilik alanına uygulayarak Türkiye’de bir ilki gerçekleştirilmektedir.

Emre Taşgın’ın yüksek lisans tezinden geliştirilmiş bu kitap, engelliliği yalnızca toplumsal bariyerlerin değil, aynı zamanda insanmerkezci düşüncenin sonucu olarak ele alıyor. Engellilik modellerinin tarihsel dönüşümünden başlayarak posthümanizm, transhümanizm ve yapay zekâ ile engellilik arasındaki ilişkileri kuramsal derinlik ve yerel örneklerle işliyor. COVID-19 pandemisi ve 6 Şubat 2023 depremleri gibi yakın dönem olaylar üzerinden güncel politika eleştirileri sunarken, hak temelli mücadelenin sınırlarını ve imkânlarını yeniden düşünmeye çağırıyor.

Kitap, yalnızca teorik çerçevesiyle değil, aynı zamanda en güncel ulusal ve uluslararası literatürü güçlü bir şekilde tarayarak hazırlanmış olmasıyla da alandaki çalışmalara sağlam bir referans noktası oluşturuyor.

Türkçe literatürde posthümanizm ile engellilik çalışmalarını doğrudan ilişkilendiren ilk kapsamlı akademik çalışma olma özelliği taşıyan bu kitap, kültürel çalışmalar, engellilik araştırmaları, yapay zekâ ve teknoloji politikalarıyla ilgilenen herkes için yeni bir düşünme alanı açıyor. Kapsayıcı, eleştirel ve dönüştürücü bir bakışla yazılmış bu eser, yalnızca engellilik değil, insan kavramının kendisi üzerine de yeniden düşünmeye davet ediyor.

Sinan Akıllı

Kültürel Çalışmalar Serisi Editörü

Nevşehir Yerleşkeleri:
Mustafapaşa - Uçhisar - Ürgüp
Tel: 0384 353 5009 (pbx) Fax: 0384 353 5125
Sabiha Gökçen Yerleşkesi:
Şeyhli, Bol Ahenk Sk. No:2, 34912 Pendik
Tel: 0216 588 0010 (pbx) Fax: 0216 588 0012
info@kapadokya.edu.tr

